

SANSKRIT SELECTIONS

FOR THE

INTERMEDIATE EXAMINATIONS

D80 C4
356

Revised Edition

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA

1928

BEU 1968

GS 2245

PRINTED BY BHUPENDRALAL BANERJEE
AT THE CALCUTTA UNIVERSITY PRESS, SENATE HOUSE, CALCUTTA

Reg. No. 364B—July, 1928—C.

विषयानुक्रमणिका

विषयः

पृष्ठम्

महाभारतम्—

जनमेजयं प्रति सरमायाः शापः	१
धौम्यशिष्याणां चरितानि	३
अष्टकादेः शिवेश्व दानधर्मः	१७
परीक्षितचरितम्	२२
इन्द्रद्युम्नचरितम्	२८
शिविचरितम्	३१

श्रीमद्भागवतम्—

भरतोपाख्यानम्	३५
भरत-चरितम्	३८

कादम्बरी—

विलासवतीसान्त्वनम्	४४
------------------------------	----

दशकुमारचरितम्—

कुमारोत्पत्तिः	५०
द्विजोपकृतिः	६७
सोमदत्तचरितम्	७४
अवन्तिसुन्दरीपरिणयः	७९

(२)

विषयः	पृष्ठम्
राजवाहनचरितम्	८८
उपहारवर्म्मचरितम्	८८
अर्थपालचरितम्	११४
प्रमतिचरितम्	१३४
मित्रगुप्तचरितम्	१४६
मन्त्रगुप्तचरितम्	१५८
विश्रुतचरितम्	१७०

उपमितिभवप्रपञ्चा कथा—

नन्दिवर्द्धनस्य यौवनप्राप्तिमित्रलाभश्च	१८०
---	-----

काव्यमीमांसा—

कविचर्या राजचर्या च	१८५
-------------------------------	-----

महाभारतम्

जनमेजयं प्रति सरमायाः शापः

जनमेजयः पारौक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घ-
सत्रमुपास्ते, तस्य भ्रातरस्त्रयः—श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन
इति । तेषु तत् सत्रमुपासीनेष्वगच्छत् कश्चित् सारमेयः,
स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो^१ मातुः
समीपमुपागच्छत् । तं माता रोरूयमाणमुवाच, 'किं
रोदिषि, केनास्यभिहतः ?' इति ।

स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच, 'जनमेजयस्य भ्रातृभि-
रभिहतोऽस्मि' इति । तं माता प्रत्युवाच, 'व्यक्तं त्वया
तवापराद्धम्, येनास्यभिहतः' इति । स तां पुनरुवाच,
'नापराध्यामि किञ्चित्, नावेक्षे^२ हवींषि, नावलिहे'
इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्ता

^१ रोरूयमाणः—पुनः पुनरतिशयेन वा रुवन् ।

^२ नावेक्षे इत्यादि—हविषामवेक्षणमपि मया न कृतम्, अवलेह्यन्तु
दूरतोऽपास्तम् इत्यर्थः । 'कुक्कुटः पक्षवातेन आ दृष्टान्नं प्रदूषयेत्' इति
वचनात् शुना दृष्टमपि हविर्दूषयति ।

तत् सत्रमुपागच्छत्, यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभि-
र्दीर्घसत्रमुपास्ते ।

स तया क्रुद्धया तत्रोक्तः, 'अयं मे पुत्रो न किञ्चिद-
पराध्यति, नावेक्षते हवींषि, नावलेदि, किमर्थमभिहतः ?'
इति ; न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते । सा तानुवाच, 'यस्मादय-
मभिहतोऽनपकारी, तस्माददृष्टं^१ त्वां भयमागमिष्यति'
इति ।

एवमुक्तो देवशुन्या सरमया जनमेजयः भृशं सन्धान्तो
विषमश्वासीत् । स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं
प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विष्यन् परं यत्नमकरोत्, यो मे
पापकृत्यां शमयेदिति ।

स कदाचिन्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः
कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत् ; तत्र कश्चिद्वि-
रासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम, तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते
सोमश्रवा नाम । तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः
पारीक्षितः पौरोहित्याय वव्रे । स नमस्कृत्य तमृषि-
मुवाच, 'भगवन् ! अयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्तु' इति ।

स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयम्, 'भो जनमेजय !
पुत्रोऽयं मम सप्यां^१ जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो
मत्तपोवीर्यसम्भूतः ; समर्थोऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः

धौम्यशिष्याणां चरितानि

३

शमयितुम्, अन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेकमुपांशु-
व्रतम्^१—यदेनं कश्चिद् ब्राह्मणः कश्चिदर्थमभियाचेत तं
तस्मै दद्यादयम् ; यद्येतदुत्सहसे, ततो नयस्वैनम्' इति ।
तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच, 'भगवन् ! तत् तथा
भविष्यति' इति । स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो
भ्रातृनुवाच, 'मयायं वृत उपाध्यायः ; यदयं ब्रूयात्, तत्
कार्यमविचारयद्भिर्भवद्भिः' इति । तेनैवमुक्ता भ्रातर-
स्तस्य तथा चक्रुः ।

स तथा भ्रातृन् सन्दिश्य तक्षशिलां प्रति अभिप्रतस्थे,
तच्च देशं वशे स्थापयामास ।

धौम्यशिष्याणां चरितानि

आसीत् कश्चिदृषिर्धौम्यो नाम आयोदः^२ । तस्य
शिष्यास्तयो बभूवुः—उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति । स एकं
शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास, 'गच्छ, केदारखण्डं^३
वधान' इति ।

^१ उपांशुव्रतम्—निगूढनियमः ।

^२ आपोद इति क्वचित् पाठान्तरम् ।

^३ केदारो महाक्षेत्रान्तर्गतं चतुरश्रम्, तस्य खण्डः जलनिरोधभित्तिः ।

'आलि' इति भाषा । केदारे बहुजलप्रवेशेन बीजनाशो मा भूदिति भावः ।

स उपाध्यायेन सन्दिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा
तं केदारखण्डं बन्धुं नाशकत् । स क्लिश्यमानोऽपश्य-
दुपायम्, 'भवतु, एवं करिष्यामि' इति । स तत्र संविवेश
केदारखण्डे । शयाने च तथा तस्मिन्, तदुदकं
तस्थौ ।

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यान्-
पृच्छत्, 'आरुणिः पाञ्चाल्यो गतः ?' इति । ते तं प्रत्युचुः,
'भगवन् ! भवतैव प्रेषितः, "गच्छ, केदारखण्डं बध्नात"' इति ।
स एवमुक्तस्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच, 'तर्हि तत्र
सर्वे गच्छामो यत्र स गतः' इति । स तत्र गत्वा
तस्याह्वानाय शब्दं चकार, 'भो आरुणे पाञ्चाल्य ! कासि
वत्स ! एहि' इति ।

स तत् श्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदार-
खण्डात् सहस्रोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे¹ । प्रोवाच
चैनम्, 'अहमत्र केदारखण्डे निःसरदुदकमवारणीयं
संरोधुं संविष्टो भगवदाह्वानवचनं श्रुत्वैव सहसा विदार्थ्य
केदारखण्डं भगवन्तमुपस्थितः ; तदभिवादये भगवन्तम्,
आज्ञापयतु भगवान् कमर्थं करवाणि' इति । स एवमुक्त
उपाध्यायः प्रत्युवाच, 'यस्मात् केदारखण्डं विदार्थीत्यित-

¹ अत्रात्मनेपदं गुरौ देवतात्वारोपात्, यथा 'स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थाभिरुपतस्थे
सरस्वती' इति रघुवंशे ।

स्तस्मादुद्दालक^१ एव नाम्ना भवान् भविष्यति ; यस्माच्च त्वया मद्वचनमनुष्ठितम्, तस्मात् श्रेयोऽवाप्स्यसि, सर्व एव ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति, सर्वाणि च धर्मशास्त्राणि^२ इति । स एवमुक्त उपाध्यायिनेष्टं देशं जगाम ।

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदधौम्यस्य उपमन्युर्नाम । तं चोपाध्यायः प्रेषयामास, 'वत्स उपमन्यो ! गा रक्ष' इति । स उपाध्यायवचनादरक्षद् गाः ।

स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमपश्यत्,^३ उवाच चैनम्, 'वत्स उपमन्यो ! केन वृत्तिं कल्पयसि ? पीवानसि^४ दृढम्' इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच, 'भोः ! भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामि' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'अनिवेद्य मे भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यम्' इति । स तथेत्युक्त्वा भैक्ष्यं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् ; स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात् ।

स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षद् गाः । अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा उवाच, 'वत्स उपमन्यो ! सर्व-

^१ उत् ऊर्ध्वं दारयतीति उद्दालकः, रत्नयोरभेदात् उद्दालक इति निरुक्तिः ।

^२ पीवानम्—परिपुष्टदेहम् ।

^३ पीवासीति वक्तव्ये पीवान् अस्मीति प्रयोग आर्धः । उपर्यप्येवम् ।

मशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि, केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसि ?
इति । स एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच, 'भगवते
निवेद्य पूर्वम्, अपरं चरामि, तेन वृत्तिं कल्पयामि'
इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिः ;
अन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां वृत्त्युपरोधं करोषि, एवं
वर्त्तमानो लुब्धोऽसि' इति ।

स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् । रक्षित्वा च पुनरुपाध्याय-
गृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमु-
पाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच, 'वत्स
उपमन्यो ! अहं ते सर्वं भैक्ष्यं गृह्णामि, न चान्यच्चरसि,
पीवानसि भृशम् ; केने वृत्तिं कल्पयसि ?' इति । स
एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच, 'भोः ! एतासां गवां पयसा
वृत्तिं कल्पयामि' । तमुवाचोपाध्यायः, 'नैतन्नप्राय्यम्, पय
उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातम्' इति ।

स ब्रथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य
गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमेव
दृष्ट्वावाच, 'वत्स उपमन्यो ! भक्ष्यं नाश्रासि, न चान्यच्च-
रसि, पयो न पिबसि, पीवानसि भृशम् ; केनेदानीं वृत्तिं
कल्पयसि ?' इति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच, 'भोः !
फेनं पिबामि, यमिमे वत्सा मातृणां स्तनान् पिबन्त
उद्गिरन्ति' इति । उपाध्यायः प्रत्युवाच, 'एते त्वदनु-
कम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति, तदेषा-

धौम्यशिष्याणां चरितानि

७

मपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोषि एवं वर्त्तमानः ;
फेनमपि भवान् न पातुमर्हति' इति ।

स तथेति प्रतिश्रुत्य पुनररक्षदु गाः । तथा प्रतिषिद्धो
भैक्ष्यं नाग्राति, न चान्यच्चरति, पयो न पिबति, फेनं
नोपयुङ्क्ते । स कदाचिदरण्ये क्षुधात्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ;
स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारतिक्तकटुरुक्षैस्तीक्ष्णविपाकै^१-
श्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव । तः सोऽन्धोऽपि चक्रम्यमाणः
कूपे पपात ।

अथ तस्मिन् नागच्छति, सूर्ये चास्ताचलावलम्बिनि,
उपाध्यायः शिष्यानवोचत्, 'कथं नायात्युपमन्युः ?' इति ।
त ऊचुः, 'वनं गतो गा रक्षितुम्' इति । तानाह उपा-
ध्यायः, 'मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः ; स नियतं कुपितः,
ततो नागच्छति चिरगतस्तु' इति । ततः 'अन्वेष्ट्यः'
इत्येवमुक्त्वा, शिष्यैः सार्द्धमरण्यं गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं
चकार, 'भो उपमन्यो ! कासि वत्स ! एहि' इति । स
उपाध्यायस्याह्वानवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैः, 'अयमस्मिन्
कूपे पतितोऽहम्' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'कथं
त्वमस्मिन् कूपे पतितः ?' इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच,
'अर्कपत्राणि भक्षयित्वान्धीभूतोऽस्मि, अतः कूपे पतितः'
इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'अश्विनी सुहि, तौ देव-
भिषजौ त्वां चक्षुषन्तं कर्तारौ' इति ।

^१ तीक्ष्णविपाकैः—पाककाले उदरे अग्निज्वालोत्थापकैः ।

स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौ स्तोतुमुपचक्रमे
देवावृग्भिर्वाग्भिः ; तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुः, आहतु-
श्चैनम्, 'प्रीतौ स्वः ; एष तेऽपूपः, अशनैनम्' इति ।
स एवमुक्तः प्रत्युवाच, 'नानृतमूचतुर्भगवन्तौ, न त्वहमेत-
मपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्य' इति । ततस्तमश्विना-
वूचतुः, 'आवाभ्यां भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्याम्
अपूपो दत्तः, उपयुक्तः स पुरस्ताद् तेनानिवेद्य गुरवे ;
त्वमपि तथैव कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेन' इति । स
एवमुक्तः प्रत्युवाच, 'एतत् प्रत्यनुनये भगवन्तावश्विनौ !
नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमेनमुपयोक्तुम्' इति ।
तमश्विनावाहतुः, 'प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या ;
उपाध्यायस्य ते कार्णायसा^१ दन्ताः, भवतो
हिरण्मया दन्ता भविष्यन्ति, चक्षुष्मांश्च भविष्यसि,
श्रेयश्चावाप्स्यसि' इति ।

स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्या-
भ्यवादयत्, आचचक्षे च । स चास्य प्रीतिमान् बभूव, आह
चैनम्, 'यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसि, सर्वे च
ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति, सर्वाणि च धर्मशास्त्राणि'
इति ।

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदधौम्यस्य वेदो नाम ।

^१ कार्णायसाः—लोहमयाः ।

तमुपाध्यायः समादिदेश, 'वत्स वेद ! इहास्यतां तावत्
मम गृहे कश्चित् कालम्, शुश्रूषुणा च भवितव्यम्,
श्रेयस्ते भविष्यति' इति । स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घ-
कालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत्, गौरिव नित्यं गुरुणा धुषुं
नियोज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रति-
कूलः । तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम,
तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञताच्चावाप ।

स उपध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तः^१ तस्माद् गुरुकुल-
वासाद् गृहस्थाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसत-
स्त्रयः शिष्या बभूवुः । शिष्यान् न किञ्चिदुवाच—
कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभिज्ञो गुरु-
कुलवासस्य शिष्यान् परिक्षेशेन योजयितुं नेयेष ।

अथ कस्मिंश्चित् काले वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः
पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्य वरयित्वोपाध्यायं चक्रतुः । स
कदाचिद् याज्यकार्येणाभिप्रस्थितो गृहे उत्तङ्गनामानं
शिष्यं नियोजयामास, 'भो उत्तङ्ग ! यत् किञ्चिदस्माद्-
गृहे परिहीयते, तदिच्छाम्यहमपरिहीयमाणं भवता
क्रियमाणम्' इति । सः एवं प्रतिसन्दिश्योत्तङ्गं वेदः

^१ समावृत्तः—मेखलाजिनादि-ब्रह्मचर्याश्रमलिङ्गं त्यक्त्वा स्नातकत्वं
प्राप्तः । उक्तं च मनुना—'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविप्रतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥' इति ।

प्रवासं जगाम । अथोत्तङ्कः शुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानः^१
गुरुकुले वसति स्म ।

तस्य पुनरुपाध्यायः कालान्तरेण गृहमाजगाम
तस्मात् प्रवासात् । स तस्य शिष्यस्य गुरुभक्त्या, धैर्येण,
कर्तव्यनिष्ठया च प्रीतिमानभूत् ; उवाच चैनम्, 'वत्सोत्तङ्क !
किं ते प्रियं करवाणि ? धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता,
तेन प्रीतिः परस्परं नौ संवृद्धा ; तदनुजानामि भवन्तम्,
सर्वानेव कामानवाप्स्यसि, गम्यताम्' इति । स एवमुक्तः
प्रत्युवाच, 'किं ते प्रियं करवाणि ? सोऽहमनुज्ञातो भवता
इच्छामीष्टं गुर्वर्थमुपाहर्तुम्' इति । तेनैवमुक्त उपाध्यायः
प्रत्युवाच, 'वत्सोत्तङ्क ! उष्यतां तावत्' इति ।

स कदाचिदुपाध्यायमाहोत्तङ्कः, 'आज्ञापयतु भवान्
किं ते प्रियमुपाहरामि गुर्वर्थम्' इति । तमुपाध्यायः
प्रत्युवाच, 'वत्सोत्तङ्क ! बहुशो मां नोदयसि, "गुर्वर्थ-
मुपाहरामि" इति ; तद् गच्छेनां प्रविश्योपाध्यायानीं
पृच्छ "किमुपाहरामि ?" इति, एषा यद् ब्रवीति
तदुपाहरस्व' इति ।

स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत्, 'भगवति !
उपाध्यायेनास्म्यनुज्ञातो गृहं गन्तुम्, इच्छामीष्टं ते
गुर्वर्थमुपाहृत्यान्तर्णो गन्तुम् ; तदाज्ञापयतु भवती किमुपा-
हरामि गुर्वर्थम्' इति । सैवमुक्ता उपाध्यायानी तमुत्तङ्कं

^१ अनुतिष्ठमानः—आत्मनेपदमार्थम् ।

प्रत्युवाच, 'गच्छ पौष्यं राजानं कुण्डले भिक्षितुं तस्य क्षत्रियया पिनडे,^१ आनयस्व च ते ; चतुर्थेऽहनि पुण्यकं^२ भविता, ताभ्यां पिनडाभ्यां शोभमाना ब्राह्मणान् परिवेष्टुमिच्छामि। तत् सम्पादयस्व ; एवं हि कुर्वतस्ते श्रेयो भविता, अन्यथा कुतः श्रेयः ?' इति ।

स एवमुक्तस्तया प्रातिष्ठतोत्तङ्कः । स पथि गच्छन् अपश्यदृषभमतिप्रमाणम्, तमधिरूढञ्च पुरुषमतिप्रमाणमेव । स पुरुष उत्तङ्कमभाषत, 'भो उत्तङ्क ! एतत् पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्व' इति । स एवमुक्तो नैच्छत् । तमाह पुरुषो भूयः, 'भक्षयस्वोत्तङ्क ! मा विचारय, उपाध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वम्' इति । स एवमुक्तो 'वादम्' इत्युक्त्वा, तदा तस्य ऋषभस्य पुरीषं भक्षयित्वा सम्भ्रमाद्^३ उत्थित एव अपोऽनुपस्पृश्य प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः पौष्यः ; तमुपेत्यासीनमपश्यदुत्तङ्कः ।

स उत्तङ्कस्तमुपेत्य, आशीर्भिरभिनन्द्य चोवाच, 'अर्थी भवन्तमुपागतोऽस्मि' इति । स एनमभिवाद्योवाच, 'भगवन् ! पौष्यः खल्वहं किं करवाणि ?' इति । स तमुवाच, 'गुर्वर्थं कुण्डलयोरर्थेनाभ्यागतोऽस्मि, ये वै ते

^१ पिनडे—अपिनडे, परिहिते इत्यर्थः । 'वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योरुप-सर्गयोः ।'

^२ पुण्यकम्—व्रतविशेषोत्सवः ।

^३ सम्भ्रमात्—त्वरया ।

क्षत्रियया पिनङ्गे ते भवान् दातुमर्हति' इति । तं प्रत्युवाच पौण्ड्रः, 'प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रिया याच्यताम्' इति । स तेनैवमुक्तः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् । स पौण्ड्रं पुनरुवाच, 'न युक्तं भवताहमनृतेनोपचरितुम् ; न हि तेऽन्तःपुरे क्षत्रिया सन्निहिता, नैनां पश्यामि' इति ।

स एवमुक्तः पौण्ड्रः क्षणमात्रं विमृश्य उत्तङ्गं प्रत्युवाच, 'नियतम् उच्छिष्टो भवान्, स्मर तावत्, न हि सा क्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना शक्या द्रष्टुम्, पतिव्रतात्वात्' सैषा नाशुचेर्दर्शनमुपैति' इति । अथैवमुक्त उत्तङ्गः स्मृत्युवाच, 'अस्ति खलु ; मया तु भक्षितम्, नोपस्पृष्टमागच्छता' इति । तं पौण्ड्रः प्रत्युवाच, 'एष ते व्यतिक्रमः, उल्यितेन नोपस्पृष्टं भवति शीघ्रमागच्छता' इति ।

अथोत्तङ्गस्तं तथेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य, सुप्रक्षालितपाणिपादवदनो निःशब्दाभिरफेनाभिरनुष्णाभिर्हृद्-गताभिरङ्घ्रिभिः पीत्वा, द्विः परिमृज्य, खान्यङ्घ्रिरुप-स्पृश्य^२ चान्तःपुरं प्रविवेश ; ततस्तां क्षत्रियामपश्यत् । सा च दृष्ट्वैवोत्तङ्गं प्रत्युत्थायाभिवाद्य चोवाच, 'स्वागतं ते

^१ पतिव्रतात्वात्—अथ 'त्वतलीर्गुणवचनस्य' इति न पुंवाक्यः, गुण-वचनत्वस्य नाभिप्रेतत्वात् ।

^२ अङ्घ्रिः—जलैः । खानि—इन्द्रियाणि । उपस्पृश्य—प्रमृज्य ।

'खनिन्द्रिये पुरे चेत्ये गन्धे विन्दौ विज्ञायसि ।

संवेदने देवलोके कर्माण्यपि नपुंसकम् ॥' इति मेदिनी ।

भगवन् ! आन्नापय किं करवाणि' इति । स तामुवाच, 'एते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते दातुमर्हसि' इति । सा प्रीता तेन तस्य सद्भावेन, 'पात्रमयमनतिक्रमणीयम्' इति मत्वा, ते कुण्डले अवमुच्य अस्मै प्रायच्छत् ; आह चैनम्, 'एते कुण्डले तच्चको नागराजः सुभृशं प्रार्थयते, अप्रमत्तो नेतुमर्हसि' इति । स एवमुक्तस्तां क्षत्रियां प्रत्युवाच, 'भवति ! सुनिर्वृता^१ भव, न मां शक्तस्तच्चको नागराजो वर्षयितुम्' इति ।

स एवमुक्त्वा, तां क्षत्रियामामन्त्र्य च पौण्यसकाशमागच्छत् । आह चैनम्, 'भोः पौण्य ! प्रीतोऽस्मि' इति । तमुत्तङ्गं पौण्यः प्रत्युवाच, 'भगवन् ! चिरेण पात्रमासाद्यते, भवांश्च गुणवानतिथिः, तदिच्छामि आहं कर्तुम्, क्रियतां क्षणः' इति । तमुत्तङ्गः प्रत्युवाच, 'कृतक्षण एवास्मि ; शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमुपस्कृतं भवता' इति । स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्नेनैव भोजयामास ।

अथोत्तङ्गः सकेशं शीतमन्नं दृष्ट्वा 'अशुच्येतत्' इति मत्वा पौण्यमुवाच, 'यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि, तस्मात् त्वमन्धो भविष्यसि' इति । तं पौण्यः प्रत्युवाच, 'यस्मात् त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि, तस्मात् त्वमनपत्यो भविष्यसि' इति । तमुत्तङ्गः प्रत्युवाच, 'न युक्तं भवतान्नमशुचि दत्त्वा

^१ सुनिर्वृता—सर्वथा निश्चिन्ता ।

प्रतिशापं दातुम्, तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु' इति । ततः
पौण्यस्तदन्नमशुचि दृष्ट्वा तस्याशुचिभावमपरोक्षयामास ।

अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपाहृतमनुष्णं सकेशं च,
'अशुचि एतत्' इति मत्वा तमृषिमुत्तङ्गं प्रसादयामास,
'भगवन् ! अज्ञानादेतदन्नं सकेशमुपाहृतं शीतञ्च, तत्
क्षमापये भगवन्तम्, न भवेयमन्धः' इति । तमुत्तङ्गः
प्रत्युवाच, 'न मृषा ब्रवीमि, भूत्वा त्वमन्धो न चिरादनन्धो
भविष्यसि, ममापि शापो न भवेद् भवता दत्तः' इति ।
तं पौण्यः प्रत्युवाच, 'न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम्;
न हि मे मन्युरद्यापि उपशमं गच्छति, किञ्च एतद्
भवता न ज्ञायते ? यथा—

नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य
वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णधारः ।
तदुभयमेतद् विपरीतं क्षत्रियस्य
वाङ् नवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारम् ॥ इति ।

तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात् तं शापमन्यथा-
कर्तुम् । तद् गम्यताम्' इति ।

तमुत्तङ्गः प्रत्युवाच, 'भवता अहमन्नस्याशुचिभावमा-
कलय्य^१ प्रत्यनुनीतः ; प्राक् च तेऽभिहितम्, "यस्माद-
दुष्टमन्नं दूषयसि, तस्मादनपत्यो भविष्यसि'" इति, दुष्टे

चान्ने मम नैष शापो भविष्यति ; साधयामस्तावत्' ^१ इति ।
इत्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तङ्गस्ते कुण्डले गृहीत्वा । सोऽपश्यदथ
पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्तं मुहुर्मुहुर्दृश्यमानमदृश्यमानञ्च ।

अथोत्तङ्गस्ते कुण्डले सन्नस्य भूमौ उदकार्यं प्रचक्रमे ।
एतस्मिन्नन्तरे स क्षपणकस्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले
गृहीत्वा प्राद्रवत् । तमुत्तङ्गोऽभिसृत्य कृतोदककार्यः,
शुचिः, प्रयतः, नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च कृत्वा, महता
जवेनैनमन्वयात् । तस्य तक्षको दृढमासन्नः, स तं
जग्राह । गृहीतमात्रोऽसौ तद्रूपं विहाय, तक्षकस्वरूपं
कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविवेश ; प्रविश्य
च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् ।

अथोत्तङ्गस्तस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्व-
गच्छत् । स तद् बिलं दण्डकाष्ठेन चखान, न चाशकत् ।
तं क्लिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत्, स वज्रं प्रेषयामास,
'गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्व' इति । अथ वज्रं
दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य तद्विलमदारयत्, तमुत्तङ्गोऽनुविवेश ।
तेनैव बिलेन प्रविश्य तं नागलोकम् अपर्यन्तम्,
नैकविध-प्रासाद-हर्म्य-वलभी-निर्यूहशतसङ्कुलम्, ^२ उच्चा-

^१ साधयामः—गच्छामः ।

^२ प्रासादाः—देव-वृद्धदेवगृहाणि, हर्म्याणि—धनिनां गृहाणि,
वलभ्यः—मध्योच्छिता उभयतो नमत्पक्षा गृहविशेषाः, निर्यूहाः—पर्यशालाः,
तेषां शतैः सङ्कुलं सर्वतः परिहृतम् ।

वचक्रीडास्यस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र तान्
नागानस्तौत् ; स्तुवन्नपि नागान् यदा ते कुण्डले नालभत,
तदापश्यत् पुरुषमश्वं च दर्शनीयम् । स तं तुष्टाव ;
ततः स एनं पुरुषः प्राह, 'प्रीतोऽस्मि तेऽहम् ; किं ते प्रियं
करवाणि ?' इति । स तमुवाच, 'नागा मे वशमीयुः'
इति ।

अथ तदुपदिष्टमुत्तङ्गेन आचरिते ततोऽश्वात्
सर्वस्रोतोभ्यः पावकाच्चिषः सधूमाः सर्वतो निष्पेतुः ।
अथोपधूमिते ताभिर्नागलोके, सम्भ्रान्तस्तत्तकोऽग्ने स्तेजो-
भयाद् विपस्वः कुण्डले गृहीत्वा सहसा स्वभवनान्निष्क्रम्य,
उत्तङ्गमुवाच, 'इमे कुण्डले गृह्णातु भवान्' इति । स ते
प्रतिजग्राहोत्तङ्गः ; प्रतिगृह्य च कुण्डले अचिन्तयत्, 'अद्य
तत् पुण्यकमुपाध्यायान्याः, दूरञ्चाहमभ्यागतः, स कथं
सम्भावयेयम्' इति । तत एनं चिन्तयन्तमेव स पुरुष उवाच,
'उत्तङ्ग ! इममेवाश्वमधिरोह, एष त्वां क्षणेनैवोपाध्याय-
कुलं प्रापयिष्यति' इति । स तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुह्य
प्रत्याजगामोपाध्यायकुलम् । उपाध्यायानी च स्नाता
केशानावापयन्ती^१ उपविष्टा, उत्तङ्गो नागच्छतीति
शापायास्य मनो दधे ।

अथैतस्मिन्नन्तरे स उत्तङ्गः प्रविश्य उपाध्यायगृहे,

^१ आवापयन्ती—दन्तपत्रिकया वेणीरूपेण केशानां सङ्ग्रहणं कारयन्ती ।

अष्टकादेः शिवेश्व दानधर्मः

१७

उपाध्यायानीमभ्यवांदयत, ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत् ।
सा चैनं प्रत्युवाच, 'उत्तङ्ग ! देशे कालेऽभ्यागतोऽसि,
स्वागतं ते वत्स ! इदानीं यदि नागमिष्यः, कुपितया
मया शप्तोऽभविष्यः । श्रेयस्तवोपस्थितम् ; सिद्धिं
प्राप्नुहि' इति ।^१

अष्टकादेः शिवेश्व दानधर्मः

अष्टकस्य वैश्वामित्रेण स्वमेधे सर्वे राजान आगच्छन् ;
भ्रातरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमनाः शिविरौशीनर इति ।
स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभिः सह रथेन प्रायात् । ते च
नारदमागच्छन्तमभिवाद्य 'आरोहतु भवान् रथम्'
इत्यब्रुवन् ; तांस्तथेत्युक्त्वा स रथमारुरोह ।

अथ तेषामेकः सुरर्षिं नारदमब्रवीत्, 'प्रसाद्य भगवन्तं
किञ्चिदिच्छेयं प्रष्टुम्' इति ; 'पृच्छ' इत्यब्रवीदृषिः ।
सोऽब्रवीत्, 'आयुष्मन्तः सर्वगुणसमुदिताः । अथायुष्मन्तं
स्वर्गविशेषं प्रति चतुर्भिर्यातव्यं स्यात्, कश्चावतरेत् ?'
'अयमष्टकोऽवतरेत्' इत्यब्रवीदृषिः । 'किं कारणम् ?'
इत्यपृच्छत् । अथाचष्ट नारदः, 'अष्टकस्य गृहे मयोपितम्,

^१ श्रेयः—तत्त्वज्ञानम् । सिद्धिम्—अणिमाद्यैश्वर्यम् ।

स मां रथेनानुप्रावहत् । अथापश्यमनेकानि गोसहस्राणि
वर्णशो विविक्तानि ; तमहमपृच्छम्, “कस्येमा गावः ?”
इति ; सोऽब्रवीत्, “मया निरुष्टा एताः” इति ; तेन च
स्वयं श्लाघते कथितेन, एषोऽवतरेत्’ इति ।

‘अथ त्रिभिर्यातव्यम्, साम्प्रतं कोऽवतरेत् ?’ ‘प्रतर्द्दनः’
इत्यब्रवीदृषिः । ‘तत्र किं कारणम् ?’ ‘प्रतर्द्दनस्यापि
गृहे मयोषितम्, स मां रथेनानुप्रावहत् । अथैनं
ब्राह्मणोऽभिचक्षत, “अश्वं मे ददातु भवान्” इति ;
“निवृत्तो दास्यामि” इत्यब्रवीदु ब्राह्मणम् । “त्वरितमेव
दीयताम्” इत्यब्रवीदु ब्राह्मणः ; “त्वरितमेव” स ब्राह्मणस्य
एवमुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वम^१दात् । अथान्योऽप्यश्वार्थी
ब्राह्मण आगच्छत्, तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदात् ;
अथ प्रायात् । पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण
आगच्छत्, त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य^२ वामं धुर्य-
मददात् ; अथ प्रायात् । पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी
ब्राह्मणः ; तमब्रवीत्, “अतियातो^३ दास्यामि” इति ।
“त्वरितमेव दीयताम्” इत्यब्रवीदु ब्राह्मणः ; तस्मै
दत्त्वाश्वं रथधुरं गृह्णता व्याहृतम्, “ब्राह्मणानां साम्प्रतं

^१ पार्श्वम्—रथचक्रप्रदेशस्थम् अश्वम् ।

^२ अपनह्य—रथादुन्मुच्य । वामम्—वामपार्श्वस्थम् । धुर्यम्—अश्वम् ।

^३ अतियातः—पथानमतिक्रम्य गन्तव्यं स्थानं प्राप्तः सन् ।

नास्ति किञ्चित्' इति ।—यत् एष ददाति चासूयति च, तेन व्याहृतेन तथावतरेत्' इति ।

‘अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति, कोऽवतरेत् ?’ ‘वसुमना अवतरेत्’ इत्यब्रवीदृषिः । ‘किं कारणम् ?’ इत्य-
पृच्छत् । अथाचष्ट नारदः, ‘अहं परिभ्रमन् वसुमनसो
गृहमुपस्थितः ; स्वस्तिवाचनमासीत् । पुष्परथस्य^१
प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छम् । स्वस्ति वाचितेषु ब्राह्मणेषु,
रथो ब्राह्मणानां दर्शितः ; तमहं रथं प्राशंसम् । अथ
राजाब्रवीत्, “भगवता रथः प्रशस्तः, एष भगवतो रथः”
इति । अथ कदाचित् पुनरप्यहमुपस्थितः ; पुनरेव
रथप्रयोजनमासीत् । “सम्यक्, अयमेष भगवतः” इत्येवं
राजाब्रवीत् । पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं सम-
भावयम् । अथ राजा ब्राह्मणानां दर्शयन् मामभिप्रेक्ष्या-
ब्रवीत्, “अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्तिवाचनानि
सुष्ठु सम्भावितानि ?” इति । एतेन द्रोहवचनेना-
वतरेत्' इति ।

‘अथैकेन यातव्यं स्यात्, कोऽवतरेत् ?’ पुनर्नारद
आह, ‘शिविर्यायात्, अहमवतरेयम्’ । ‘अत्र किं
कारणम् ?’ इत्यब्रवीदसौ, ‘अहं शिविना न
समानोऽस्मि ; यतस्तं शिविं ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत्, स

^१ पुष्परथस्य—गिरिकाननसागरादिषु सर्वत्रैव अप्रतिहतगते रथस्य ।

चैनमब्रवीत्, “शिवे ! अनार्थ्यस्मि” इति । तम-
ब्रवीच्छिविः, “किं क्रियताम् ? आज्ञापयतु भवान्”
इति ।

‘अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत्, “य एष ते पुत्रो बृहद्भर्ता
नाम, एष प्रमापितव्यः^१, तमेनं संस्कुरु, अन्नञ्चोपपादय,
ततोऽहं प्रतीक्ष्यः” इति ।

‘ततः पुत्रं प्रमाप्य, संस्कृत्य, विधिना साधयित्वा,
पात्रग्रामर्पयित्वा, शिरसा प्रतिगृह्य, ब्राह्मणममृगयत ।
अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट, “एष ते ब्राह्मणो
नगरं प्रविश्य दहति ते गृहम्, कोशागारम्, आयुधागारम्,
अश्वशालाम्, हस्तिशालां च क्रुद्धः” इति । अथ
शिविस्तथैवाविकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य, ब्राह्मणं
तमब्रवीत्, “भगवन् ! सिद्धमन्नम्” इति । ब्राह्मणो न
किञ्चिद् व्याजहार, विस्मयादधोमुखश्चासीत् । ततः
प्रसादयन् ब्राह्मणम्, “भगवन् ! भुज्यताम्” इत्याह । स
मुहूर्त्तादुद्दीक्ष्य शिविमब्रवीत्, “त्वमेवैतदशान” इति ।
तत्र प्राह तथेति शिविः । तथैवाविमना महित्वा^२
कपालम्, अभ्युद्धार्य च भोक्तुमैच्छत् ।

652245

^१ प्रमापितव्यः—हन्तव्यः ।

^२ महित्वा—पूजयित्वा । कपालम्—शोर्षास्थिपात्रम् । अभ्युद्धार्य
—भक्षणार्थं पात्रात् पक्वमांसं गृहीत्वा ।

‘अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात्, अब्रवीच्चैनम्,
“जितक्रोधोऽसि, न ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं”
इति । ब्राह्मणोऽपि तं महाभागमसभाजयत्^१ । स
ह्युद्धीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देवकुमारमिव पुण्य-
गन्धान्वितमलङ्कृतम् । सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणो-
ऽन्तरधीयत । तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेषेण परी-
क्षार्थमागत इति ।

‘तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः, “किं प्रेप्सुना
भवतेदमेवं जानता कृतम् ?” इति । शिविरुवाच—

“नैवाहमेतद् यशसे ददानि
न चार्थहेतोर्न च भोगवृणया ।
पापैरनासेवित एष मार्ग-
इत्येवमेतत् सकलं करोमि” इति ।’ इति ।

^१ असभाजयत्—पूजयामास । अदन्त-चुरादि-सभाजधातोः लङि रूपम् ।

परीक्षितचरितम्

‘भूय एव ब्राह्मणमाहात्म्यं वक्तुमर्हसि ।’ इत्यब्रवीत्
पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयः, ‘अपूर्वमिदं
श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम् —

‘अयोध्यायामिच्छाकुकुलोद्बहः पार्थिवः परीक्षिताम
मृगयामगमत् ; तमेकमश्वेन मृगमनुसरन्तं मृगो दूरम-
पाहरत् । अथाध्वनि जातश्चमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्चैकस्मिन्
देशे नीलं गहनं वनपण्डमपश्यत्, तच्च विवेश । ततस्तस्य
वनपण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव
व्यगाहत । अथाश्वस्तः सविसमृणालमश्वायामगतो
निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे संविवेश । ततः शयानो मधुरं
गीतमशृणोत् ; स श्रुत्वाचिन्तयत्, “नेह मनुष्यगतिं
पश्यामि, कस्य खल्वयं गीतशब्दः ?” इति । अथापश्यत्
कन्यां परमदर्शनीयां पुष्पाण्यवचिन्वतीं गायन्तीञ्च ।

‘अथ सा राज्ञः समीपे पर्यक्रामत् । तामब्रवीद्
राजा, “कस्यासि भद्रे ! का वा त्वम् ?” इति । सा प्रत्यु-
वाच, “कन्यास्मि” इति । तां राजोवाच, “अर्थी त्वयाहम्”
इति । अथोवाच कन्या, “समयेनाहं शक्या त्वया लब्धुम्,
नान्यथा” इति । राजा तां समयमपृच्छत् । कन्योवाच,

“नोदकं मे दर्शयितव्यम्” इति । स राजा “बाढम्” इत्युक्त्वा तामुपयेमे । कृतोद्वाहश्च राजा परीक्षित् क्रीडन् मुदा परमया युक्तस्तूष्णीं तया सहास्ते ।

‘ततस्तत्रैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत् पदं पदेन दृष्ट्वा । सा सेनोपविष्टं राजानं परिवार्यावातिष्ठत ; पर्याश्वस्तश्च राजा तयैव सह शिविकया प्रायादविषादः^१ । स स्वं नगरमनुप्राप्य रहसि तया सहास्ते ; तत्राभ्याशस्थोऽपि कश्चित्तं नापश्यत् । अथ प्रधानामात्यस्तस्याभ्याशचरीः स्त्रियोऽपृच्छत्, “किमत्र प्रयोजनं” वर्त्तते” इति । अथाब्रुवन् ताः स्त्रियः, “अपूर्वमिव पश्यामः ; नोदकमत्र नीयते” इति ।

‘स तथा वचनं श्रुत्वानुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुपुष्पफलम्, तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तां च, रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत्, “वनमिदमुदारमनुदकम्, साध्वत्र व्यवह्रियताम्” इति । स तस्य वचनात् तयैव सह देव्या तदनं प्राविशत् । स कदाचित् तस्मिन् कानने रम्ये तयैव सह व्यवाहरत् । अथ क्षुत्तृणार्हितः श्रान्तोऽतिमुक्तागारमपश्यत्^२ । तत् प्रविश्य, राजा सह प्रियया सुधाकृतां विमलां सलिलपूर्णं

^१ अविषादः—परिभ्रमणजनितविषादरहितः ।

^२ अतिमुक्तागारम्—साधवीलताकुञ्जम् ।

^३ कर्त्तव्यम् ।

वापीमपश्यत्; दृष्ट्वैव च ताम्, तस्या एव तीरे सहैव
तया देव्या व्यातिष्ठत् ।

‘अथ तां देवीं स राजाब्रवीत्, “साध्वतर वापी-
सलिलम्” इति । सा तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीम्,
न्यमज्जत्; न पुनरुदमज्जत् ।

‘तां मृगयमाणो राजा नापश्यत् । अथ वापीं
निःस्राव्य, मण्डूकं श्वभ्रमुखे^१ दृष्ट्वा, क्रुद्ध आज्ञापयामास
स राजा, “सर्वत्र मण्डूकवधः क्रियताम् इति । यो
मयार्थी, स मां मृतमण्डूकोपायनैरुपतिष्ठेत्” इति ।

‘अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डूकान् भयमाविवेश । ते भीता मण्डूकराजाय
यथावृत्तं न्यवेदयन् । ततो मण्डूकराट् तापसवेषधारी
राजानमभ्यगच्छत्; उपेत्य चैनमुवाच, “राजन्! मा
क्रोधवशं गमः, प्रसादं कुरु; नार्हसि मण्डूकानाम-
नपराधानां वधं कर्तुम्” इति ।

‘तमेवंवादिनमपीष्टजनशोकपरीतात्मा राजोवाच, “न
हि क्षम्यते तन्मया, हनिष्याम्येतान्; एतैर्हि दुरात्मभिः
प्रिया मे भक्षिता, सर्वथैव मे वध्या मण्डूकाः । विद्वन्!
नार्हसि मामुपरोडुम्” इति ।

‘स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच, “प्रसीद

^१ श्वभ्रमुखे—भृगुर्त्तमुखे । ‘गर्तावटो भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे सुधिरं विषु’
इत्यमरः ।

राजन् ! अहमायुर्नाम मण्डूकराजः ; मम सा दुहिता सुशोभना नाम, तस्या हि दौःशील्यमेतत् ; बहवस्तया राजानो विप्रलब्धपूर्वाः” इति । तमब्रवीद्राजा, “तया-स्मर्यी, सा मे दीयताम्” इति ।

‘अथैनां राज्ञे पिताददात् ‘अब्रवीच्चैनाम्, “एनं राजानं शुश्रूषस्व” इति । स एवमुक्त्वा, दुहितरं क्रुद्धः शशाप—

“यस्मात् त्वया राजानो विप्रलब्धा बहवः, तस्माद्-ब्रह्मण्यानि तवापत्यानि भविष्यन्ति, आन्तृतिकत्वात् तव” इति ।

‘स च राजा तामुपलभ्य, हर्षवाण्याकुलया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य च, मण्डूकराजमब्रवीत्, “अनुगृहीतोऽस्मि” इति । स च मण्डूकराजो दुहितरमनुज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ।

‘अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारस्यस्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः—शलो दलो बलश्चेति । ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा वनं जगाम । अथ कदाचिच्छलो मृगयामनुचरन् मृगमासाद्य रथेनान्वधावत्, सूतश्चोवाच, “शीघ्रं मां वाहयस्व” इति । स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत्, “मा क्रियतामनुबन्धः ; नैष शक्यस्त्वया मृगो ग्रहीतुम्, यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ^१ स्याताम्” इति । ततोऽब्रवीद्राजा सूतम्,

^१ वाम्यौ—‘वामदेवीयौ अश्वतरौ’ इति नीलकण्ठः ।

“आचक्ष्व मे वाम्यौ, हन्मि वा त्वाम्” इति । स एवमुक्तो राजभयभीतः सूतो वामदेवशापभीतश्च सन् नाचख्यौ राज्ञे । ततः पुनः स राजा खड्गमुद्यम्य “शीघ्रं कथय” इति तमाह, “हनिष्ये त्वाम्” इति ।

‘स तदाह राजभयभीतः सूतः, “वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवौ”^१ इति । अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा, “वामदेवाश्चमं प्रयाहि” इति ।

‘स गत्वा वामदेवाश्चमं तमृषिमब्रवीत्, “भगवन् ! मृगो मे विद्धः पलायते ; तं सम्भावयेयमहम्, अर्हसि^२ मे वाम्यौ दातुम्” इति । तमब्रवोदृषिः, “ददानि ते वाम्यौ, कृतकार्येण भवता ममैव वाम्यौ निर्यातयितव्यौ क्षिप्रम्” इति ।

‘स च तावश्वौ प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य ऋषिम्, प्रायाद्वाजियुक्तेन रथेन मृगं प्रति ; गच्छंश्चाब्रवीत् सूतम्, “अश्वरत्ने इमे अयोग्ये ब्राह्मणानाम्, नैतौ प्रतिदेयौ वाम्यौ वामदेवाय” इति । इत्युक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्य, अश्वावन्तःपुरेऽस्थापयत् ।

‘अथर्षिश्चिन्तयामास, “तरुणो राजपुत्रः कल्याणं^३

^१ मनोजवौ—मनोवद्गशालिनौ ।

^२ तं सम्भावयेयमहम्, अर्हसि—इत्यत्र ‘सम्भावयितुमर्हसि वाम्यौ दातुम्’ इति पाठान्तरम् ।

^३ कल्याणम्—शीघ्रगामित्वात् शुभकरम् ।

पत्र^१मासाद्य रमते, न मे प्रतिनिर्यातयति^२; अहो कष्टम्!”

हिमवति प्रावारकर्णो नामोलूकः प्रतिवसति, स
मत्तश्चिरजातो भवन्तं कदाचित् जानीयात्; इतः प्रकृष्टे
निर्यातयोपाध्यायाय वाम्यौ^३ इति।” स गत्वैवं तं
राजानमब्रवीत्। तं राजा प्रत्युवाच, “राज्ञामेतद्
वाहनम्, अनर्हा ब्राह्मणा रत्नानामिवविधानाम्; किं
ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम्? सांधु प्रतिगम्यताम्” इति।

‘स गत्वा एतदुपाध्यायायाचष्ट। तत् श्रुत्वा वचन-
मप्रियं वामदेवः क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्य
अश्वार्थमचोदयत्; न चादाद्राजा। ततो वामदेवो
ब्रह्मतेजसा चतुरो घोररूपान् राक्षसान् ससर्ज, तैः शूल-
हस्तैः स राजा हतः। ततो नृपतिं निपातितं विदित्वा
इच्छाकवो दलमभ्यषिञ्चन्।’

^१ पत्रम्—वाहनम्; ‘पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पत्रे शरपक्षिणोः’ इति
मेदिनी।

^२ प्रतिनिर्यातयति—प्रत्यर्पयति।

^३ पथ्याप्तम्—सिद्धम्, कार्यमिति शेषः।

इन्द्रद्युम्नचरितम्

एवमुक्त्वा राजमयमातः सुता वामद्वयापमातश्च सन्
नाचख्यौ राज्ञे । ततः पुनः स राजा खड्गमुद्यम्य “शीघ्रं
कथय” इति तस्माद् “हनिष्ये त्वाम्” इति ।

मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन्, ‘अस्ति
कश्चिद् भवतश्चिरजाततरः^१ ?’ इति । स तानुवाच,
‘अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यत्विदिवात्
प्रच्युतः “कीर्त्तिर्मे व्युच्छिन्ना” इति ।

‘स मामुपातिष्ठत्, “अथ प्रत्यभिजानाति मां भवान् ?”
इति । तमहमब्रवम्, “न वयं वासायनिकाः,^२ कार्य-
चेष्टाकुलत्वान्न वयं प्रत्यभिजानीम आत्मनोऽप्यर्थानामनु-
ष्ठानम् ; न शरीरोपतापेनात्मनः समारभामहेऽर्थाना-
मनुष्ठानम्”^३ इति । पुनस्तमहमब्रवम्, “अस्ति खलु

^१ चिरजाततरः—वयोऽधिकः ।

^२ वासायनिकाः—गृहस्थाः । नानातीर्थादिपरिधमणात् वयं गृहस्थवद्
एकस्थानवासिनो न भवाम इत्यर्थः ।

^३ कार्यम्—पुण्यम् ; तदर्थचेष्टाः—तपोजपादिकाः ; ताभिः आकुल-
त्वात्—व्यापृतत्वात् हेतोः ; आत्मनः अर्थानाम्—देहधारणार्थवसूनाम् ;
अनुष्ठानम्—आयोजनमपि ; न प्रत्यभिजानीमः—केनोपायेन जीविका निष्पद्येत
इत्यपि न चिन्तयामः । तपोमग्रा वयं यदृच्छालब्धैः फलमूलादिभिरेव कथञ्चित्
जीवाम इत्यर्थः ।

^४ न शरीरोपतापेनात्मनः समारभामहेऽर्थानामनुष्ठानम्—शरीरोपतापेन
—पराकसान्तपनादिकठोरव्रतपालनजनितैः क्लेशैः शरीरासामर्थ्यात् ; आत्मनः
अर्थानाम् अनुष्ठानम्—स्वजीविकार्थमायोजनम् ; न समारभामहे—नैव कुर्मः ;

यद्वा शरीरोपतापेन—कायक्लेशं स्वीकृत्य ; वयं जीविकार्थं कायक्लेशं नैव
स्वीकुर्मः, अपि तु यदृच्छालब्धैः फलमूलादिभिरेव कथञ्चित् जीवाम इत्यर्थः ।

हिमवति प्रावारकर्णो नामोलूकः प्रतिवसति, स मत्तश्चिरजातो भवन्तं कदाचित् जानीयात्; इतः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान्, तत्रासौ प्रतिवसति” इति ।

‘ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद् यत्र बभूवोलूकः । अथैनं स राजा पप्रच्छ, “प्रत्यभिजानाति मां भवान् ?” इति । स मुहूर्तमिव ध्यात्वा ब्रवीदेनम्, “नाभिजानामि भवन्तम्” इति ।

‘स एवमुक्त इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद् राजर्षिः, “अथास्ति कश्चित् भवतः सकाशाच्चिरजातः ?” इति । स एवमुक्तोऽब्रवीत्, “अस्ति खलु इन्द्रद्युम्नं नाम सरः, तस्मिन् नाङ्गीजङ्घो नाम वकः प्रतिवसति ; सोऽस्मत्तश्चिरजाततरः, तं पृच्छ” इति ।

‘तत इन्द्रद्युम्नो मामुलूकं चादाय तत् सरोऽगच्छत्, यत्रासौ नाङ्गीजङ्घो नाम वको बभूव । सोऽस्माभिः पृष्टः, “भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति ?” इति । स एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्तं ध्यात्वा, “नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानम्” इति ।

‘ततः सोऽस्माभिः पृष्टः, “अस्ति कश्चिदन्यो भवतश्चिरजाततरः ?” इति । स नोऽब्रवीत्, “अस्ति खलु ; अस्मिन्नेव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति, स मत्तश्चिरजाततरः ; स कथञ्चिदभिजानीयादिमं राजानम्, तमकूपारं पृच्छत” इति ।

‘ततः स वकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास,
“अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कञ्चिदर्थमभिप्रष्टुम्, साध्वा-
गम्यतां तावत्” इति । तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरस
उत्थायाभ्यागच्छत्, यत्र तिष्ठामो वयम् । तस्य सरसस्तীরे
आगतं चैनं वयमपृच्छाम, “भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजान-
मभिजानाति ?” इति । स मुहूर्त्तं ध्यात्वा बाष्पसम्पूर्ण-
नयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिर-
ब्रवीत्, “किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामि ! इह ह्यनेन
सहस्रकृत्वस्थितिषु यूपा आहिताः,^१ सरश्चेदमस्य
दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्गोभिरतिक्रामन्तीभिः कृतम् । अत्र
चाहं प्रतिवसामि” इति ।

‘अथैतस्मिन् सकले कच्छपेनोदाहृते श्रुते, तदनन्तरं
देवलोकाद् देवरथः प्रादुरासीत् ; वाचश्चाश्रूयन्त इन्द्रद्युम्नं
प्रति, “प्रस्तुतस्ते स्वर्गः, यथोचितं स्थानं प्रतिपद्यस्व ;
कीर्त्तिमानसि, अव्यग्रो याहि” इति ।

‘इत्येतत् श्रुत्वा स राजाब्रवीत्, “तिष्ठ तावत्,
यावदिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामः” इति । स मां
प्रावारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने प्रतिपाद्य तेनैव यानेन
संसिद्धं यथोचितं स्थानं प्रतिपेदे ।’

^१ सहस्रकृत्वः—बहुसहस्रवारम् । चितिषु—यज्ञवेदिकासु । यूपाः—
संस्कृतपशुबन्धनार्थाः सम्भविशेषाः । आहिताः—स्थापिताः । बहुसहस्रयज्ञानु-
ष्ठातार्यं राजा इत्यर्थः ।

शिविचरितम्

ततः पाण्डवाः पुनर्माकण्डेयमूचुः, 'कथितं ब्राह्मण-
माहात्म्यम्, राजन्यमाहात्म्यमिदानीं शृण्वामहे' इति ।

तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षिः, 'श्रूयतामिदानीं
राजन्यानां माहात्म्यमिति—

'कुरुणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा महर्षीन्भिगम्य
निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरं शिविं ददर्शाभिमुखम् ।
तौ समेत्य परस्परं यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन
परस्परं तुल्यात्मानौ विदित्वान्योऽन्यस्य पन्थानं न ददतुः ;
तत्र नारदः प्रादुरासीत्, "किमिदं भवन्तौ परस्परस्य
पन्थानमावृत्य तिष्ठतः ?" इति । तावूचतुर्नारदम्,
"नैतत् ; पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते
समर्थाय वा ; आवां च सख्यं परस्परेणोपगतौ,
तच्चावधानतः । अत्युत्कृष्टमधरोत्तरं परिभ्रष्टम्" इति ।

'नारद उवाच—

"कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ।

श्रीश्रीनरः साधुशीलो भवतोर्वै महीपतिः ॥

जयेत् कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।

क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥" इति ।

'एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिविं प्रदक्षिणं कृत्वा पन्थानं
दत्त्वा बहुकर्मभिः प्रशस्य ययौ ।

‘ततो देवानां कथा सञ्जाता, “महीतलं गत्वा महीपतिं शिविमौशीनरं साध्वेनं जिज्ञासामहे” इति । “एवं भोः” इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपातिष्ठताम् । अग्निः कपोतरूपेण, तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण ।

‘अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सङ्गे न्यप-
तत् । अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत्, “प्राणरक्षार्थं
श्येनाद् भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते, वसु ददातु ।
अन्तवान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात्, ^१ घोरं
कपोतस्य निपातमाहुः” ^२ इति ।

‘अथ कपोतो राजानमब्रवीत्, “प्राणरक्षार्थं श्येनाद्
भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राप्यार्थी
सुनिर्भूत्वा प्राणान् प्रपद्ये” ^३ । स्वाध्यायेन कर्षितं
ब्रह्मचारिणं मां विद्धि, तपसा दमेन च युक्तमाचार्यस्या-
प्रतिकूलभाषिणम् । एवंयुक्तमपापं मां विद्धि” इति ।

^१ अन्तवान्—दिगन्तानामीश्वरः, पार्थिवः—भवान्, अस्य निष्कृतिम्—
कपोतस्य श्येनात् वाणम्, कुर्यात् ।

^२ घोरम्—निन्दितम्, अनिष्टसूचकम् इत्यर्थः । अकस्मात् देहे कपोत-
पतनं घोरमनर्थं सूचयति कपोतस्य मृत्युदूतत्वात् ।

^३ सुनिर्भूत्वापि अहम् ‘अङ्गैः’ स्वशरीरेण, ‘अङ्गानि’ कपोतशरीरम्,
‘प्राप्य’, ‘प्राणान्’ मम प्राणरक्षकत्वेन प्राणभूतं त्वाम्, ‘प्रपद्ये’ शरणं गतोऽस्मि ।
श्रोत्रियस्य मे श्येनाय त्वत्कर्तृकं दानं न साधुदानम् इति भावः ।

‘अथ श्येनो राजानमब्रवीत्—

“पर्यायेण वसतिर्वा भवेषु

सर्गे जातः पूर्वमस्मात् कपोतात् ।

त्वमाददानोऽथ कपोतमेनं

मा त्वं राजन् ! विघ्नकर्त्ता भवेथाः ॥”^१ इति ।

‘राजोवाच—

“नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले

नास्य बीजं रोहति काल उत्तम ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे

न त्राणं लभते त्राणमिच्छन् स काले ॥

त्यजे प्राणान्नैव दद्यां कपोतम्

सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन !

यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य !

नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् ॥

यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः

प्रशंसयुः शिवयः कर्मणा तु ।

यथा श्येन ! प्रियमेव प्रकुर्याम्

प्रशाधि मां यद् वदेस्तत् करोमि ॥” इति ।

‘श्येन उवाच, “राजन् ! ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य तावत्
स्वपिशितं प्रयच्छ, यावन्मांसं कपोतेन समम्” इति ।

^१ भवेषु—जन्मसु, पर्यायेण—क्रमेण, वसतिः—स्थितिः, भवति । अतस्त्वं
‘सर्गे’ सृष्टौ ‘अस्मात्’ कपोतात् ‘जातो’ऽसि । अतः ‘त्वं’ जन्मान्तरपितरम्
‘एनं कपोतमाददानः’ रचन् मनाहारे विघ्नं मा कर्तव्यम् ।

‘अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया-
धारयत्, गुरुतर एव कपोत आसीत् । पुनरन्यमुच्चकर्त्त,
गुरुतर एव कपोतः । एवं सर्वं समधिकृत्य शरीरं
तुलायामारोपयामास, तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ।
अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह, न च व्यलीक^१-मासी-
द्राजः । एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा “त्वातः” इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येनः ।

‘अथ राजाब्रवीत् कपोतम्, “विद्युः शिवयस्त्वां कपोत
इति । पृच्छामि ते शकुने ! को नु श्येनः ? नानीश्वरः ईदृशं
जात्वपि कुर्यात् । एनं प्रश्नं भगवन् ! मे विचक्ष्व” इति ।

‘कपोत उवाच—

“वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-^२

रथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः ।

साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय !

नौ^३ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥

त्वमेतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणां भृशं
सम्मतोऽसि, त्वं नृपवृषं यशोदीप्यमानं शूरं सौरथाना-
मृषभं पुत्रं प्राप्तप्रसि ; एषा ते कीर्त्तिः कल्पान्तस्थायिनी
लोके विचरिष्यति” इति ।’

^१ व्यलीकम्—अप्रियम्, परिणामामङ्गलम् इत्यर्थः ; यद्वा, तदा मनसि
किमपि दुःखम् ।

^२ ‘धूमः’ ‘केतुः’ चिह्नं यस्य सः ।

^३ नौ—आवाम्, पादादौ आर्षः प्रयोगः ।

श्रीमद्भागवतम्

भरतोपाख्यानम् ^१

श्रीशुक उवाच—

‘भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितल-परि-
पालनाय सञ्चिन्तित ^२-स्तदनुशासनपरः पञ्चजनीं विश्व-
रूपदुहितरमुपयेमे । तस्यामुहवा आत्मजान् कार्त्तुस्त्रे-
नानुरूपानात्मनः पञ्च जनयामास भूतादि^३रिव भूत-
सूक्ष्माणि, सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूमकेतु-
मिति । अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य
व्यपदिशन्ति ।

‘स च बहुविन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया
स्वे स्वे कर्मणि वर्त्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्त्तमानः
पर्यपालयत्, ईजे च भगवन्तं यज्ञक्रतुरूपं ^४ क्रतुभिरुच्चा-

^१ पञ्चमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ।

^२ संकल्पे नैव राज्यादौ नियुक्तः ।

^३ भूतादिः—अहङ्कारः ।

^४ यज्ञा अयूपाः, क्रतवः सयूपाः ।

वचैः^१ । संप्रचरत्सु नानायागेषु यत्तत् क्रियाफलं धर्माख्यं
परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे भगवति वासुदेव एव भावयमान
आत्मनैपुण्यमृदितकषायो^२ हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स
यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान् पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत्^३ ।

‘एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यान्तर्हृदयाकाशशरीरे’
ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपोपलक्षणे^४ श्रीवत्स-
कौस्तुभ-वनमालारिदर^५-गदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुष-
हृत्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान^६ उच्चैस्तरां
भक्तिरनुदिनमेधमानरया^७जायत । एवं वर्षायुतसहस्र-
पर्यन्तावसित^८-कर्मनिर्व्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्व-

^१ महद्भिरल्पैश्च कर्मभिः ।

^२ ‘आत्मनो नैपुण्यं’ कौशलं तेन ‘मृदिताः’ चीणाः ‘कषाया’ रागादयो
यस्य सः ।

^३ ये ‘देवाः’ सूर्यादयस्तान् ‘पुरुषस्य’ वासुदेवस्य ‘अवयवेषु’ चक्षुरादिषु
‘अभ्यध्यायत्’, न तु तत्पृथक्त्वेन इत्यर्थः ।

^४ ‘अन्तर्हृदये’ यः ‘आकाशः’ स एव ‘शरीरम्’ भिव्यक्तिस्थानं यस्य तस्मिन् ।

^५ ‘महापुरुषरूपस्य’ ‘उपलक्षणम्’ आकारो यस्य तस्मिन् ।

^६ अरिदरम्—चक्रशङ्खम् ।

^७ ‘निजपुरुषाणां’ नारदादीनां ‘हृदि’ ‘लिखित’ वद्विद्यलतया स्थितेन
उक्तेन ‘पुरुषरूपेण’ ‘आत्मनि’ स्वमनसि ।

^८ ‘एधमानो’ ‘रयो’ वेगप्रकर्षो यस्याः सा ।

^९ ‘अवसितो’ निश्चितः ‘कर्मनिर्व्वाणावसरो’ राज्यभोगादृष्टसमाप्तिसमयः

तनयेभ्यो रिक्थं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य
स्वयं सकलसम्पन्निकेतात् स्वनिकेतात् पुलहाश्रमं
प्रवव्राज ।

‘यत्र ह वाव भगवान् हरिरद्यापि तत्रत्यानां निज-
जनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण^१; यत्राश्रम-
पदान्युभयतोनाभिभि^२र्दृष्टञ्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा^३
सर्व्वतः पवित्रीकरोति । तस्मिन् वाव किल स एकलः
पुलहाश्रमोपवने विविध-कुसुम-किसलय-तुलसिकाश्वभिः
कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनम्,
विविक्त^४ उपरत-विषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां
निर्व्वृत्तिमवाप ।

‘तथेत्यमविरतपुरुषपरिचर्य्यया भगवति प्रवर्द्धमानानु-
रागभरद्रुत-हृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमान-रोम-
पुलककुलक श्रीत्कण्ठप्रवृत्तप्रणयबाष्प-निरुद्धावलोकनयन
एवं^५ निजरमणारुण-चरणारविन्दानुध्यानपरिचितभक्ति-

^१ भक्तानामपेक्षितेन रूपेण ।

^२ उभयतः उपर्य्यधय नाभिर्येषाम् तैः ।

^३ गण्डकी ।

^४ शुष्कः ।

^५ एवं वर्त्तमानस्तामपि ‘भगवत्सपर्यां न सस्मार’ इत्यन्वयः । तत्र हेतुः—

‘निजरमण’स्य स्वप्रीतिदातुः ये ‘अरुणे चरणारविन्दे’ तयो‘रनुध्यानेन’
‘परिचितः’ सम्बद्धो ‘भक्तियोग’सेन ।

योगेन परिप्लुतपरमाह्लाद-गम्भीरहृदयहृदावगाढधिषण^१-
स्तामपि क्रियमाणां भगवत्सपथ्यां न सस्मार ।

‘इत्थं धृतभगवद्भुत ऐणियाजिनवाससा अनुसवना-
भिषेकार्द्र-कपिशकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः
सूर्यर्चा^२ भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने^३ सूर्य-
मण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नास्त ।

भरत-चरितम्^४

श्रीशुक उवाच—

‘एकदा तु महानद्यां कृताभिषेक-नैयमिकावश्यको
ब्रह्माक्षरमभिगृणानो^५ मुहूर्त्तत्रयमुदकान्त उपविवेश ।
तत्र तदा राजन् ! हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकै-
वोपजगाम ; तथा पेपीयमान^६ उदके तावदेवा^७विदूरेण

^१ ‘परिप्लुतः’ सर्व्वतोव्याप्तः ‘परमाह्लादः’ परमानन्दो यस्मिन् ‘गम्भीर-
हृदयहृदे’ तस्मिन् ‘अवगाढा’ निमग्नः ‘धिषणा’ यस्य सः ।

^२ सूर्यप्रकाशिकया कृत्वा ।

^३ उद्गच्छति सति ।

^४ पञ्चमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ।

^५ प्रणवं जपन् ।

^६ अत्यासत्तया पीयमाने ।

^७ तावदेव—तत्क्षणमेव ।

नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयङ्कर उदपतत् । तमुप-
श्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविकृता चकितनिरीक्षणा
सुतरामपि हरिभयाभिनिवेश-व्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टि-
रगतदृष्टा भयात् सहसैवोच्चक्राम ; तस्या उत्पतन्त्या
अन्तर्वज्रा उरुभयावगलितो गर्भः स्रोतसि निपपात ।

‘उत्प्रसवो’त्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना
कस्याच्चिद्दृष्ट्यां कृष्णसारसती निपपाताथ च समार ।
तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानूह्यमानमभिवीक्ष्यापविडं^२
बन्धुरिवानुकम्पया राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमित्या-
श्रमपदमनयत् । तस्य हवा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन् कृत-
निजाभिमानसग्राहरहस्तत्पोषण-पालन-लालन-प्रीणना-
नुधानेनात्मनियमाः^३ सह यमाः पुरुषपरिचर्यादय
एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व्व
एवोदवसन्^४ ।

‘अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरण^५-
परिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृदुबन्धुभ्यः परिवर्जितः शरणं

^१ उत्प्रसवः—गर्भपातः । उत्सर्पणम्—उत्सर्पणम् ।

^२ अपविडम्—बन्धुभिर्युक्तम् ।

^३ ‘नियमाः’ स्नानादयः ; ‘यमाः’ अहिंसादयः, तत्सहिता ईश्वर‘परि-
चर्यादयः’ ।

^४ उदवसन्—उत्सर्पणं बन्धुः ।

^५ ईश्वररथचरणः—कालचक्रम् ।

च मोपसादितः, मामेव मातापितरौ भ्रातृज्जातीन्
 यौथिकां^१श्चैवोपेयाय, नान्यं कञ्चन वेद मय्यतिविश्रब्धः ;
 अत एव मया मत्परायणस्य पोषण-पालन-प्रीणन-
 लालनमनसूयुनानुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा^२ । नूनं
 ह्यार्थाः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थं
 स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षन्ते ; इति कृतानुषङ्ग आसन-
 शयनाटनस्थानाशनादिषु सह मृगजहुना स्नेहानुबद्धहृदय
 आसीत् ।

‘कुशकुसुमसमित्पलाश-फलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो
 वृक-शालावृका^३दिभ्यो भयमाशंसमानो यदा सह हरिण-
 कुणकेन वनं समाविशति, पथिषु च सुग्धभावेन तत्र
 तत्र विषक्तमतिप्रणयभरहृदयः कार्पण्यात् स्कन्धेनोद्धति,
 एवमुत्सङ्ग उरसि चाधायोपलालयन् मुदं परमामवाप ;
 क्रियायां निवर्त्तमानायामन्तरालेऽप्युत्थायोत्थाय यदै-
 नमभिचक्षीत तर्हि वाव स वर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा
 तस्मा आशिष आशास्ते, “स्वस्ति सग्राहत्स ! ते सर्व्वतः”
 इति ।

‘अन्यदा^४ भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण इव कृपणः

^१ यौथिकान्—युथसंघातिनः ।

^२ एतन्निमित्तं ‘मम स्वार्थो भक्ष्यति’ इति दोषदृष्टिमकुर्व्वता ।

^३ शालावृकाः—श्वानः ।

^४ अन्यदा—अदर्शने ।

सकरुणमतितर्पण^१ हरिणकुणकविरहविह्वलहृदय-
सन्तापस्तमेवानुशोचन् किल कश्मलं^२ महदभिरम्भित
इति होवाच, “अपि वत स वै कृपण एणबालको
मृतहरिणीसुतोऽहो ममानार्थस्य शठकिरातमते^३रक्त-
सुकृतस्य कृतविस्रम्भ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन् सुजन
इवागमिष्यति ? अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शय्याणि
चरन्तं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि ? अपि च न वृकः शाला-
वृकोऽन्यतमो वा नैकचर^४ एकचरो वा भक्षयति ?
निम्नोचति ह भगवान् सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्मा^५
अद्यापि मम न मृगवध्न्यास आगच्छति ।

“अपि खिदकृतसुकृतमागत्य मां सुखयिष्यति हरिण-
राजकुमारो विविधरुचिरदशनीय-निजमृगदारक-
विनोदैरसन्तोषं स्वानामपनुदन् ? च्खेलिकायां^६ मां
मृषासमाधिना आभीलितदृशं प्रेमसंरम्भेण चकित-
चकित^७ आगत्य पृषदपरुष^७-विषाणाग्रेण लुठति ?

^१ अतितर्पण—अत्युत्सु क्येन ।

^२ मोहम्, अभिरम्भितः—प्रापितः सन् ।

^३ ‘शठकिरात’योरिव वञ्चनपरा क्रूरा च ‘मति’र्यस्य तस्य ।

^४ नैकचरः—यूथचरः शूकरादिः, एकचरः—व्याघ्रादिः ।

^५ वेद‘वयी’ ‘आत्मा’ स्वरूपं यस्य सः, सूर्यः ।

^६ क्रीडायां ।

^७ ‘पृषत्’ जलबिन्दुसद्वत् ‘अपरुषेण’ मृदुना ।

आसादितहविषि बहिषि दूषिते मयोपालब्धो भीतभीतः
 सपदुःपरतरास^१ ऋषिकुमारवदवहितकरणकलाप
 आस्ते ? किंवा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्यानया
 यदियमवनिः सविनयकृष्णसारतनय-तनुतरमुभगशिव-
 तमाखरखुर-पदपङ्क्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्य^२ कृपणस्य
 मम द्रविणपदवीं सूचयन्त्यात्मानं च सर्वतः कृतकौतुकां
 द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति !
 अपि खिदसौ भगवानुङ्गुपतिरेनं मृगपतिभयान्मृतमातरं
 मृगबालकं स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकम्पया कृपणजनवत्सलः
 परिपाति ?”

‘तस्यैवमन्तरायविहतयोगारम्भणस्य राजर्षेर्भरतस्य
 तावन्मृगाभक-पोषण-पालन-प्रीणन-लालनानुषङ्गिणा-
 विगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिल दुरतिक्रमः कालः
 करालरभस आपद्यत ।

‘तदानीमपि पाश्वर्वर्त्तिनमात्मजमिवानुशोचन्ममभि-
 वीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिमं

^१ उपरतक्रीडः ।

^२ ‘तनुतराः सुभगाः शिवतमाः’ ‘अखराय’ अनुयाः ‘खुराः’ येषु तेषां
 ‘पदानां’ तच्चतवाङ्कितानां ‘पङ्क्तिभि’ ‘द्रविणं’ धनभूतो मृगस्तेन ‘विधुरस्य’
 विरहितस्य अतएव ‘आतुरस्य’ दुःखितस्य मम द्रविणमार्गं ‘सूचयन्ती’ सती
 अवनिः कवीं ‘स्वात्मानं’ ताभिः कृतमण्डनं ‘द्विजानां’ ‘देवयजनं’ यज्ञभूमिं
 ‘करोति’ । ‘यस्मिन् देशे मृगः कृष्ण सस्मिन् धर्मान् निबोधत’ इति स्मृतिः ।

सह मृगेण कलेवरं मृतमनु नमृतजन्मानुमृति^१रितर-
वन्मृगशरीरमवाप । तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारणं
भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान
आह—

“अहो कष्टम्, भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपयात्, यद्विसृक्त-
समस्तसङ्गस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्मनि
सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे समाहितं कार्त्तस्त्रेण
मनस्तत् पुनर्ममाबुधस्यारात् मृगसुतमनु परिसुखाव ।”

‘इत्येवं निगूढनिर्व्वेदो विमृज्य मृगीं मातरं पुन-
र्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्य-
पुलहाश्रमं कालञ्जरात् प्रत्याजगाम ; तस्मिन्नपि कालं
प्रतीक्षमाणः सङ्गाच्च भृशमुद्विग्नः, आत्मसहचरः शुष्कपर्ण-
वृणवीरुधा वर्त्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन्मृग-
शरीरं तीर्थादकलिन्नमुत्ससर्ज ।’

^१ ‘न मृता’ न विनष्टा पूर्वजन्मानुमृति^१येस्य सः ।

कादम्बरी

विलासवतौसान्वनम्

विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्त्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च निश्चस्य निजगाद, 'देवि ! किमत्र क्रियतां देवायत्ते वस्तुनि ? अतिमात्रमलं रुदितेन, न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम् ; आत्मज-परिष्वङ्गासृता-स्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मि-ञ्जन्मनि न कृतमवदातं^१ कर्म, जन्मान्तरकृतं^२ हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि । न हि शक्यं देवमन्यथाकर्तुमभियुक्तेनापि^३, यावत्तु मानुष्यके शक्यमुप-पादयितुं तावत् सर्वमुपपाद्यताम् ।

‘अधिकां कुरु देवि ! गुरुषु भक्तिम्, द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजाम्, ऋषिजनसपर्यासु दर्शितादरा भव ।

^१ 'तनुतराः सुभगाः शिवतमाः' 'अखराय' अनुयाः 'खराः' येषु तेषां

^१ शम्भफलप्रदम् ।

^२ पूर्वस्मिन् जन्मनि आचरितम् ।

^३ अध्यवसायिनापि ।

कुशोपच्छेदेषु सुसलशयनेषु सुष्वाप ; पुण्यसलिलपूर्ण-
 श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिक-प्रभावान्मगधेषु बृहद्रथो
 नाम राजा जनार्दनस्य जेतारमतुलभुजबलमप्रतिरथं
 जरासन्धं नाम तनयं लेभे ; ^१ ; प्रतिदिवसमुत्थायोत्थाय
 सवरत्नोपेतानि ह्रमानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ ;
 सिद्धायतनानि कृतविचित्रदेवतोपयाचितकानि सिषेवे ;
 अन्ये च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतास्वाद-
 सुखभाजो बभूवुः । अमोघफला हि महासुनिसेवा
 भवति ।

‘अहमपि खलु देवि ! कदा समुपारूढगर्भभरालसा-
 मापाण्डुमुखीमासन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां
 देवीं द्रक्ष्यामि ; कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो
 हरिष्यति पूर्णपात्रं ^१ परिजनः ; कदा हारिद्रवसनधारिणी
 सुतसनाथोत्सङ्गा द्यौरिवोदित-रविमण्डला सवालतपा
 मामानन्दयिष्यति देवी ; कदा सर्व्वौषधिपिप्पलरजटिल-
 केशो ^२ निहितरक्षाघृतविन्दुनि तालुनि विन्यस्तगौर-
 सर्षपोन्मिश्रभूतिलेशो गोरोचनाचित्र-कण्ठसूत्रग्रन्थि ^३ -

^१ प्रियनिवेदकेन आकृत्य गृह्यमाणं वस्त्रादिकम् ।

^२ ‘सर्व्व्या’श्च ता ‘ओषधयः’, ताभिः ‘पिप्पला जटिलाः केशा’ यस्य सः ।

^३ गोरोचनया चित्रः कण्ठसूत्रस्य ग्रन्थिर्यस्य सः

मे हृदयाह्लादम् ;—इत्येतानि च मनोरथशतानि
चिन्तयतोऽन्तःसंतप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः ।

महर्निशमनल इवानपत्यता-

विलासवतौसान्वनम्

विधातरि किं करोमि ? तन्मुच्यतामयं देवि !
शोकानुबन्धः, आधीयतां धैर्यं धर्मं च धौः । धर्म-
परायणानां हि सदा समीपसञ्चारिण्यः कल्याण-
सम्पदो भवन्ति ।' इत्येवमभिधाय सलिलमादाय
स्वयं करतलेनाभिनवपल्लवेनेव विकचकमलोपमान-
माननमम्याः साशुलेखं समार्जं ; पुनः पुनश्च प्रियशत-
मधुराभिः शोकापनोदनिपुणाभिर्धर्मोपदेशगर्भाभिर्वाग्भि-
राश्वास्य सुचिरं स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जंगामः ।

निर्गते च तस्मिन्मन्दोभूतशोकावेगा विलासवतौ
यथाक्रियमाणाभरण-परिग्रहादिकमुचितं दिवसव्यापार-
मन्वतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु, ब्राह्मण-
पूजासु, गुरुजनसपर्यासु चादरवतौ बभूव । यद्यच्च
किञ्चित् कुतश्चिच्छ्रयाव गर्भलण्णया तत् सर्व्वञ्चकार ;
न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् ।

अनवरतदह्यमान-गुग्गुलुबहुलधूपान्धकारितेषु चण्डिका-
गृहेषु धवलाम्बरा शुचिमूर्तिरूपोषिता हरित-

कुशोपच्छदेषु सुसलशयनेषु सुष्वाप ; पुण्यसलिलपूर्णै-
र्विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरुपङ्क्तवलाब्धैः सर्वरत्नगर्भैः
शातकुम्भकुम्भैर्गोकुलेषु ^२ वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गलानां
लक्षणसम्पन्नानां गवामधः सस्त्रो ; प्रतिदिवसमुत्थायोत्थाय
सर्वरत्नोपेतानि हेमानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ ;
सिद्धायतनानि कृतविचित्रदेवतोपयाचितकानि सिषेवे ;
दर्शितप्रत्ययानि सन्निधानमाहृभवनानि जगाम ; प्रसिद्धेषु
नागकुलङ्गदेषु ममज्ज ; अश्वत्थप्रभृतौनुपपादितपूजान्
महावनस्पतीन् कृतप्रदक्षिणा ववन्दे ; विप्रश्रिकादेश-
वचनानि बहु मेने ; निमित्तज्ञानुपचचार ; शकुनज्ञान-
विदामादरमदर्शयत् ; अनेकवृद्धपरम्परागमागतानि
रहस्यान्यङ्गीचकार ; दर्शनागतं द्विजजनमात्मजदर्शनोत्-
सुका वेदश्रुतीरकारयत् ^४ ; अनवरतवाच्यमानाः पुण्यकथाः
शुश्राव, गोरोचनालिखित-भूर्जपत्र-गर्भान्मन्त्रकरण्डकानु ^५-
वाह ; रक्षाप्रतिसरोपेतान्योषधिसूत्राणि बबन्ध ; परि-
जनोऽपि चास्याः सततमुपश्रुत्यै निर्जगाम, तन्निमित्तानि
च जग्राह ; शिवाभ्यो मांसबलिपिण्डमनुदिनं निशि

^२ व्रजेषु ।

^३ 'हृक्क्षीरन्यतरस्याम्' इति अणिकर्तुर्विकल्पेन कर्मत्वम् ।

^४ श्रवणं कारयामास ।

^५ मन्त्रयुक्तान् रक्षापिटकान् ।

समुत्सर्ज ; स्वप्नदर्शनाश्चर्याण्याचार्याणामाचचक्षे ;
चत्वरेषु शिववलिमुपजहार ।

एवञ्च गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां
रजन्यामल्पशेषपाण्डुतारके जरत्पारावतपक्षधूम्रे नभसि
स्वप्ने सितप्रासादशिखरस्थिताया विलासवत्याः करिण्या
इव विसवलयमानने सकलकलापरिपूर्णमण्डलं शशिनं
प्रविशन्तमद्राक्षीत् । प्रबुद्धश्चोत्थाय हर्षविकासस्फीततरेण
चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे समाह्वय
शुकनासाय तं स्वप्नमकथयत् ।

स तं समुपजातहर्षः प्रत्युवाच, 'देव ! सम्पन्नाः
सुचिरादस्माकं प्रजानाञ्च मनोरथाः ; कतिपयैरेवाहोभि-
रसन्देहमनुभविष्यति स्वामी सुतमुखकमलावलोकन-
सुखम् । अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धीतसकल-
वाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन
विकचं^१ चन्द्रकलावदातदलशतमा^२ लोलकेसरसहस्रजटालं
मकरन्दविन्दुसीकरवर्षि पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या
मनोरमाया निहितं दृष्टम् ।

पूजासु, गुरुजनसपर्यासु चादरवतो बभूव । यद्यच्च
किञ्चित् कुतश्चि किञ्चान्यत् प्रियतरमधिकमानन्दकारणमतो

^१ प्रफुल्लम् ।

^२ चन्द्रकलावत् शुभ्रं दलशतं यस्मिन् तत्

भविष्यति ? अवितथफलाश्च प्रायो निशावसानसमयदृष्टा
भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेण मान्धातारमिव धौरेयं^१
सर्वराजर्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी ।
शरत्कालकमलिनीवाभिनव-कमलोद्भवेन गन्धगज-
माह्लादयिष्यति देवम् । येनेयं दिग्गजमदलेखा-
विच्छिन्नसन्ताना चित्तिभारधारणोचिता भविष्यति
कुलसन्ततिः स्वामिनः ।' इत्येवमभिदधानमेव तं करेण
गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां
स्वप्नाभ्यां विलासवतीमानन्दयाञ्चकार ।

^१ धुरन्धरम् ; 'धुरो यङ्ढकौ' इति ढक् ।

रथ रथ-तुरग-खुरक्षुस्सक्षौणीसमुद्भूते करिघटाकटस्रव-
धाराधौतमूले वियत्तलव्याकुले धूलिपटले शस्त्राशस्त्रि^३
ताहस्ति परस्पराभिहतसैन्यं जन्य^४-मजनि । तत्र

दशकुमारचरितम्

कुमारोत्पत्तिः

[पूर्वपीठिका—प्रथम उच्छ्वासः]

अस्ति समस्तनगरीनिकषायमाणा मगधदेशशेखरी-
भूता^१ पुष्पपुरी नाम नगरी । तत्र रचितदिगन्तराल-
पूर्या कौर्त्या अभितः सुरभितः विरचितारातिसन्तापेन
प्रतापेन सतततुलितवियन्मध्यहंसो राजहंसो नाम हृद्य-
निरवद्यरूपो भूपो बभूव । तस्य वसुमती नाम सुमति-
सुखम् । अद्य खलु मर्याप निशि स्वप्ने धौतसकल-
वाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन
विकचं^२ चन्द्रकलावदातदलशतमालोलकेसरसहस्रजटालं

तस्य राज्ञः परमविधेया धर्मपाल-पद्मोद्भव-सितवर्म-
नामधेया धिषणा^३-वधोरितविबुधाचार्याः^४ कुलामात्या-
स्त्रयोऽभूवन् । तेषां सितवर्मणः सुमति-सत्यवर्माणी, धर्म-

^१ शिरोभूषणभूता ।

^२ धिषणा—बुद्धिः ।

^३ विबुधाचार्यः—सुरगुरुः ।

पालस्य सुमन्त्र-सुमित्र-कामपालाः, पद्मोद्भवस्य सुश्रुत-
रत्नोद्भवाविति तनयाः समभूवन् । तेषु धर्मशीलः सत्य-
वर्मा संसारासारतां बुद्धा तीर्थयात्राभिलाषी देशान्तर^१-
मगमत्; दुर्विनीतः कामपालो जनकाग्रजन्मनोः शासन-
मतिक्रम्य भुवं बभ्राम ; रत्नोद्भवोऽपि वाणिज्यनिपुणतया
पारावारतरणमकरोत्; इतरे मन्त्रिसूनवः पुरन्दरपुरा-
तिथिषु^२ पितृषु यथापूर्वमन्वतिष्ठन् ।

ततः कदाचित् मगधनायको मालवेश्वरं प्रत्यग्र-
संग्रामघस्मरं समुत्कट-मानसारं मानसारं प्रति चतुरङ्ग-
बलेन संयुतः संग्रामाभिलाषेण रोषेण महताविष्टो
निर्ययौ । मालवनाथोऽप्यनेकानेकपयूथसनाथो विग्रहः
सविग्रह इव साग्रहोऽभिमुखीभूय भूयो निर्जंगाम ।
तयोरथ रथ-तुरग-खुरक्षुस्सक्षौणीसमुद्भूते करिघटाकटस्रव-
न्मदधाराधौतमूले वियत्तलव्याकुले धूलिपटले शस्त्राशस्त्रि^३
हस्ताहस्ति परस्पराभिहतसैन्यं जन्य^४-मजनि । तत्र

^१ अन्यो देशो 'देशान्तरम्' ।

^२ प्रेत्य महेन्द्रनगरं गतेषु ।

^३ शस्त्रैः शस्त्रैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति 'शस्त्राशस्त्रि', हस्तैः हस्तैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति 'हस्ताहस्ति' ; 'तत्र तेनेदम्' इति बहुव्रीहिः ; 'इच्च कर्मव्यतिहारे' इति समासान्त इच्च, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ।

^४ जन्यम्—युद्धम् ; 'जन्यं हृष्टे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम् ।' इति मेदिनी ।

मगधराजः प्रक्षीणसकलसैन्यमण्डलं मालवराजं जीव-
ग्राहमभिगृह्य^१ कृपालुतया पुनरपि स्वराज्ये प्रतिष्ठा-
पयामास ।

ततः स रत्नाकरमेखलामिलाम्^२ अनन्यशासनां
शासदनपत्यतया सकललोकैककारणं नारायणं निरन्तर-
मर्चयामास । अथ कदाचित् तदग्रमहिषी 'देवप्रसादेन
कल्पवल्लीफलमाप्नुहि' इति प्रभातसमये सुखस्वप्नमव-
लोकितवती । सा तदा दयितमनोरथपुष्पभूतं गर्भमधत्त ।
राजापि सम्पन्नकृत्ताखण्डलः सुहृन्नृपमण्डलं समाह्वय-
निजसम्पन्नमनोरथानुरूपं देव्याः सीमन्तोत्सवं^३ व्यधत्त ।

एकदा सुहृन्मित्रपुरोहितैः सभायां सिंहासनासीनो
गुणैरहीनो राजहंसो ललाट-तट-न्यस्ताञ्जलिना द्वार-
पालेन व्यज्ञापि, 'देव ! देवसंदर्शन-लालसमानसः कोऽपि
यतिर्द्वारदेशमध्यास्ते' इति । तदनुज्ञातेन तेन स संयमी
नृपसमीपमानायि । आयान्तं तं विलोक्य, सम्यग्-
ज्ञाततदीयगूढचारभावो विस्मृत्य निखिलमनुचरनिकरम्,

^१ जीवग्राहम्—जीवन्तमेव गृहीत्वा ; 'समूलाकृतजीवेषु हनूक्तज्यहः'
इति शमुल, 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इत्यनुप्रयोगः ।

^२ 'रत्नाकरः' सागरः 'मेखला' कटिभूतं यस्यास्त्राम् ; इलाम्—पृथिवीम् ।

^३ सीमन्तोन्नयनसंज्ञः संस्कारस्तदानुषङ्गिकमुत्सवम् । तथा चाश्वलायनः—
'चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम्' इति ।

मन्त्रिजनसमेतः प्रणतमेनं समन्दहासमभाषत, 'ननु तापस ! देशं सापदेशं^१ भ्रमन् भवांस्तत्र तत्र भवदभिज्ञातं कथयतु' इति ।

तेनाभाषि भूभ्रमणवलिना प्राञ्जलिना, 'देव ! शिरसि देवस्याज्ञामादायैनं निदीपं वेषं स्वीकृत्य मालवेन्द्रनगरं प्रविश्य तत्र तत्र गूढतरं वर्तमानस्तस्य राज्ञः समस्त-मुदन्तजातं विदित्वा प्रत्यागमम् । मानी मानसारः स्वसैनिकायुष्मत्तान्तराये^२ सम्पराये भवतः पराजयमनुभूय वैलक्ष्यलक्ष्यहृदयो^३ महाकालनिवासिनमनश्चरं^४ महेश्वरं समाराध्य तपःप्रभावसन्तुष्टादस्माद् एकवीरारातिघ्नीं भयदां गदां लब्ध्वात्मानमप्रतिभटं मन्यमानो भवन्तमभि-

कुलाः पूर्वमतिष्ठन्, तस्य निकटवटतरोः शाखायां अलमनेन शरीरकाश्यंकारिणा त्वनं विरचय्य मर्त्त-

मन्त्रिण्यति.

ऽभूत्, 'देव ! देवसहायेन योद्धुमरातिरायाति, तस्माद-

^१ सापदेशम्—सव्याजम् । तापसादिवेषैः सर्वत्र लब्धप्रवेशः सन् गूढचरः परराष्ट्रगूढवृत्तान्तान् विदित्वा स्वामिने निवेदयति ।

^२ 'स्वसैनिकाः' निजभटालेष्वा'मायुष्मत्ता' जीवितमर्यादा तस्याः 'अन्तरायो' विघ्नभूतस्तस्मिन् ।

^३ 'वैलक्ष्येण' दैव्येन 'लक्ष्यम्' आक्रान्तं 'हृदयं' यस्य सः, विषादाभिभूतचित्त इत्यर्थः ।

^४ नाशरहितम् ।

^५ किंकर्तव्यतानिर्णयता ।

स्माकं साम्प्रतमसाम्प्रतं^१ युद्धम् ; सहसा दुर्गसंश्रयः कार्यः^२
इति । तैर्बहुधा विज्ञापितोऽपि अखर्व्वेण गर्व्वेण विराज-
मानो राजा तदुवाक्यमनादृत्य प्रतियोद्धुमना बभूव ।
शितिकण्ठ^३-दत्तशक्तिसारो मानसारो योद्धुमनसामग्रीभूय
सामग्रीसमेतोऽक्लेशं मगधदेशं प्रविवेश ।

तदा तदाकर्ण्य मन्त्रिणो मगधेन्द्रं कथञ्चिदनुनीय,
रिपुभिरसाध्ये विन्ध्याटवीमध्येऽवरोधान् मूलबलरक्षितान्
निवेशयामासुः ; राजहंसस्तु तीव्रगत्या निर्गत्याधिकरुषं
द्विषं रुरोध । परस्परबद्धवैरयोरितयोः शूरयोस्तदा
वर्त्तमाने रणे मालवदेशरक्षी समरतुलितामरेश्वरस्य
मगधेश्वरस्य तस्योपरि पुरारातिदत्तां गदां प्राहिणोत् ।

एकदा सुहृन्मित्रपुरोहितैः सभायां सिंहासनासीनो
गुणैरहीनो राजहंसो ललाट-तट-न्यस्ताञ्जलिना द्वार-
ततो वीतप्रग्रहा अक्षतविग्रहा वाहा रथमादाय, दैव-
गत्यान्तःपुरशरण्यं महारण्यं प्राविशन् । मालवनाथो
जयलक्ष्मीसनाथो मगधराज्यं प्राज्यं समाक्रम्य पुष्पपुर-
मध्यतिष्ठत् ।

तत्र हेतिततिहतिश्रान्ता अमात्या दैवगत्यानुत्क्रान्त-
जीविता निशान्तवातलब्धसंज्ञाः कथञ्चिदाश्वस्य, राजानं

^१ साम्प्रतम्—अधुना ; असाम्प्रतम्—अयुक्तम् ।

^२ 'शिति' नीलः 'कण्ठो' यस्य सः ; 'शितिः श्वेतः शितिः कृष्णः' इति कोषः
'शितिकण्ठः' शिवस्तेन 'दत्ता' या 'शक्तिः' प्रहरणविशेषः, स एव 'सारः' बलं यस्य सः ।

समन्तादन्वीच्यानवलोकितवन्तो दैन्यवन्तो देवीमवापुः ।
वसुमती तु तेभ्यो निखिलसैन्यक्षतिं राज्ञोऽदृश्यत्वं
चाकर्ण्य, शोकसागरमग्ना रमणानुगमने मतिं व्यधत् ।
'कल्याणि ! भूरमणमरणमनिश्चितम्, किञ्च दैवज्ञकथितो
मथितोद्धतारातिः सार्वभौमो भविता कुमारस्त्वदुदरे
वसति, तस्मादद्य तव मरणमनुचितम् ।' इत्यमात्य-
पुरोहितैरनुनीयमानया तया क्षणं तूष्णीमस्थायि ।

अथार्द्धरात्रे निद्रानिलीढनेत्रे परिजने, शोक-
पारावारमपारमुत्तर्तुमशक्नुवती सेनानिवेशदेशं निःशब्द-
लेशं शनैरतिक्रम्य, यस्मिन् रथस्य संसक्ततया तदानयन-
पलायन-परिश्रान्ता गन्तुमक्षमाः क्षमापतिरथ्याः पथ्या-
कुलाः पूर्वमतिष्ठन्, तस्य निकटवटतरोः शाखायां
अलमनेन शरीरकाश्यकारिणा त्वनं विरचय्य मर्त्त-
राजनन्दनो नूनं सकलरिपुकुलमहैनः सम्भविष्यति,
व्यलपत्, 'लावण्योपमित-पुष्पसायक ! भूनायक ! भवानेव
भाविष्यपि जन्मनि वल्लभो भवतु ।' इति ।

तदाकर्ण्य लब्धावबोधो मागधोऽगाधरुधिरक्षरणनष्ट-
चेष्टो देवीवाक्यमेव निश्चिन्वानः शनैस्तामाह्वयत् ।
ससन्धममागत्य, अमन्दहृदयानन्दसंफुल्लवदनारविन्दा
सा, तमनिमिषिताभ्यां लोचनाभ्यां पिबन्ती, पुरोहिता-

मात्यजनमुच्चैराह्वय तेभ्यस्तमदर्शयत् । राजा निटिलतट-
चुम्बितनिजचरणाम्बुजैः^१ अमात्यैरभाणि, 'देव ! रथ्यचयः'^२
सारथ्यपगमे रथं रभसादरण्यमनयत्' इति । 'तत्र
संग्रामे मालवपतिना आराधितपुरारातिना प्रहितया
गदया ताडितो मूर्च्छामागत्यात्र वने निशान्तपवनेन
बोधितोऽभवम्' इति महीपतिरकथयत् ।

ततो विरचितमहेन मन्त्रिनिवहेन कालेन शिविर-
मानीयापनीताशेषशल्यो विकसितनिजाननारविन्दो
राजा सहसा विरोपितव्रणोऽकारि । विरोधिदैवधिक-
कृतपुरुषकारो मगधाधिपतिरधिकाधिः अमात्यसम्पत्त्या
मृदुभाषितया तया वसुमत्या समबोधि, 'देव ! सकलस्य
भूपालकुलस्य मध्ये तेजोवरिष्ठो गरिष्ठो भवानद्य विन्ध्य-
वनमध्यं निवसतीति—' ललाट-तट-न्यस्ताञ्जलिना द्वार-
ततो वीतप्रग्रहा अक्षतविग्रहा वाहा रथमादाय, दैव-
तन्निखिलं कार्यं दैवायत्तमेवावधार्यम् । किं च,
हरिश्चन्द्र-रामचन्द्रमुख्या असंख्या महीन्द्रा ऐश्वर्योपमित-
महेन्द्रा दैवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय, पश्चादनेककालं

^१ 'निटिलतटेन' भालस्थलेन 'चुम्बितं' 'निजचरणाम्बुजं' यैः तैः ;
'शीधिलललाटमलिकं निटिलं भालमर्धकम् ।' इति पञ्चतत्त्वप्रकाशः ।

^२ रथ्यचयः—अश्वसमुदायः ।

निजराज्यमकुर्वन् ; तद्वदेव भवान् भविष्यति, कञ्चन कालं विरचितदैवसमाधिर्गताधिस्तिष्ठतु^१ तावत् ।' इति ।

ततः सकलसैन्यसमन्वितो राजहंसस्तपोविभ्राजमानं^२ वामदेवनामानं तपोधनं निजाभिलाषावाप्तिसाधनं जगाम । प्रणम्य तं तेन कृतातिथ्यस्तस्मै कथित-
कथ्यस्तदाश्रमे कञ्चन कालमुषित्वा निजराज्याभिलाषी सोमकुलावतंसो राजहंसो मुनिमभाषत, 'भगवन् ! मानसारः प्रबलेन दैवबलेन मां निर्जित्य मद्भोग्यं^३ राज्य-
मनुभवति, तद्वदहमप्युग्रं तपो विरचय्य तमरातिमुन्मूल-
यिष्यामि लोकशरण्येन^४ भवत्कारुण्येनेति नियमवन्तं^५ भवन्तं प्राप्नुवम्' इति ।

ततश्चिकालञ्चस्तपोधनो राजानमवोचत्, 'सखे ! अलमनेन शरीरकार्श्यकारिणा तपसा ; वसुमतीगर्भस्थो राजनन्दनो नूनं सकलरिपुकुलमर्दनः सम्भविष्यति, तूष्णीमास्व कञ्चन कालम् ।' गगनचारिण्यापि वाण्या

^१ 'विरचितः' अनुष्ठितः 'दैवसमाधिः' देवाराधनादिनियमो . येन सः ;
दैवानुकूल्यलाभाय देवाराधनादिव्रतपरायणः सन् । 'समाधिर्नियमे ध्याने'
इति विश्वः । गताधिः—गतः आधिर्मनोव्यथा यस्य सः ।

^२ 'तपसा' 'विभ्राजमानं' शोभमानम् ।

^३ मया 'भोग्यं' भोक्तव्यम् ।

^४ 'लोकानां' 'शरणे' रक्षणे साधुः तेन ।

^५ व्रतिनम् ।

‘सत्यमेतत्’ इति तदैवावोचि, राजापि मुनिवाक्यमङ्गी-
कृत्यातिष्ठत् ।

ततः सम्पूर्णगर्भदिवसा वसुमती सुसुहर्ते सकल-
लक्षणलक्षितं सुतमसूत । ब्रह्मवर्चसेन^१ तुलितवेधसं
पुरोधसं पुरस्कृत्य कृत्यविन्महीपतिः कुमारं जात-
संस्कारेण बालालङ्कारेण विराजमानं राजवाहननामानं
व्यधत् । तस्मिन्नेव काले सुमति-सुमन्त्र-सुमित्र-सुश्रुतानां
मन्त्रिणां प्रमति-मित्रगुप्त-मन्त्रगुप्त-विश्रुताख्याः सूनवः
समजायन्त । राजवाहनो मन्त्रिपुत्रैरात्ममित्रैः सह
बालकेलीरनुभवन्नवर्द्धत ।

अथ कदाचिदेकेन तापसेन राजलक्षणविराजितं
कञ्चित् नयनानन्दकरं कुमारं राज्ञे समर्प्यावोचि,
‘भूवत्सभ ! कुशसमिदानयनाय वनं गतेन मया काचिद-
शरण्या व्यक्तकार्पण्या अश्रु सुञ्चन्ती वनिता विलोकिता ।
“निर्जने वने किं निमिच्चं रुद्यते त्वया” इति पृष्टा सा
सगदुगदं मामवोचत्, “मुने ! लावण्यजितपुष्पसायके
मिथिलानायके कौर्त्तिव्याप्तसुधर्मणि^२ निजसुहृदो मगध-
राजस्य सीमन्तिनी-सीमन्तमहोत्सवाय पुत्रदारसमन्विते

^१ ब्रह्मणो वर्चो ‘ब्रह्मवर्चसम्’ ; ‘ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः’ इत्यच् ।

^२ ‘कौर्त्त्या व्याप्तः’ ‘सुधर्मा’ देवसभा येन तस्मिन् ; ‘सुधर्मे’त्यत्र ‘धर्मादनित्-
केवलात्’ इत्यनित् ।

पुष्पपुरमुपेत्य कञ्चन कालमधिवसति, समाराधितगिरीशो
मालवाधीशो मगधराजं योद्धुमभ्यगात् । तत्र प्रख्यातयो-
रेतयोरसंख्ये संख्ये वर्त्तमाने, सुहृत्साहाय्यकं कुर्वाणो
विदेहेश्वरः प्रहारवर्म्मा जयवता रिपुणाभिगृह्य कारुण्येन
पुण्येन विमृष्टो हतावशेषेण सैन्येन सह स्वपुरमगमत् ।
ततो वनमार्गेण दुर्गेण गच्छन्नधिकबलेन शवरबलेन
रभसाभिहन्यमानो मूलबलाभिरक्षितावरोधः^१ स
पलायिष्ट ।

“तदीयार्भकयोर्यमयोर्धात्रीभावेन परिकल्पिताहं
मदुदुहिता च तीव्रगतिं भूपतिमनुगन्तुमक्षमे अभूव ।
तत्र विवृतवदनः कोऽपि रूपी कोप इव व्याघ्रः शीघ्रं
मामाघ्रातुमागतवान् । भीताहमुदग्रग्राव्णि^२ खलन्ती
पर्यपतम् ; मदीयपाणिभ्रष्टो बालकः कस्यापि कपिला-
शवस्य^३ क्रोडमभ्यलीयत । तच्छवाकर्षिणोऽमर्षिणो
व्याघ्रस्य प्राणान् बाणो बाणासनयन्त्रमुक्तोऽपाहरत् ;
विलोलालको बालकोऽपि शवरैरादाय कुत्रचिदुपानीयत ।

^१ ‘मूलबलं’ प्रधानसैन्यम्, तेन ‘अभिरक्षितः’ ‘अवरोधः’ शुद्धान्तः
(अन्तःपुरपरिजनवर्ग इति यावत्) यस्य सः ।

^२ उदग्रग्राव्णि—उग्रतानि अयाणि यस्य, तादृशो यो यावा पाषाणः
तस्मिन् ।

^३ कपिलाशवस्य—मृतस्य गोविशेषस्य । ‘कपिला रेणुकायां च शिंशपा-
गोविशेषयोः’ इति मेदिनी ।

कुमारमपरमुद्वहन्ती मदुद्विहता कुत्र गता न जाने ।
साहं मोहं गता केनापि कृपालुना वृष्णिपालेन^१
स्वकुटीरमावेश्य विरोपितव्रणाभवम् । ततः स्वस्थोभूय
भूयः क्षामभर्तुरन्तिकमुपतिष्ठासुरसहायतया^२ दुहितु-
रनभिज्ञाततया च व्याकुलीभवामि” इति । इत्यभिदधाना
“एकाकिन्यपि स्वामिनं गमिष्यामि” इति सा तदैव
निरगात् ।

‘अहमपि भवन्मित्रस्य विदेहनाथस्य विपन्निमित्तं
विषादमनुभवंस्तदन्वयाङ्कुरं^३ कुमारमन्विष्यन् तत्रैकं
चण्डिकामन्दिरं प्रागाम् । तत्रैवंविधविजयसिद्धये कुमारं
देवतोपहारं करिष्यन्तः किराताः, “महीरुहशाखाव-
लम्बितमेनमसिलतया वा, सैकततले खनन-निक्षिप्त-
चरणं लक्ष्योक्त्य शितशरनिकरेण वा, पलायमानं कुकुर-
बालकैर्वा दंशयित्वा संहनिष्यामः” इति भाषमाणा मया
समभ्यभाष्यन्त, “ननु किरातोत्तमाः ! घोरप्रचारे कान्तारे
स्वलितपथः स्थविरभूसुरोऽहं मम पुत्रकं क्वचिच्छायायां
निक्षिप्य मार्गान्वेषणाय किञ्चिदन्तरमगच्छम् । स कुत्र

^१ वृष्णिपालेन—मेघपालकेन ; ‘वृष्णिस्तु यादवे मेघे वृष्णिः पापण्ड-
चण्डयोः’ इति विश्वः ।

^२ उपतिष्ठासुः—उपस्थातुमिच्छुः ।

^३ तदन्वयाङ्कुरम्—‘तस्य’ ‘अन्वयो’ वंशः तस्य ‘अङ्कुरः’ प्ररोहः तम् ; तस्य
वंशरत्नानिदानमित्यर्थः ।

कुमारोत्पत्तिः

६१

गतः ? केन वा गृहीतः ? परीक्ष्यापि न वीक्ष्यते ; तन्मखावलोकनेन विनानेकान्यहान्यतीतानि । किं करोमि ? क्व यामि ? भवद्भिर्न किमदर्शि ?” इति । “द्विजोत्तम ! कश्चिदत्र तिष्ठति ; किमेष तव नन्दनः सत्यमेव ? तदेनं गृहाण” इत्युक्त्वा दैवानुकूल्येन मद्यं तं ते व्यतरन् । तेभ्यो दत्ताशीरहं बालकमङ्गीकृत्य शिशिरो-दकादिनोपचारेणाश्वास्य निःशङ्कं भवदङ्कं समानीत-वानस्मि । एनमायुष्मन्तं पितृरूपो भवानभिरक्षतात्’ इति ।

राजा सुहृदापन्निमित्तं शोकं तन्नन्दनविलोकनसुखेन किञ्चिदधरीकृत्य तमुपहारवर्मनाम्नाह्वय राजवाहन-मिव पुपोष ।

जनपतिरेकस्मिन् पुण्यदिवसे तीर्थस्नानाय पक्कण-निकटमार्गेण^१ गच्छन्नबलया कयाचिदुपलालितं कुमारं कश्चिदवलोक्य कुतूहलाकुलस्तामपृच्छत्, ‘भामिनि ! रुचिरमूर्तिरसावर्भको भवदन्वयसम्भवो न भवति ; कस्य नयनानन्दनोऽयम् ? निमित्तेन केन भवदधीनो जातः ? कथ्यतां याथातथ्येन त्वया’ इति । प्रणतया तया शवर्या सलीलमलापि, ‘राजन् ! आत्मपत्नीसमीपे वर्त्तमानस्य मिथिलेश्वरस्य सर्वस्वमपहरति शवरसैन्ये, महयितेनाप-हृत्य कुमार एष मद्यमर्पितो व्यवर्द्धत’ इति ।

^१ पक्कणनिकटमार्गेण—शवरालयसमीपवर्त्तिनि पथि ; ‘पक्कणः शवरालयः’ इत्यमरः ।

तदवधार्य, कार्यज्ञो राजा मुनिकथितं द्वितीयं राजकुमारमेव निश्चित्य, तामनुनीय, ततो गृहीत्वा-पहारवर्मत्याख्याय, देव्यै 'वर्द्धय' इति तं समर्पितवान् ।

कदाचिद् वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कश्चित् बालकं राज्ञः पुरो निक्षिप्याभाषत, 'देव ! रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया काननावनौ वनितया कयापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य सादरमभाषि, "स्थविरे ! का त्वम् ? एतस्मिन्नटवीमध्ये बालकमुद्धहन्ती किमर्थमायासेन^१ भ्रमसि ?" इति ।

'वृद्धयाप्यभाषि, "मुनिवर ! कालयवननाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः^२ कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नाम एतस्मात् द्वीपादागतो मगधनाथमन्त्रिसम्भवो रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो व्यवहारी उपयम्य सुवस्तुसम्पदा श्वशुरेण सम्मानितो^३ऽभूत् । कालक्रमेण नताङ्गी गर्भिणी जाता । ततः सोदरविलोकनकुतूहलेन रत्नोद्भवः कथञ्चित् श्वशुरमनुनीय चपललोचनयानया सह प्रवहण 'मारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभिहतः पीतः समुद्रा-म्भस्यमज्जत् । गर्भभरालसां तां ललनां धात्रीभावेन कल्पिताहं कराभ्यामुद्धहन्ती फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या

^१ कटेन ।

^२ वणिकश्चेष्टः ।

^३ सत्कृतः ।

^४ नावम् ।

तीरभूमिमगमम् । सुहृज्जनपरिवृतो रत्नोद्भवस्तत्र
निमग्नो वा, केनाप्युपायेन तीरमगमद् वा न
जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामधिगता सुवृत्तास्मिन्नटवी-
मध्येऽद्य सुतमसूत । प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छाय-
शीतले तरुतले निवसति । विजंने वने स्थातुमशक्यतया
जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुद्युक्तया मया विवशाया-
स्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति
कुमारोऽप्यानायि” इति ।

‘तस्मिन्नेव क्षणे वन्यो वारणः कश्चिददृश्यत । तं
विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्राद्वत् । अहं
समीपलतागुल्मके प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतितं
बालकं पल्लवकवलमिवाददाने गजपतौ, कण्ठीरवो^१
भीमरवो महाग्रहेण^२ न्यपतत् । भयाकुलेन दन्ता-
वलेन^३ भटिति वियति समुत्पात्यमानो बालको
न्यपतत् । चिरायुष्मत्तया स चोन्नततरुशाखासमासीनेन
वानरेण केनचित् पक्वफलबुद्ध्या परिगृह्य फलेतरतया

^१ कण्ठीरवः—सिंहः ; ‘कण्ठीरवो मृगरिपुर्मुगदृष्टिर्मुगाशनः’
इति सिंहपर्याये अमरः ।

^२ महाग्रहेण—अतिशयनिर्वन्धनेन ; ‘ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहेषु रणोद्यमे’
इति मेदिनी ।

^३ दन्तावलेन—हस्तिना ; ‘दन्ती दन्तावली हस्ती द्विरदोऽनेकपो
द्विपः’ इत्यमरः ।

विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः कचिद-
गात् । बालकेन सत्त्वसम्पन्नतया सकलक्लेशसहेनाभावि ।

‘केसरिणा करिणं निहत्य कुत्रचिदगामि । लता-
गृहान्निर्गतोऽहमपि तेजःपुञ्जं बालकं शनैरवनीरुहादव-
तार्य, वनान्तरे वनितामन्विष्याविलोक्य, एनमानीय,
गुरवे निवेद्य, तन्निदेशेन भवन्निकटमानीतवानस्मि’ इति ।

सर्वेषां सुहृदामेकदैवानुकूलदैवभावेन महदाश्चर्यं
बिभ्राणो राजा ‘रत्नोद्भवः कथमभवत् ?’ इति चिन्तयंस्तन्न-
न्दनं पुष्पोद्भवनामधेयं विधाय, तदुदन्तं व्याख्याय, सुश्रुताय
विषादसन्तोषावनुभवंस्तदनुजतनयं समर्पितवान् ।

अन्येद्युः कञ्चन बालकमुरसि दधती वसुमती वल्लभ-
मभिगता । तेन ‘कुत्रत्योऽयम् ?’ इति पृष्ट्वा समभाषत,
‘राजन् ! अतीतायां रात्रौ काचन दिव्यवनिता मम
पुरः कुमारमेकं संस्थाप्य निद्रामुद्रितां मां विबोध्य
विनीता ब्रवीत्, “देवि ! त्वन्मन्त्रिणो धर्मपालनन्दनस्य
कामपालस्य वल्लभा यक्षकन्याहं तारावली नाम नन्दिनी
मणिभद्रस्य । यक्षेश्वरानुमत्या मदात्मजमेनं भवत्तनू-
जस्याम्भोनिधि-वलयवेष्टित-क्षीणीमण्डलेश्वरस्य” भाविनो
विशुद्धयशोनिधे राजवाहनस्य परिचर्याकरणायानीत-

१ नसा ।

२ ‘अम्भोनिधिः’ समुद्रः स एव ‘वलयः’ कटककेन ‘वेष्टितं’ ‘क्षीणी-
मण्डलं’ धरामण्डलं तस्य ‘ईश्वरः’ ईशिता तस्य ।

कुमारोत्पत्तिः

६५

वत्यस्मि । त्वमेनमभिवर्द्धय” इति । ततो विस्मय-
विकसितनयनया मया सविनयं सत्कृता स्वची^१ यची
अदृश्यतामयासीत् इति ।

कामपालस्य यक्षकन्यासमागमे विस्मयमानमानसो
राजहंसः सुमितं मन्त्रिणमाह्वय, तदीयभ्रातृपुत्रमर्थपालं
विधाय, तस्मै सर्वं वार्त्तादिकं व्याख्यायादात् ।

ततः परस्मिन् दिवसे वामदेवान्तेवासौ तदाश्रमवासो
कश्चित् कुमारमेकमवगमय्य नरपतिमवादीत्, ‘देव !
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन^२ कावेरीतीरमागतोऽहं कमपि
विलोलालकं बालकं निजोत्सङ्गतले निधाय रुदतीं स्थविरा-
मेकां विलोक्यावोचम्, “स्थविरे ! का त्वम् ? अयमर्भकः कस्य
नयनानन्दकरः ? कान्तारं किमर्थमागता ? शोककारणं
किम् ?” इति ।

‘सा च करयुगेन बाष्पजलमुन्मृज्य निजशोकशङ्कूत्-
पाटनक्षम^३मिव मामवलोक्य शोकहेतुमवोचत्, “द्विजात्मज !
राजहंसमन्त्रिणः सितवर्मणः कनीयानात्मजः सत्यवर्मा
तीर्थयात्राभिलाषेण देशमेतमागच्छत् । स कस्मिंश्चिद-
ग्रहारे^४ कालीं नाम कस्यचिद् भूसुरस्य नन्दिनीं

^१ शोभननयना ।

^२ यात्रा—गमनम् ; प्रसङ्गेन—क्रमेण ।

^३ ‘निजशोकः’ एव ‘शङ्कुः’ शङ्खं तस्य ‘उत्पाटनम्’ ; तत्र ‘क्षमं’ समर्थम् ।

^४ अग्रहारे—ब्राह्मणाधिकृते राजादिदत्ते स्थाने । ‘अग्रं’ ब्राह्मणभोजनम्,
तदर्थं ‘जियन्ते’ राजधनात् पृथक्-क्रियन्ते इति अग्रहाराः ; चैवयामादयः ।

विवाह्य, तस्या अनपत्यतया गौरीं नाम तदुभगिनीं
 परिणीय, तस्यामेकं तनयमलभत । काली सासूय-
 मेकदा धात्र्या मया सह बालमेनमेकेन मिषेणा^१नीय
 तटिन्यामेतस्यामक्षिपत् । करेणैकेन बालकमुद्धृत्यापरेण
 प्लवमाना नदीवेगागतस्य कस्यचित् तरोः शाखामवलम्ब्य
 तत्र शिशुं निधाय, नदीवेगेनोद्धमाना केनचित्तरुलग्नेन
 कालभोगिना^२हमदंशि । मदवलम्बीभूतो भूरुहोऽय-
 मस्मिन् देशे तीरमगमत् ; गरलस्योद्दीपनतया मयि
 मृतायाम्, अरण्ये कश्चन शरण्यो नास्तीति मया
 शोच्यते” इति ।

‘ततो विषमविषज्वालावलीढावयवा सा धरणीतले
 न्यपतत् । दयाविष्टहृदयोऽहं मन्त्रबलेन विषव्यवस्था-
 मपनेतुमक्षमः समीपकुञ्जेष्वोषधिविशेषमन्विष्य प्रत्यागतो
 व्युत्क्रान्तजीवितां^३ तां व्यलोकयम् । तदनु तस्याः पावक-
 संस्कारं विरचय्य बालमेनमगतिमादाय, सत्यवर्मवृत्तान्त-
 श्रवणवेलायां तन्निवासाग्रहार-नामधेयस्याश्रुततया तदन्वे-
 षणमशक्यमित्यालोच्य, भवदमात्यतनयस्य भवानेवाभि-
 रक्षितेति भवन्तमेनमनयम्’ इति ।

तन्निशम्य सत्यवर्मस्थितेः सम्यगनिश्चिततया खिन्न-

^१ व्याजिन ।

^२ भोगी—सर्पः ।

^३ मृताम् ।

मानसो नरपतिः सुमतये मन्त्रिणे सोमदत्तं नाम
तदनुजतनयमर्पितवान् ; सोऽपि सोदरमागतमिव मन्य-
मानो विशेषेण पुपोष ।

एवं मिलितेन कुमारमण्डलेन बालकेलीरनुभवन्
राजवाहनोऽनुक्रमेण चौलोपनयनादिकं संस्कारजात-
मलभत । ततः सकललिपिज्ञानम्, षडङ्गसहितवेद-
समुदायकोविदत्वम्, कौटिल्यकामन्दकीयादि^१-नीतिपटल-
कौशलम्, मातङ्गतुरङ्गादिवाहनारोहणपाटवम्, विविधा-
युधप्रयोगचणत्वम्^२ च तत्तदाचार्येभ्यः सम्यग् लब्ध्वा
यौवनेन विलसन्तं तं कुमारनिकरं निरीक्ष्य महीवल्लभः
स परमानन्दमविन्दत ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते कुमारोत्पत्तिर्नाम प्रथम उच्छ्वासः ।

द्विजोपकृतिः

[पूर्वपौठिका—द्वितीय उच्छ्वासः]

अथैकदा वामदेवः सकलकलाकुशलेन कुसुम-
सायकसंशयितसौन्दर्येण^३ कुमारनिकरेण परिवेष्टितं
राजानमानतशिरसं समभिगम्य, तेन कृतां परिचर्या-

^१ कौटिल्यः—चाणक्यः ; स्वनामख्यातार्थशास्त्रप्रणेता । कामन्दकः—
स्वनामख्यात-नीतिशास्त्रप्रणेता ।

^२ 'तेन वित्तयुचुप्-चणपौ' इति चणप्प्रत्ययः ।

^३ कन्दर्पोपमेय ।

मङ्गीकृत्य, निजचरणकमलयुगलमिलन्मधुकरायमाण-
काकपक्षं^१ कुमारचयं गाढमालिङ्ग्य, सत्यवाक्येन विहिता-
शौरभ्यभाषत, 'भूवत्तम ! समृद्धलावण्यं तारुण्यं नुत-
मित्रो^२ भवत्पुत्रोऽनुभवति ; सहचरसमेतस्य नूनमेतस्य
सकलक्लेशसहनस्य राजवाहनस्य दिग्विजयप्रयाणं क्रिय-
ताम्'^३ इति ।

कुमारा रुषा भस्मीकृतारयो रयोपहसितसमीरणा^४
रणाभियानेन यानेनाभ्युदयाशंसं राजानमकार्षुः । स तु
समुचितां बुद्धिसुपदिश्य, शुभे मुहूर्ते सपरिवारं कुमारं
विजयाय विससर्ज ।

शुभशकुनं विलोकयन् राजवाहनो देशं कञ्चिदति-
क्रम्य विन्ध्याटवीमध्यमविशत् । तत्र यज्ञोपवीतेनानुमेय-
विप्रभावं हेतिहतिततिभिर्व्यक्तकिरातप्रभावं च कमपि
पुरुषं ददर्श । तेन विहितपूजनो राजवाहनोऽभाषत, 'ननु
मानव ! जनसङ्गरहिते मृगहिते घोरप्रचारे कान्तारे
विन्ध्याटवीमध्ये भवानेकाकी किमिति निवसति ?

^१ 'निजौ' वामदेवस्येत्यर्थः 'चरणौ', तावेव 'कमले', तयो 'युगलम्', तस्मिन्
'मिलन्तः' संयुक्ता ये 'मधुकराः' ते इव आचरन्तः 'काकपक्षाः' शिखण्डकाः
यस्य तम् ।

^२ 'नुता'नि स्तुतानि स्तुतानि वा 'सिन्धु' येन यस्य वा ।

^३ दिग्विजयं कर्तुमयं प्रहीयतामित्यर्थः ।

^४ 'रयेण' वेगेन 'उपहसितो'न्यक्तः समीरणी वायुर्यस्ते ।

भवदंसोपनीतं यज्ञोपवीतं भूसुरभावं द्योतयति, हेति-
हतिभिः^१ पुनः किरातरीति^२ रनुमोयते; कथय किमेतत्^३
इति ।

स च पुरुषस्तद्वयस्य मुखान्नामजनने विज्ञाय तस्मै
निजवृत्तान्तमकथयत्, 'राजनन्दन ! केचिदस्यामटव्यां
वेदादिविद्याभ्यासमपहाय दूरीकृत्य निजकुलाचारं^४
पुलिन्दपुरोगमा^५ ब्राह्मणब्रुवा^६ निवसन्ति । तेषु कस्यचित्
पुत्रो मातङ्गनामाहं सह किरातबलेन जनपदं प्रविश्य,
धनिनः स्त्रीबालसहितानानीयाटव्याम्, अपहरंस्तेषां
सकलमपि धनम्, वीतदयो व्यचरम् । कदाचित्
एकस्मिन् कान्तारे मदौयसहचरगणेन जिघांस्यमानं
भूसुरमेकमवलोक्याब्रुवम्, "ननु पापाः ! न हन्तव्यो
ब्राह्मणः" इति ।

'रोषारुणनयनास्ते बहुधा मां निरभर्त्सयन् ।
ततस्तेषां भाषणपारुष्यमसहिष्णुरहमवनिसुर-रक्षणाय
चिरं प्रयुध्य, तैरभिहतो गतजीवितोऽभवम् । ततः
प्रेतपुरौमुपेत्य तत्र रत्नखचितसिंहासनासीनं शमनं

^१ शस्त्रप्रहारचिह्नैः ।

^२ वनचरवृत्तिः ।

^३ विप्रविहितधर्मान् ।

^४ 'पुलिन्दाः' स्त्रीच्छजातिविशेषाः 'पुरोगमाः' नेतारो येषां ते ।

^५ ब्राह्मणाधमाः ।

विलोक्य तस्मै दण्डवत् प्रणाममकरवम् । सोऽपि
मामवेक्ष्य चित्रगुप्तनामानं निजामात्यमाह्वयावोचत्,
“सचिव ! नैषोऽमुष्य मृत्युसमयः ; निन्दितचरितोऽप्ययं
महीसुरनिमित्तं गतजीवितोऽभूत् । इतः प्रभृति विगत-
कल्मषस्यास्य पुण्यकर्मकरणे रुचिरुद्देश्यति । पापिष्ठैरनु-
भूयमानमत्र यातनाविशेषं विलोक्य पुनरपि पूर्वशरीर-
मनेन गम्यताम्” इति ।

‘चित्रगुप्तोऽपि तत्र तत्र सन्तप्तेष्वायसस्तम्बेषु बध्य-
मानान्, अत्युष्णीकृते विततशरावे तैले निक्षिप्यमानान्,
लगुडैर्जर्जरीकृतावयवानपि दर्शयित्वा पुण्यबुद्धिमुपदिश्य
च माममुञ्चत् । तदैव पूर्वशरीरमहं प्राप्तो महाटवीमध्ये
शीतलोपचारं रचयता महीसुरेण परीक्ष्यमाणः शिलायां
शयितः क्षणमतिष्ठम् । तदनु विदितोदन्तो मदीयबन्धुगणः
सहसागत्य मन्दिरमानीय मामपक्रान्तव्रणमकरोत् ।

‘हिजन्मा पुनः कृतज्ञो मह्यमक्षरशिखां विधाय,
विविधागमतन्त्रमाख्याय, कल्मषक्षयकारणं सदाचारमुप-
दिश्य, ज्ञानेक्षणगम्यमानस्य शशिखण्डशेखरस्य पूजा-
विधानमभिधाय, पूजां मत्कृतामङ्गीकृत्य च निरगात् ।
तदारभ्याहं किरातकृतसंसर्गं बन्धुवर्गमुत्सृज्य सकल-
लोकैकगुरुमिन्दुकलावतंसं चेतसि स्मरन्नास्मिन् कानने
वसामि । देव ! भवते विज्ञापनीयं रहस्यं किञ्चिदस्ति,
आगम्यताम्’ इति ।

स वयस्यगणादपनीय रहसि पुनरेनमभाषत,
 'राजन् ! अतौते निशान्ते गौरीपतिः स्वप्नसन्निहितो
 निद्रामुद्रितलोचनं विबोध्य प्रसन्नवदनकान्तिः प्रश्रयावनतं
 मामवोचत्, "मातङ्ग ! दण्डकारण्यान्तरालगामिन्या-
 स्तटिन्यास्तौरभूमौ सिद्धसाध्याराध्यमानस्य स्फटिक-
 लिङ्गस्य पश्चादद्रिपतिकन्यापदपङ्क्तिचिह्नितस्याश्मनः
 सविधे किमपि बिलं विद्यते । तत् प्रविश्य तत्र निश्चितं
 ताम्रशासनं समादाय, विधिं तदुपदिष्टं विधाय,
 पाताललोकाधीश्वरेण भवता मवितव्यम् । भवत्साहाय्य-
 करो राजकुमारोऽद्य श्वो वा समागमिष्यति" इति ।
 तदादेशानुगुणमेव भवदागमनमभूत्, साधनाभिलाषिणो
 मम रचय साहाय्यम्' इति ।

'तथा' इति राजवाहनः साकं मातङ्गेन
 नमितोत्तमाङ्गेन, विहायार्द्धरात्रे निद्रापरतन्त्रं^१ मित्रगणम्,
 वनान्तरमवाप । तदनु तदनुचराः कल्ये^२ राजकुमार-
 मनवलीकयन्तो विषस्रहृदयास्तेषु तेषु वनेषु तं
 सम्यगन्विष्टानवेक्षमाणाः, तदन्वेषणमनीषया^३ निश्चित-
 पुनःसङ्गमसङ्केतस्थानाः परस्परं वियुज्य ययुः ।

लोकैकवीरेण^४ कुमारेण रक्ष्यमाणः सन्तुष्टान्तरङ्गो^५

^१ निद्राधीनम् ।

^२ प्रातःकाले ।

^३ मनीषया—बुद्ध्या ।

^४ 'लोकैष' 'एकवीरः' प्रधानबोधस्तेन ।

^५ हृष्टमनाः ।

मातङ्गोऽपि विलं शशिशेखरकथिताभिज्ञानपरिज्ञातं
निःशङ्कं प्रविश्य, गृहीतताम्रशासनः पथा तेनैवोपेत्य
रसातलम्^१, तत्र कस्यचित् पत्तनस्य निकटे केलीकानन-
कासारस्य समीप ईशशासनविधानोपपादितेन हविषा
होमं विरचय्य, सविस्मयं विलोकयति राजवाहने,
समिदाज्यसमुज्ज्वलिते ज्वलने^२ पुण्यगेहं^३ देहं मन्त्रपूर्वक-
माहुतीकृत्य, तडित्समानकान्तिं दिव्यां तनुमलभत ।

तदनु मणिमयमण्डनमण्डिता सकललोकललनाकुल-
ललामभूता^४ कन्यका काचन, विनीतानेकसखीजनानु-
गम्यमाना, कलहंसगत्या शनैरागत्यावनिसुरोत्तमाय
मणिमेकमुज्ज्वलाकारमुपायनीकृत्य, तेन 'का त्वम् ?'
इति पृष्टा, सोत्कण्ठा मन्दं मन्दमुदञ्जलिरभाषत,
'भूसुरोत्तम ! अहमसुरोत्तमनन्दिनी कालिन्दौ नाम ;
मम पितास्य लोकस्य शासिता निजपराक्रमासहिष्णुना
विष्णुना समरे यमनगरातिथिरकारि । तद्वियोगशोक-
सागरमग्नां मां विलोक्य, कोऽपि कारुणिकः
सिद्धतापसोऽभाषत, "बाले ! कश्चिद्दिव्यदेहधारी नवो
मानवो वल्लभस्तव भूत्वा सकलं रसातलं पालयिष्यति"
इति ।

^१ पातालम् ।

^२ अग्नी ।

^३ 'पुण्यस्य' 'गेहम्' वसतिस्थानम् ।

^४ ललामभूता—भूषणभूता ।

‘तदादेशं निशम्य घनशब्दोन्मुखी चातकी वर्षागमन-
मिव तवालोकनकाङ्क्षिणी चिरमतिष्ठम् । मन्मनोरथ-
फलायमानं भवदागमनमवगम्य मदनकृतसारथ्येन मनसा
भवन्तमागच्छम् । लोकस्यास्य राज्यलक्ष्मीमङ्गीकृत्य मां
तत्सपत्नीं करोतु भवान्’ इति ।

मातङ्गोऽपि राजवाहनानुमत्या तां तरुणीं परिणीय,
दिव्याङ्गनालाभेन हृष्टतरो रसातलराज्यमुररीकृत्य
परमानन्दमाससाद ।

वयस्यगणं वञ्चयित्वा समागतो राजवाहनस्तदव-
लोकनकौतूहलेन कालिन्दीदत्तं क्षुत्पिपासादिक्लेशनाशनं
मणिं साहाय्यकरणसन्तुष्टात् मातङ्गाङ्गध्वा कञ्चनाध्वान-
मनुवर्त्तमानं तं विसृज्य बिलपथेन तेन निर्ययौ । तत्र च
मित्रगणमनवलोक्य भुवं बभ्राम । भ्रमंश्च विशालोपशल्ये
कमप्याक्रीडमासाद्य तत्र विशिश्मिषु^१रान्दोलिकारूढं^२
रमणीसहितमाप्तजनपरिवृतमुद्यानि समागतमेकं पुरुष-
मपश्यत् ।

सोऽपि पतमानन्देन पल्लवितचेताः^३ ‘मम स्वामी
सोमवंशावतंसो विशुद्धयशोनिधी राजवाहन एषः,
महाभाग्यतयाकाण्ड^४ एवास्य पादमूलमागतवानस्मि ।

^१ विशिश्मितुमिच्छुः ।

^२ आन्दोलिका—‘डोलि’ इति ख्यातो नरयानविशेषः ।

^३ ‘पल्लवितं’ प्रसन्नं ‘चितो’ऽन्तःकरणं यस्य सः ।

^४ अकाण्डे—सहसा, अतर्कितं यथा स्यात्तथा ।

सम्प्रति महान् नयनोत्सवो जातः' इति ससम्भ्रम-
मान्दोलिकाया अवतीर्य त्रिचतुरपदान्युद्धतस्य चरण-
कमलयुगलं गलदुल्लसन्मल्लिकावलयेन मौलिना पस्पर्श ।
प्रमदाश्रुपूर्णा राजा पुलकिताङ्गं तं गाढमालिङ्ग्य,
'अये, सौम्य सोमदत्त !' इति व्याजहार ।

ततः पुनरागभूरुहस्य छायाशीतले तले संविष्टेन
मनुजनाथेन सप्रणयमभाणि, 'सखे ! कथय ; काल-
मेतावन्तम्, देशे कस्मिन्, प्रकारेण केनास्थायि भवता ?
सम्प्रति कुत्र गम्यते ? तरुणी केयम् ? कथमेष
परिजनः सम्पादितः' इति । सोऽपि सविनयमात्मीय-
चरितमवोचत् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते द्विजोपकृतिनाम द्वितीय उच्छ्वासः ।

सोमदत्तचरितम्

[पूर्वपीठिका—द्वितीय उच्छ्वासः]

'देव ! भवच्चरणकमलसेवाभिलाषी भ्रमन्नेकस्यां
वनावनी पिपासाकुलः शीतलं नदसलिलं पिबन्नुज्ज्वला-
कारं रत्नं तत्रैकमद्राक्षम् । तदादाय गत्वा कञ्चनाध्वानम्,

अम्बरमणे^१रत्युष्णतया गन्तुमक्षमो वनेऽस्मिन्नेव किमपि
देवतायतनं^२ प्रविष्टो दीनाननं बहुतनयसमेतं स्थविरमहो-
सुरमेकमवलोक्य कुशलमुदितदयोऽहमपृच्छम् ।

‘ततः पृष्टो भूसुरः प्रत्यभाषत, “सौम्य ! मत्तकालो
नाम लाटेश्वरो देशस्यास्य पालयितुर्वीरकेतोस्तनयां
वामलोचनां नाम तरुणीरत्नं श्रावंश्राव^३मवधूतदुहिद-
प्रार्थनस्य तस्य नगरीमरौक्षीत् । वीरकेतुरपि भीतो
महदुपायनमिव तनयां मत्तकालायादात् । तरुणीलाभ-
हृष्टचेता लाटपतिः, ‘परिणिया निजपुर एव’ इति
निश्चित्य गच्छन्निजदेशम्, वने सैन्यावासमकारयत् ।
कन्यासारणे नियुक्तो^४ मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्री
मानधनश्चतुरङ्गबलसमन्वितः, अन्यत्र रचितशिविर-
स्तमन्तर्विभेद^५” इति ।

‘विप्रोऽसौ बहुतनयो विद्वान् निर्धनः स्थविरश्च दान-
योग्य इति तस्मै करुणापूर्णमना रत्नमदाम् ।
परमाह्लाद-विकसिताननोऽभिहितानेकाशोः कुत्र-
चिदग्रजन्मा जगाम । अध्वश्चमखिन्नेन मया तत्र

^१ सूर्यस्य ।

^२ मन्दिरम् ।

^३ असक्तश्च त्वा ; आभीक्ष्ण्ये णसुल् ।

^४ कन्यासारणे नियुक्तः—Appointed to escort the princess.

^५ तमन्तर्विभेद—तस्य अन्तर्भेदं चकार ; सुहृदिति प्रतीतोऽपि प्रच्छन्न-

निरवेशि निद्रासुखम् । तदनु पश्चान्निगडितबाहुयुगलः^१
 स भूसुरोऽनेकनैस्त्रिंशिका^२नुयातोऽभ्येत्य, माम् “असौ
 दस्युः^३” इत्यदर्शयत् । परित्यक्तभूसुरा^४ राजभटा रत्ना-
 वाप्तिप्रकारं मदुक्तमनाकर्ण्य, भयरहितं मां गाढं नियम्य
 रज्जुभिः, आनीय कारागारम्, “एते तव सखायः” इति
 निगडितान् काञ्चित् निर्द्दिष्टवन्तः, मामपि निगडित-
 चरणयुगलमकार्षुः । किंकर्तव्यतामूढेन निराश-
 क्लेशानुभवेनावोचि मया, “ननु पुरुषा वीर्यपुरुषाः^५ ! केन
 निमित्तेन निर्व्विशथ कारावासदुःखं दुस्तरम् ? यूयं
 वयस्या इति निर्द्दिष्टमेतैः, किमिदम् ?” इति ।

‘तथाविधं मामवेक्ष्य चोरवीरा अवोचन्, “महाभाग !
 वीरकेतुमन्त्रिणो मानपालस्य किङ्करा वयम्, तदाज्ञया
 लाटेश्वरमारणाय रात्रौ सुरङ्गा^६द्वारेण तदगारं प्रविश्य
 तत्र राजाभावेन विषम्णाः^७, बहुधनमपहृत्य महाटवीं
 प्राविशाम । अपरेद्युश्च पदान्वेषिणो राजानुचरा
 बहवोऽभ्येत्य धृतधनचयानस्मान् परितः परिवृत्य दृढतरं
 बद्ध्वा, समस्तवस्तुशोधन^८वेलायामेकस्यानर्घ्यरत्नस्याभावे
 तदादानायास्मान् किलाशृङ्खलयन्” इति ।

^१ ‘पश्चात्’ पृष्ठदेशे ‘निगडितं’ ‘बाहुयुगलं’ यस्य सः ।

^२ नैस्त्रिंशिकाः—खड्गधारिणः ।

^३ चौरः ।

^४ ‘परित्यक्तो’ बन्धनान्मुक्तो ‘भूसुरी’ यैस्ते ।

^५ ‘वीर्येण’ पराक्रमेण ‘पुरुषाः’ कठिनाः ।

^६ सुरङ्गा—विलपथः ।

^७ खिन्नाः ।

^८ शोधनम्—अन्वेषणम् ।

‘ततोऽर्द्धरात्रे तेषां मम च शृङ्खलाबन्धनं निर्भिद्य,
तैरनुगम्यमानः पुररक्षान् पटुपराक्रमलीलयाभिद्राव्य,
मानपालशिविरं प्राविशम् ।

‘मानपालो निजकिङ्करेभ्यो मम कुलाभिमानं
तत्कालीनं विक्रमं च निशम्य मामाच्चयत् । परेद्युर्मत्त-
कालेन प्रेषिताः केचन पुरुषा मानपालमुपेत्याब्रुवन्,
“मन्त्रिन् ! मदीयराजमन्दिरे सुरङ्गया बहुधनमपहृत्य
भवदीयं कटकं प्रविष्टान् चोरवीरानपय, नो चेन्महाननर्थः
सम्भविष्यति” इति ।

‘तदाकर्ण्य रोषारुणितनेत्रो मन्त्रो, “लाटपतिः कः ?
किं पुनरस्य वराकसत्र^१ सेवया लभ्यम् ?” इति तान्
निरभर्त्सयत् । मानपालेनोक्तमिमं विप्रलापं^२ श्रुत्वा
कुपितो लाटपतिर्दीर्घीर्य्यगर्वेणाल्पसैनिकसमेतो योद्धु-
मभ्यगात् । पूर्वमेव कृतरणनिश्चयो मानपालः
संनद्धयोधो^३ योद्धुकामो भूत्वा निःशङ्कं निरगात् ।

‘अहमपि सबहुमानं मन्त्रिदत्तं बहुलतुरङ्गमोपेतं चतुर-
सारथिं रथम्, दृढतरं कवचम्, मदनुरूपं चापम्, विविध-
बाणपूर्णं तूणौरद्वयम्, रणसमुचितान्यायुधानि च गृहीत्वा
युद्धसन्नद्धो रिपूश्चरणोद्युक्तं मन्त्रिणमन्वगाम् । ततोऽतिरय-

^१ नीचस्य ।

^२ विरोधोक्तिम् ।

^३ ‘सन्नद्धाः’ सज्जाः ‘योधाः’ यस्य सः ।

तुरङ्गमं मद्रथं तन्निवृत्तं नीत्वाहमरातेः शिरःकर्त्तन-
मकार्षम् । तस्मिन् पतिते, नानाविध-हयगजादिवस्तु-
जातमादाय परमानन्दसम्भृतो मन्त्री, समानेकविधां
सम्भावनामकार्षीत् । एतमखिलमुदन्तमाकर्ण्य सन्तुष्ट-
मना राजाभ्युदितः समहोत्सवममात्यबान्धवानुमत्या शुभे
दिने निजतनयां मद्यमदात् ।

‘ततो यौवराज्याभिषिक्तोऽहमनुदिनं वामलोचनया-
नया सह नानाविधं सौख्यमनुभवन् सिद्धादेशेन पत्नी-
समेतः सुहृज्जनावलोकनफलं प्रदेशं समागतोऽस्मि ।
भक्तवत्सलस्य गौरीपतेः कारुण्येन त्वत्पादारविन्द-
सन्दर्शनानन्दसन्दोहो मया लब्धः’ इति ।

तन्निशम्याभिनन्दितपराक्रमो राजवाहनस्तस्मै
क्रमेणात्मचरितं कथयामास । तस्मिन्नवसरे पुरः पुष्पोद्भवं
विलोक्य, ससन्धममसुं गाढमालिङ्ग्य, आनन्दवाप्य-
सङ्कलसमुत्फुल्ललोचनः, ‘सौम्य सोमदत्त ! अयं स
पुष्पोद्भवः’ इति तस्मै तं दर्शयामास । तौ च चिरविरह-
दुःखं विसृज्यान्योऽन्यालिङ्गनसुखमन्वभूताम् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते सोमदत्तचरितं नाम तृतीय उच्छ्वासः ।

अवन्तिसुन्दरीपरिणयः

[पूर्वपीठिका—पञ्चम उच्छ्वासः]

अथ मोनकेतनसेनानायकेन^१ सूक्ष्मतरेण मन्दगतिना दक्षिणानिलेन पथिकजनहृदयस्थं विरहानलमुज्ज्वलयन्, रसिकमनांसि समुज्जासयन्, वसन्तसमयः समायातः । तस्मिन्नतिरमणीये कालेऽवन्तिसुन्दरी नाम मानसार-नन्दिनी प्रियवयस्यया बालचन्द्रिकया सह नगरो-पान्तरम्योद्याने पौरसुन्दरीसमवायसमन्विता कस्यचित् चूतपोतकस्य छायाशीतले सैकततले नानाविधेन परि-मलद्रव्यनिकरेण मनोभवमर्चयन्ती गेमे ।

तत्र रतिप्रतिष्ठातिमवन्तिसुन्दरीं द्रष्टुकामः पुष्पोद्भव-समन्वितो राजवाहनस्तदुपवनं प्रविश्य तत्र तत्र रसालतरुषु^२ कोकिलकीरालि^३-कुलालापान् श्रावं-श्रावम्^४, विमलशीतलसलिलललितानि सरांसि दर्श-दर्शम्, लीलया ललनासमीपमवाप । ततो बालचन्द्रिकया 'निःशङ्कमित आमम्यताम्' इति हस्तसंज्ञया समाहृतो राजवाहनः क्लृप्तोदर्या अवन्तिसुन्दर्या अन्तिकं समा-जगाम ।

^१ 'मोनकेतनः' कामः तस्य 'सेनायाः' 'नायकेन' सेनापतिना इत्यर्थः ।

^२ रसालतरुषु—आम्रवृक्षेषु ।

^३ कीराः—शुकाः । अलयः—धमराः ।

^४ वारं वारं श्रुत्वा इत्यर्थः ; यमुल् ।

सा मूर्तिमतीव लक्ष्मीर्मालवेशनन्दिनी
स्वनैवाराध्यमानं मूर्तिमन्तं मनोभवमिव तमालोक्य
मन्दमारुतान्दोलिता लतेव ललितभाववती चकम्पे ;
तदनु क्रीडाविश्रम्भान्निवृत्ता लज्जया कानि कान्यपि
भावान्तराणि व्यधत् । 'ललनाजनं सृजता विधात्रा
नूनमेषा घुणाक्षरन्यायेन^१ निर्मिता' इति सविस्मयानु-
रागं विलोकयतस्तस्य समक्षं स्थातुं लज्जिता सती
किञ्चित्सखीजनान्तरितगात्रा तन्नयनाभिमुखैः किञ्चिदा-
कुञ्चितैरपाङ्गवीक्षितैर्विलोकयन्ती तमतिष्ठत् ।

ततो बालचन्द्रिका भावविवेकैर्ज्ञात्वा तयोरन्तरङ्ग-
वृत्तिम्^२, कान्तासमाजसन्निधौ राजनन्दनोदन्तस्य सम्य-
गाख्यानमनुचितमिति लोकसाधारणैर्वाक्यैरभाषत, 'भक्त-
दारिके ! अयं सकलकलाप्रवीणो भूसुरकुमारो मणिमन्त्रौ-
षधिज्ञः परिचर्यार्हो भवत्या पूज्यताम्' इति ।

तदाकर्ण्य निजमनोरथमनुवदन्त्या बालचन्द्रिकया
सन्तुष्टान्तरङ्गा राजकन्या कुमारं समुचितासनासीनं
विधाय शस्तेन गन्धमाल्यादिना सखीजनेन पूजां तस्मै
कारयामास ।

^१ यथा घुणसंज्ञः कीटः काष्ठं विध्यन् अक्षराकृतिं निर्मातुं यदृच्छया
कदापि प्रभवति, तथा ; काकतालीयन्यायेन इत्यर्थः । ललनाकुलस्थानवरत-
निर्माणेन देवात् ईदृशी रमणी विधातुर्हस्तात् निर्गलितेति भावः ।

^२ अन्तरङ्गवृत्तिम्—मनोवृत्तिम् ।

राजवाहनोऽप्येवमचिन्तयत्, 'नूनमेषा पूर्वजन्मनि मे जाया यज्ञवती ; नो चेत्, एतस्यामेवंविधोऽनुरागो मन्मनसि न जायेत । शापावसानसमये तपोनिधिदत्तं जातिस्मरत्त्व'मावयोः समानमेव, तथापि कालजनित-विशेषसूचकवाक्यैरस्या ज्ञानमुत्पादयिष्यामि' इति ।

तस्मिन्नेव समये कोऽपि मनोरमो राजहंसः केलिविधित्सया तदुपकण्ठमगमत् । समुत्सुकया राजकन्यया मरालग्रहणे नियुक्तां बालचन्द्रिकामवलोक्य 'समुचितो वाक्यावसरः' इति राजवाहनः सलीलमलपत्, 'सखि ! पुरां शाम्बो नाम कश्चित् महीवल्लभो मनोवल्लभया सह विहारवाञ्छया कमलाकर^१मवाप्य, तत्र कोकनद^२-कदम्बसमीपे निद्राधीनमानसं राजहंसं शनैर्गृहीत्वा, विसगुणेन^३ तस्य चरणयुगलं निगडयित्वा, कान्तामुखं सानुरागं विलोकयन् तामभाषत, "इन्दुमुखि ! मया बद्धो मरालः शान्तो मुनिवदास्ते स्वेच्छयानेन गम्यताम्" इति । सोऽपि राजहंसः शाम्बमशपत्, "महीपाल ! यदस्मिन्नम्बुजखण्डेऽनुष्ठानपरायणतया

^१ पूर्वजन्मवृत्तान्तस्मरणम्—Power to remember the incidents of former births.

^२ कमलाकरम्—पुष्करिणीम् ।

^३ कोकनदम्—रक्तोत्पलम् ।

^४ 'विसानां' मृणालतन्तूनां 'गुणो' रज्ज स्तेन ।

परमानन्देन तिष्ठन्तं नैष्ठिकं^१ मामकारणमवमानित-
वानसि, तदेतत्पाप्मना^२ रमणीविरहसन्तापमनुभव” इति ।

‘ततो विषमवदनः शाम्बो जीवितेश्वरीविरहमसहिष्णुः
दण्डवत् प्रणम्य सविनयमभाषत, “महाभाग ! यद-
ज्ञानेनाकरवं तत् क्षमस्व” इति । स तापसः करुणाकृष्ट-
चेतास्तमवदत्, “राजन् ! इह जन्मनि भवतः शापफला-
भावो भवतु ;^३ मद्बचनस्यामोघतया^४ भाविनि जनने^५
शरीरान्तरं गताया अस्याः सरसिजाच्या रमणो भूत्वा,
मासद्वयं शृङ्खलानिगडितचरणो रमणीवियोगविषाद-
मनुभूय, पश्चादनेककालं वल्लभया सह राज्यसुखं लभस्व”
इति । तदनु जातिस्मरत्वमपि तयोरन्वगृह्णात् । तस्मात्
मरालबन्धनं न करणी^६ त्वया” इति ।

सापि भर्तृदारिकाभिज्ञात-स्वपुरातनजननवृत्तान्ता
‘नूनमयं मत्प्राणवल्लभः’ इति मनसि जानती
रागपल्लवितमानसा समन्दहासमवोचत्, ‘सौम्य ! पुरा
शाम्बो यज्ञवतीसन्देशपरिपालनाय तथाविधं हंसबन्धन-
मकार्षीत् । तथा हि लोके पण्डिता अपि दाक्षिण्येना^६-

^१ नैष्ठिकम्—यावज्जीवब्रह्मचारिणम् ।

^२ पाप्मना—पापेन ।

^३ मम शापो न त्वां बाधतामित्यर्थः ।

^४ अमोघतया—अनिष्फलतया ।

^५ जन्मनि ।

^६ परच्छन्दानुरोधेन ।

कार्यं कुर्वन्ति' इति । कन्याकुमारौ एवमन्योऽन्य-
पुरातनजनन-नामधेये परिचिते परस्परज्ञानाय साभिज्ञ-
मुक्ता मनोजरागपूर्णमानसौ बभूवतुः ।

तस्मिन्नवसरे मालवेन्द्रमहिषी परिजनपरिवृता
दुहितृकेलीविलोकनाय तं देशमवाप । बालचन्द्रिका
तु तां दूरतो विलोक्य ससम्भ्रमं रहस्यनिर्भेदभिया
हस्तसंज्ञया पुष्पोद्भवसेव्यमानं राजवाहनं वृत्तवाटिका-
न्तरितगात्रमकरोत् । सा मानसारमहिषी सखीसमेताया
दुहितुर्नानाविधां विहारलीलामनुभवन्ती क्षणं स्थित्वा
दुहित्वा समेता निजागारगमनायोद्युक्ता बभूव । मातर-
मनुगच्छन्ती कुमारी, 'राजहंसकुलतिलक' ^१ ! केलीवने
मदन्तिकोपागतं भवन्तमकाण्ड ^२ एव विसृज्य मया
जनन्यनुगमनं क्रियते, तदनेन भवन्मनोरागोऽन्यथा मा
भूत्' इति सरालमिव कुमारमुद्दिश्य वदन्ती पुनः पुनः
परावृत्तदीननयना निजमन्दिरमगात् ।

तत्र प्रियतमदर्शनव्याकुलमानसा दिने दिने बहुल-
पक्ष ^३ शशिकलेव क्षामक्षामा ^४ आहारादिसकलव्यापारं
परिहृत्य रहस्यमन्दिरे पञ्चवकल्पिततल्पमात्रात्तदेहा

^१ 'राजहंसस्य' पक्षिविशेषस्य 'कुले' 'तिलक' इव भूषणभूतः ; पक्षे,
'राजहंसस्य' एतन्नामधेयस्य राज्ञः 'कुले तिलकः' ।

^२ सङ्घसा ।

^३ बहुलपक्षः—कृष्णपक्षः ।

^४ अतिशयेन कृशा ।

तस्थौ । वयस्यागणस्तां तदवस्थामालोक्य नितान्तविषण्णो
हरिचन्दनोशीरघनसारमिलितानि सलिलानि विसतन्तु-
मयानि वासांसि, नलिनीदलमयानि तालवृन्तानि च
सर्वाणि समाहृत्यासेवत । तदपि शीतलोपचरणं सलिल-
मिव तप्ततैले तदङ्गे दहनमेव समन्तादाविश्वकार । किंकर्त-
व्यतामूढां विषण्णां बालचन्द्रिकामीषदुन्मीलितेन कटाक्ष-
वीक्षितेन बाष्पकणाकुलेन विलोक्य नताङ्ग्या शनैः सगद्गदं
व्यलापि, 'प्रियसखि ! हरिचन्दनमप्युरगरदनलिप्तो-
ल्वणगरलसंकलित'मिव तापयति शरीरम् । अलमल-
मायासेन शीतलोपचारे ।'

ततोऽवन्तिसुन्दरीरक्षणाय समयोचितकरणचतुरं
सखीगणं नियुज्य बालचन्द्रिका राजकुमारमन्दिर-
मवाप ; राजवाहनश्चावन्तिसुन्दरीप्रेषितं सकर्पूरं
ताम्बूलं विनयेन ददतीं तां कान्तावृत्तान्तमपृच्छत् ।

तथा सविनयमभाणि, 'देव ! क्रीडावने भवदवलोकन-
कालमारभ्य मन्मथमथ्यमाना सा स्वयमेव पत्रिका-
मालिख्य "वल्लभायैनामर्पय" इति मां नियुक्तवती' इति ।

राजकुमारः पत्रिकां तामादाय पपाठ—

'सुभगकुसुमसुकुमारं जगदनवद्यं विलोक्य ते रूपम् ।
मम मानसमभिलषति, त्वं चित्तं कुरु तथा मृदुलम् ॥' इति ।

१ 'उरगाः' सर्पास्तेषां 'रदनेषु' दन्तेषु 'लिप्त' यत् 'उल्लण' तीव्रं 'मरलं'
तेन 'संकलितम्' व्याप्तम् ।

पठित्वा सादरमभाषत, 'सखि ! छायावन्मामनु-
वर्तमानस्य पुष्पोद्भवस्य वल्लभा त्वमेव तस्या मृगीदृशो
बहिश्चराः प्राणा इव वर्तसे, त्वच्चातुर्यमस्यां क्रियालता-
यामालवालमभूत् ; तदखिलं करिष्यामि । दुष्करः
कन्यान्तःपुरप्रवेशः, तदनुरूपमुपायमुपपाद्य श्वः परश्वो
वा नताङ्गीं संगमिष्यामि' इति । बालचन्द्रिकापि
तस्य प्रेमगर्भितं वचनमाकर्ण्य संतुष्टा कन्यापुरमगच्छत् ।

कुमारोऽपि प्रियवयस्यद्वितीयो यत्र हृदयवल्लभा-
लोकनसुखमलभत प्रथमम्, तदुद्यानमुपययौ । तत्र
च क्वचिदपि अवस्थातुमशक्नुवन् प्रत्यागच्छन् कमपि
सूक्ष्मविचित्रवसनं चतुरवेषमनोरमं धरणीसुरं^१ यदृच्छया^२
समागतं ददर्श ; सोऽपि समन्ततोऽभ्युल्लसत्तेजोमण्डलं
कुमारमाशिषावर्धयत् ।

ततो राजवाहनः सादरं 'को भवान् ? कस्यां
विद्यायां निपुणः ?' इति तं पप्रच्छ । स च 'विद्येश्वर-
नामधेयोऽहम्, ऐन्द्रजालिकविद्याकोविदो विविधदेशेषु
राजमनोरञ्जनाय भ्रमन् उज्जयिनीमद्यायातोऽस्मि'
इति शशंस । पुनरपि राजवाहनं सम्यगवलोक्य,
'अस्यां लीलावनी पाण्डुरतानिमित्तं किम् ?' इति
साभिप्रायं विहसप्रापृच्छत् ।

पुष्पोद्भवोऽपि निजकार्यकरणं तर्कयन्नेनमादरेण
 वभाषे, 'ननु सतां सख्यसग्राभाषणपूर्वतया, अचिरं
 रुचिरभाषणो भवान् प्रियवयसोऽस्माकं जातः । सुहृदाम-
 कथ्यञ्च^१ किमस्ति ? केलीवनेऽस्मिन् वसन्तमहोत्-
 सवायागताया मालवेन्द्रसुताया राजनन्दनस्यास्य
 चाकस्मिकदर्शनेनान्योऽन्यानुरागातिरेकः समजायत,
 सततसमागमसिद्धुपायाभावेनासौ ईदृशीमवस्थामनु-
 भवति' इति ।

ततो विद्येश्वरो लज्जाभिरामं राजकुमारमुखमभि-
 वीक्ष्य विरचितमन्दहासो व्याजहार, 'देव ! भवदनुचरे
 मयि तिष्ठति, तव कार्यमसाध्यं किमस्ति ? अहमिन्द्र-
 जालविद्यया मालवेन्द्रं मोहयन् पौरजनसमक्षमेव तत्तनया-
 परिणयं रचयित्वा कन्यान्तःपुरप्रवेशं कारयिष्यामि ।
 —एष वृत्तान्तो राजकन्यकायै सखीमुखेन पूर्वमेव
 कथयितव्यः' इति ।

राजपुत्रः प्रीतात्मा तमकृत्रिममितं विद्येश्वरं
 सबहुमानं विसृज्य फलितमिवात्मनो मनोरथं मन्यमानः,
 पुष्पोद्भवेन सह स्वमन्दिरमुपेत्य, बालचन्द्रिकामुखेन
 प्रियायै मंहीसुरकरिष्यमाणं समागमोपायं वेदयित्वा,
 कौतुकाकृष्टहृदयः कथं कथमपि क्षपां क्षपितवान् ।

परेद्युः प्रभाते विद्येश्वरो रस-भाव-रीति-गति-गीति-

चतुरस्तादृशेन महता निजपरिजनेन सह राजभवन-
हारान्तिकमुपेत्य दौवारिकनिवेदितनिजवृत्तान्तः, सहसो-
पगम्य सप्रणामम्, 'ऐन्द्रजालिकः समागतः' इति
द्वाःस्थै^१ विज्ञापितेन तद्दर्शनकुतूहलाविष्टेन समुत्-
सुकावरोधसहितेन मालवेन्द्रेण समाह्वयमानः, कक्षान्तरं
प्रविश्य सविनयमाशिषं दत्त्वा तदनुज्ञातः, परिजन-
ताड्यमानेषु वाद्येषु नदत्सु, गायकीषु मदकलकोकिल-
मञ्जुलध्वनिषु, समधिकरागरञ्जितसामाजिकमनोवृत्तिषु
पिच्छिकाभ्रमणेषु^२, सपरिवारं परिवृतं^३ भ्रामयन्,
मुकुलितनयनः क्षणमतिष्ठत् ।

तदनु विषमं विषमुल्लङ्घनं^४ वमन्तः फणालङ्घरणा
रत्नराजिनीराजित-राजमन्दिराभोगा भोगिनो भयं
जनयन्तो निश्चेरुः, गृध्राश्च बहवस्तुण्डै^५ रहिपतीन् आदाय
दिवि समचरन् । ततोऽग्रजन्मा नरसिंहेन हिरण्य-
कशिपोर्देत्येशस्य विदारणमभिनीय महाश्चर्यान्वितं
राजानमभाषत, 'राजन् ! अवसानसमये भवता शुभसूचकं

^१ द्वाःस्थैः—दौवारिकैः ।

^२ पिच्छिकाः—पिच्छगुच्छाः । पिच्छिकाभ्रमणेषु—In the whirls
of the magic bundle of peacock-feathers.

^३ परिवृतं—मण्डलाकारम् ।

^४ उल्लङ्घनम्—तौत्रम् ।

^५ तुण्डैः—चक्षुपुटैः ।

द्रष्टुमुचितम् । ततः कल्याणपरम्परावाप्तये भवदात्मजा-
कारया तरुण्या निखिललक्षणोपेतस्य राजनन्दनस्य
विवाहः कार्यः' इति ।

तदवलोकनकुतूहलेन महीपालेनानुज्ञातः सः, सङ्क-
ल्पितार्थसिद्धिसम्भावनसम्पुञ्जवदनः, सकलमोहजनक-
मञ्जनं लोचनयोर्निक्षिप्य परितो व्यलोकयत् ; सर्वेषु
'तदैन्द्रजालिकमेव कर्म' इति साद्भुतं पश्यत्, राग-
पक्षवितहृदयेन राजवाहनेन पूर्वसङ्केतसमागतामनेक-
भूषणभूषिताङ्गीमवन्तिसुन्दरीं वैवाहिकमन्त्रतन्त्रनैपुण्ये-
नाग्निं साक्षीकृत्य संयोजयामास ।

क्रियावसाने सति, 'इन्द्रजालपुरुषाः^१ ! सर्वे गच्छन्तु
भवन्तः' इति द्विजन्मना उच्चैरुच्यमाने, सर्वे मायामानवा
यथायथमन्तर्धानं गताः । राजवाहनोऽपि पूर्वसङ्कल्पितेन
गूढोपायचातुर्येण ऐन्द्रजालिक-पुरुषवत् कन्यान्तःपुरं
विवेश । मालवेन्द्रोऽपि तदद्भुतं मन्यमानस्तस्मै वाङ्वाय^२
प्रचुरतरं धनं दत्त्वा, 'इदानीं साधय^३' इति विद्येश्वरं
विसृज्य, स्वयमन्तर्मन्दिरं जगाम ।

ततोऽवन्तिसुन्दरी प्रियसहचरीवरपरिवारा, वल्लभो-
पेता सुन्दरं मन्दिरं ययौ । एवं दैवमानुषबलेन मनोरथ-

^१ इन्द्रजालपुरुषाः—मायापुरुषाः ।

^२ वाङ्वाय—ब्राह्मणाय ।

^३ साधय—गच्छ ।

साफल्यमुपेतो राजवाहनः सरसमधुरचेष्टाभिः शनैः
शनैः हरिणलोचनाया लज्जामपनयन् गान्धर्वेण विधिना
तामुपयम्य तद्विनोदनार्थं चित्रं चित्तहारिणं चतुर्दशभुवन-
वृत्तान्तं आवयामास ।

इति श्रीदण्डिनः कृती दशकुमारचरितेऽवन्तिसुन्दरीपरिणयी
नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

राजवाहनचरितम्

[प्रथम उच्छ्वासः]

श्रुत्वा तु भुवनवृत्तान्त^१मुत्तमाङ्गना विस्मयविकसि-
ताक्षी सस्मितमिदमभाषत, 'दयित ! त्वत्प्रसादादद्य
मे चरितार्था श्रोत्रवृत्तिः, अद्य मे मनसि तमोपहस्त्वया
दत्तो ज्ञानप्रदीपः ; पक्वमिदानीं त्वत्पादपद्मपरिचर्या-
फलम्, अस्य च त्वत्प्रसादस्य किमुपकृत्य प्रत्युपकृतवती
भवेयम् ? अभवदीयं हि नैव किञ्चित् मत्सम्बद्धम्'^२ इति ।

^१ शकुन्तला-दुष्यन्तादीनां गान्धर्वविवाहकरणविषयां प्रवृत्तिम् ; 'वार्त्ता
प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः ।

^२ मत्सम्बद्धं—मदीयं सर्व्वमेव, अभवदीयं न—भवदीयमेव ; मम देह-
प्राणादीनां सर्व्वेषां भवदधीनत्वात् ।

सुप्तयोस्तु तयोः, स्वप्ने विसगुणनिगडितपादो जरठः
कश्चिज्जालपादोऽदृश्यत^१, प्रत्यबुध्येतां चोभौ । अथ तस्य
राजकुमारस्य कमलमूढशशिकिरण-रज्जुदामनिगृहीत-
मिव^२ रजतशृङ्खलोपगूढं चरणयुगलमासीत्; उपलभ्यैव
च 'किमेतत्' इत्यतिपरित्वासविह्वला मुक्तकण्ठमाचक्रन्द
राजकन्या । येन च तत् सकलमेव कन्यान्तःपुरम्,
अनिरूप्यमाणतदात्वायतिविभागम्^३, अगण्यमानरहस्य-
रक्षासमयम् आकुलीबभूव ।

तुमुले चास्मिन् समयेऽनियन्त्रितप्रवेशाः 'किं किम्'
इति सहसोपसृत्य विविशुरन्तर्वेशिकपुरुषाः^४, ददृशुश्च

^१ विसगुणेन—मृणालतन्तुना, निगडितपादः—बद्धचरणः, जरठः—वृद्धः,
जालपादः—हंसः, 'जालपादः श्वेतगरुचक्राङ्गो मानसप्रियः' इति वैजयन्ती ।
'जरठ'ग्रहणम् अग्रभसूचकम् ।

^२ कमलमूढः—कमलमिति (कृत्वा) मूढः (भ्रान्तः), यः 'शशी', तस्य
(स्वभाववैरित्वात्) 'किरण'रूपेण 'रज्जु दाम्ना निगृहीतम् इव' ;

यद्वा, 'कमले' 'मूढः' मूर्च्छितो यः 'शशिकिरणः' चन्द्रलेखा, सद्रूपेण
'रज्जु दाम्ना' निगृहीतं दृढबद्धम् इत्यर्थः । कमलं प्राप्य चन्द्रकिरणस्य
(कुसुदिनीसमुद्बोधकस्य) निष्क्रियता (मूर्च्छा) प्रसिद्धैव ; प्रकृतेऽपि
चन्द्रलेखाच्छ्वेः सोमरश्मिसम्भवायाः कस्याश्चित् अप्सरःकन्याया राजवाहन-
पादकमले शपमूढावस्थायां शृङ्खलरूपेण पातनमिति परस्तादवगम्यते (६४ पृष्ठे) ।

^३ तत्काले उत्तरकाले च किंकर्तव्यमित्येव मूढम् ।

^४ अन्तर्वेशिकपुरुषाः—अन्तःपुराधिकृताः परिचारकाः ; 'अन्तःपुरे त्वधि-
कृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः' इत्यमरः ।

तदवस्थं राजकुमारम् । तदनुभावनिरुद्धनिग्रहेच्छास्तु
सद्य एव ते तमर्थं चण्डवर्मणे निवेदयाच्चक्रुः ।

सोऽपि कोपादागत्य निर्दहन्निव दहनगर्भया दृशा
निशाम्य^१, उत्पन्नप्रत्यभिज्ञः, 'कथम् ? स एवैष मदनुजमरण-
निमित्तभूतायाः पापाया बालचन्द्रिकायाः पत्युर्वेदेशिक-
वणिकपुत्रस्य पुष्पोद्भवस्य मित्रं कलाभिमानो ब्राह्मणव्रवः^२ ?
कथमिवैनमनुरक्ता मादृशेष्वपि सावमानियमवन्तिसुन्दरी ?
पश्यतु पतिमद्यैव शूलावतंसित^३मियं कुलपांसनी' इति
निर्भर्त्सयन्, भीषणभ्रूकुटिदूषितललाटः काल इव काल-
लोहदण्डकर्कशेन बाहुदण्डेनावलम्ब्य हस्ताम्बुजे राज-
पुत्रं सरभसमाचकर्ष ।

स तु स्वभावधीरः सर्वपौरुषातिभूमिः सहिष्णुतैक-
प्रतिक्रियां दैवीमिव तामापदमवधार्य 'स्मर तस्या
हंसगामिनि ! हंसकथायाः ; सहस्र वासु^४ ! मासद्वयम्"
इति प्राणसमां समाश्वास्य, अरिवश्यतामयासीत् ।

अथ विदितवार्त्तावार्त्तौ महादेवीमालवेन्द्रौ^५ जामा-

^१ निशाम्य—दृष्टेत्यर्थः ।

^२ ब्राह्मणव्रवः—आत्मानं ब्राह्मणं ब्रूते असौ इति ; ब्राह्मणोऽहमिति स्वस्य
परिचयं ददाति, न तु कार्य्यतो ब्राह्मण इत्यर्थः ।

^३ शूलारोपितम् ।

^४ वासु—हे बाल ! 'बाला स्याद वासुः' इत्यमरः ।

^५ मालवेन्द्रः—मानसारः ।

तरमरिणा जिघांस्यमानमात्मपरित्यागोपन्यासेन^१ ररक्षतुः,
न शेकतुस्तु तमप्रभुत्वादुत्तारयितुमापदः । स किल
चण्डशीलश्चण्डवर्मा सर्व्वमिदमुदन्तजातं राजराजगिरौ
तपस्यते दर्पसाराय सन्दिश्य, सर्व्वमेव पुष्पोद्भवकुटुम्बकं
सर्व्वस्वहरणपूर्व्वकं सद्य एव बन्धने क्षिप्त्वा, दारुपञ्जर-
निबद्धम्, मूर्ध्वजजालविलीन-चूडामणिप्रभावविक्षिप्त-
क्षुत्पिपासादिखेदं राजकुमारम्, अवधूतदुहित्प्रार्थन-
स्याङ्गराजस्योद्धरणाय अङ्गानभियास्यन्नन्यविश्वासात् स्वयं
निनाय ; रुरोध च बलभरदत्तकम्पश्चम्पाम् ।

चम्पेश्वरोऽपि सिंहवर्म्मा सिंह इवासह्यविक्रमः
प्राकारं भेदयित्वा, महता बलसमुदायेन निर्गत्य
साक्षादिवावलेपोऽक्षमापरीतः प्रतिबलं प्रतिजग्राह ;
जगृहे च महति सम्पराये^२ क्षीणसकलसैन्यमण्डलः
प्रचण्डप्रहरणशतभिन्नवर्म्मा सिंहवर्म्मा अतिमानुषप्राणबलेन
चण्डवर्म्मणा ।

स च तदुदुहितरि अम्बालिकायामबलारत्न-
समाख्यातायाम् अतिमात्राभिलाषः प्राणैरेनं न
व्यययुजत्, अपि त्वनीनयदपनीताशेषशल्यमकल्पसन्धौ^३

^१ 'आत्मपरित्यागस्य' देहपरित्यागस्य 'उपन्यासेन' वचनेन ; 'अस्य
प्राणवधे आवामपि प्राणान् त्यज्यावः' इत्युक्ता इति भावः ।

^२ युद्धे ।

^३ अकल्पसन्धः—'अकल्प्या' अचिन्त्या 'सन्धा' प्रतिज्ञा यस्य सः ।

बन्धनम्; अजीगणञ्च गणकसङ्घैः—‘अद्यैव क्षपावसाने विवाहनीया राजदुहिता’ इति ।

कृतकौतुकमङ्गले च तस्मिन्, एकपिङ्गाचलात्^१ प्रति-
निवृत्य एणजङ्घो नाम जङ्घाकरिकः^२, प्रभवतो दर्पसारस्य
प्रतिसन्देशमावेदयत्, ‘अयि मूढ ! किमस्ति तादृशे
दुरात्मनि चोरेऽपि कश्चित् क्षपावसरः ? स्थविरः
स राजा दुश्चरितदुहितृपक्षपाती यदेव किञ्चित् प्रलपति,
त्वयापि किं तदनुमत्या स्यातव्यम् ? अविलम्बितमेव
तस्य दुराचारस्य चित्रवधवार्त्ताप्रेषणेन श्रवणोत्सवोऽस्माकं
विधेयः । सा च दुष्टकन्या सहानुजेन कीर्त्तिसारेण
निगडितचरणा चारके^३ निरोद्धव्या’ इति ।

तच्चाकर्ण्य, ‘प्रातरेव राजभवनद्वारे स दुरात्मा
सन्निधापयितव्यः, चण्डपोतश्च मातङ्गपतिरुचित-
कल्पनोपपन्न^४स्तत्रैव समुपस्थापनीयः । कृतविवाह-
कृत्यश्चाहमेव तमनार्थशीलं तस्य हस्तिनः कृत्वा
क्रीडनकम्, तमधिरूढ एव गत्वा, शत्रुसाहाय्याय

^१ एकपिङ्गाचलात्—कुवेरशैलात् । ‘यत्तैकपिङ्गैलविल-श्रीद-पुण्यजनेश्वराः’
इत्यमरः ।

^२ जङ्घाकरिकः—जाङ्घिकः ; शीघ्रगामी अनुचरः । ‘जङ्घालोऽतिजवो
जङ्घाकरिको जाङ्घिको जवी’ इति हेमः ।

^३ बन्धनागारे ।

^४ ‘उचिताः’ याः ‘कल्पनाः’ अलङ्कारादिरचनाः, ताभिः ‘उपपन्नो’ युक्तः ।

प्रत्यासीदतो राजन्यकस्य सकोशवाहनसग्रावग्रहणं
करिष्यामि' इति पार्श्वचरानवेक्षाञ्चक्रे । निन्ये चासा-
बुग्मिषतेग्रवोषोरागे राजपुत्रो राजाङ्गणं रक्षिभिः ;
उपतस्थे च क्षरितगण्ड^१श्चण्डपोतः ; क्षणे च तस्मिन्
मुमुचे तदङ्घ्रियुगलं रजतशृङ्खलया ।

सा चैनं चन्द्रलेखाच्छविः काचिदप्सरोरूपिणी भूत्वा
प्रदक्षिणीकृत्य प्राञ्जलिव्यजिज्ञपत्, 'देव ! दीयता-
मनुग्रहाद्र' चित्तम् । अहमस्मि सोमरश्मिसम्भवा
सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी ; तस्या मे नलिनलुब्धमुग्ध-
कलहंसानुबद्धवक्त्रायास्तन्निवारणक्षोभविच्छिन्ना^२ नभसि
विगलिता हारयष्टिर्यदृच्छया जातु हैमवते सरसि
मन्दोदके मग्नोन्मग्नस्य^३ महर्षेर्मार्कण्डेयस्य मस्तकेऽपतत् ।
पातितश्च कोपितेन कोऽपि तेन मयि शापः, "पापे !
भजस्व लोहजातिमजातचैतन्या सती" इति ।

'स पुनः प्रसाद्यमानः त्वत्पादपद्मद्वयस्य मासद्वय-
मात्रं सन्दानताम्^४ एत्य निस्तरणीयामिमामापदम-

^१ क्षरितगण्डः—मदसावी, मदोन्मत्त इत्यर्थः ।

^२ 'मुग्धो' मूढो यः 'कलहंस'स्य 'अनुबद्ध' लग्नं 'वक्त्र' यस्याः तस्याः ।
'तन्निवारणं' कलहंसनिवारणम् । 'विच्छिन्ना' वृटिता, अतएव 'नभसि
विगलिता' ।

^३ स्नानं कुर्वतः ।

^४ सन्दानताम्—पादबन्धनताम् । 'सन्दानं पादबन्धनम्' इत्यमरः ।

परिष्ठीणशक्तित्वं चेन्द्रियाणामकल्पयत् । अनल्पेन च पाप्मना रजतशृङ्खलीभूतां मामैच्चाकस्य वेगवतः पौत्रः, पुत्रो मानसवेगस्य, वीरशेखरो नाम विद्याधरः शङ्करगिरौ समध्यगमत् ; आत्मसात्कृता च तेनाह-
मासम् ।

‘अथासौ पितृप्रयुक्तवैरे वर्त्तमाने विद्याधरचक्रवर्त्तिनि वत्सराजवंशवर्द्धने नरवाहनदत्ते, विरसाशयः तदपकार-
क्षमोऽयमिति तपस्यता दर्पसारेण सह समसृज्यत^१ ; प्रतिश्रुतं च तेन तस्मै स्वसुरवन्तिसुन्दर्याः प्रदानम् ।

‘अन्यदा तु मनोरथप्रियतमामवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुः तदिन्द्रमन्दिरद्युति कुमारीपुरमुपासरत् । अन्तरितश्च तिरस्कारिण्या विद्यया सः, तां तदा त्वया सह कथाभिरमृतस्यन्दिनीभिः प्रत्यानीयमानरागपूरां न्यरूपयत् । स तु प्रकुपितोऽपि त्वदनुभावप्रतिबद्धनिग्रहान्तराध्यवसायः, अत्यन्तसुखसुप्तयोर्युवयोः पाण्डुलोह-
शृङ्खलात्मना मया पादपद्मयोर्युगलं तव निगडयित्वा सरभसमपासरत् । अवसितश्च ममाद्य शापः, तच्च मासद्वयं तव पारतन्त्र्यम् । प्रसीद ; इदानीं किं तव करणीयम् ?’ इति प्रणिपतन्तीं ‘वार्त्तयानया मत्प्राणसमां समाश्वासय’ इति व्यादिश्य विससर्ज ।

तस्मिन्नेव क्षणान्तरे ‘हतो हतश्चण्डवर्मा सिंहवर्मा-

^१ समसृज्यत—सङ्गतो बभूव । दैवादिकात् सृजिः कर्त्तरि लङ् ।

दुहितुरम्बालिकायाः पाणिस्पर्शरागप्रसारिते बाहुदण्ड
एव सरभसमाकृत्य केनापि तत्स्करेण नखप्रहारेण^१,
राजमन्दिरोद्देशं च शवशतमयमापादयन् अचकित-
गतिरसौ विहरति' इति वाचः समभवन् ।

श्रुत्वा चैतत्, तमेव मत्तहस्तिनमुदस्ताधोरणो^२ राज-
पुत्रोऽधिरुह्य, रंहसोत्तमेन राजभवनमभ्यवर्त्तत । प्रविश्य
च वेश्माभ्यन्तरं गम्भीरेण स्वरेणाभ्यधात्, 'कः स
महापुरुषो येनैतन्मानुषमात्रदुष्करं महत् कर्मानुष्ठितम् ?
आगच्छतु, मया सहेमं मत्तहस्तिनमारोहतु । अभयं
मदुपकरणवर्त्तिनो देवदानवैरपि विगृह्णानस्य^३' इति ।

निशम्यैवं स पुमानुपोदहर्षो निर्गत्य कृताञ्जलिः,
आक्रम्य संज्ञासङ्कुचितं कुञ्जरगात्रम्^४ असक्तम्^५ अध्य-
रुचत् । आरोहन्तमेवैनं निर्वर्ण्य हर्षोत्फुल्लदृष्टिः, 'अये
प्रियसखोऽयमपहारवर्म्मैव' इति तदङ्गमालिङ्गयामास ।
तत्क्षणोपसंहृताल्लिङ्गन-व्यतिकरस्वापहारवर्म्मा बलाव-

^१ कुरिकाघातेन ।

^२ उदस्ताधोरणः—'उदस्तः' दूरीकृतः 'आधोरणः' हस्तिपकः येन सः ।
'आधोरणा हस्तिपकाः' इत्यमरः ।

^३ विगृह्णानस्य—विरोधं कुर्वन्तः ।

^४ संज्ञासङ्कुचितम्—'संज्ञया' सङ्केतेन 'सङ्कुचितम्'; 'कुञ्जरगात्रम्'
पूर्वपदजङ्गाप्रदेशम्, 'हौ पूर्वपथादजङ्गादिदेशौ मावावरे क्रमात्' इत्यमरः ।
—इति पदचन्द्रिकाटीकायाम् ; भूषणायान्तु 'मातं शरीरम्'... 'पूर्वजङ्गा-
वाचकगात्रस्य न ग्रहणम्, उत्तरग्रन्थविरोधात्' इति लिखितम् ।

^५ असक्तम्—त्वरितम् इत्यर्थः ।

लिप्तान् प्रतिबलवीरान् बहुप्रकारयोधिनः क्षितौ विचिक्षेप ।
क्षणेन चाद्राक्षीत् तदपि सैन्यमन्येन समन्ततोऽभि-
मुखमभिधावता बलनिकायेन परिक्षिप्तम् ।

अनन्तरं च कश्चित् कर्णिकारगौरः, कमलकोमलपाणि-
पादः, कटितटनिविष्टरत्ननखः, क्लृप्ताक्षशोदरोरःस्थलः,
कृतहस्ततया रिपुकुलमिषुवर्षेणाभिवर्षन्, प्रजविना गजेन
सन्निवृत्त्य, पूर्वोपदेशप्रत्ययात् 'अयमेव स देवो राजवाहनः'
इति प्राञ्जलिः प्रणम्य, अपहारवर्मणि निविष्टदृष्टि-
राचष्ट, 'त्वदादिष्टेन मार्गेण संनिपातितमेतत् अङ्गराज-
साहाय्यदानायोपस्थितं राजकम्, अरिबलं च विहत-
विध्वस्तं स्त्रीबालहार्यशस्त्रं वर्तते । किमन्यत् कृत्यम् ?' इति ।

दृष्टुं व्याजहारापहारवर्मा, 'देव ! दृष्टिदाने-
नानुगृह्यतामयमाज्ञाकरः । सोऽयमप्यहमेव ह्यमुना
रूपेण धनमित्राख्यया चान्तरितो मन्तव्यः । स एवायं
निर्गमय्य बन्धनादङ्गराजम्, अपवर्जितं च कोशवाहनमेको-
क्त्य, अस्मद्गृहेणामुना ^१ सह राजन्यकेन, एकान्ते सुखोप-
विष्टमिह देवमुपतिष्ठतु यदि न दोषः' इति ।

देवोऽपि 'यथा ते रोचते' इति तमाभाष्य, गत्वा च
तन्निर्दिष्टेन मार्गेण, नगराद् बहिरतिमहतो रोहिणद्रुमस्य ^२

^१ अस्मद्गृहेण—अस्मात्पक्षस्थेन ; 'गृह्यः पक्षस्य उच्यते' इति
वैजयन्ती, 'पदास्त्रैरिवाद्यापत्येषु च' इति पत्यर्थे क्यप् ।

^२ रोहिणद्रुमस्य—वटवृक्षस्य ; 'वटवृक्षस्तु रोहिणः' इति वैजयन्ती ।

कसग्रचित् क्षौमावदातसैकते गङ्गातरङ्गपवनपातशीतले
तले हिरदादवततार । प्रथमसमवतीर्णनापहारवर्मणा
स्वहस्तसत्वरसमीकते मातङ्ग इव भागीरथीपुलिनमण्डले
सुखं निषसाद ।

तथा निषस्यं च तम्, उपहारवर्मार्थपाल-प्रमति-
मित्रगुप्त-मन्त्रगुप्त-विश्रुतैः, मैथिलेन च प्रहारवर्मणा,
काशीभर्ता च कामपालेन, चम्पेश्वरेण सिंहवर्मणा
सहोपागत्य धनमित्रः प्रणिपपात । देवोऽपि 'कथं
समस्त एष मित्रगणः समागतः ! को नामायमभ्यु-
दयः !' इति कृतयथोचितोपचारान्निर्भरतरं परिरेभे ;
काशीपति-मैथिलाङ्गराजांश्च सुहृन्निवेदितान् पितृवद-
पश्यत् ; तैश्च हर्षकम्पितपलितं^१ सरभसोपगूढः
परमभिननन्द ।

ततः प्रवृत्तासु प्रीतिसंकथासु प्रियवयस्रगणानुयुक्तः
स्वस्र सोमदत्त-पुष्पोद्भवयोश्च चरितमनुवर्ण्य, सुहृदामपि
वृत्तान्तं क्रमेण श्रोतुं कृतप्रस्तावः, तांश्च तदुक्तावन्वयुङ्क्त ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते राजवाहनचरितं

नाम प्रथम उच्छ्वासः ।

^१ 'हर्षेण' आनन्दनिर्भरेण 'कम्पितम्' 'पलितम्' शुभकेशो यस्मिन् कर्मणि
तत् यथा स्यात्तथा ; क्रियाविशेषणम् ।

उपहारवर्माचरितम्

(तृतीय उच्छ्वासः)

‘एषोऽस्मि पर्यटन्नेकदा गतो विदेहेषु । अथ बहिः
कचिन्मठिकायां^१ विश्रमितुमेत्य, कयापि वृद्धतापस्या
दत्तपादः क्षणमलिन्दभूमौ^२ अवास्थिषि । तस्यैव
महर्षेणादेव किमपि आबद्धधारमश्रु प्रावर्त्तत ।

‘“किमेतदम्ब ! कथय कारणम्” इति पृष्ट्वा सा सकरुण-
माचष्ट, “जैवाटक^३ ! ननु श्रूयते पतिरस्य मिथिलायाः
प्रहारवर्मा नामासीत् ; तस्य खलु मगधराजो राजहंसः
परं मित्रमासीत् । तयोश्च वल्लभे वसुमती-प्रियंवदे सख्य-
मप्रतिममधत्ताम् । अथ प्रथमगर्भाभिनन्दितां वसुमतीं
प्रियसखीं दिदृक्षुः प्रियंवदा सह भर्त्ता पुष्पपुरमगमत् ।

“तस्मिन्नेव च समये मालवेन मगधराजस्य महज्जन्य-
मजनि । तत्र लेशतोऽपि दुर्लक्षां गतिमगमन्^४

^१ मठिकायाम्—चुद्रमठे ; ‘मठम्काषादिनिलयः’ इत्यमरः ।

^२ अलिन्दभूमौ—बहिर्द्वारप्रकोष्ठे, ‘प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके’
इत्यमरः ।

^३ ‘जैवाटकः स्यादायुष्मान्’ इत्यमरः ।

^४ लेशतोऽपि दुर्लक्षां गतिम्—अचिन्तनीयं पराभव-सैन्यनाशादिरूप-
दैवविपाकम् ।

मगधराजः । मैथिलस्तु मालवेन्द्रप्रयत्नप्राणितः स्वविषयं
प्रतिनिवृत्तो ज्येष्ठस्य संहारवर्मणः सुतैर्विकटवर्मप्रभृतिभि-
र्व्याप्तं राज्यमाकर्ण्य स्वस्त्रीयात् सुहृत्पतेर्दण्डावयव-
मादिस्तः, अटवीपथमवगाह्य लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत् ।

“तत्सतेन च कनीयसा हस्तवर्तिना सह एकाकिनी
वनचरशरवर्षभयपलायिता वनमगाहिषि । तत्र च
मे शार्दूलनखावलीढनिपतितायाः पाणिभ्रष्टः स बालकः
कस्यपि कपिलाशवस्र^१ क्रोडमभ्यलीयत । तच्छवा-
कर्षिणश्च व्याघ्रस्रासूनिषुरिष्वसनयन्त्रमुक्तः क्षणाद्
अलिङ्घत्^२ ; भिक्षुदारकैः स बालोऽपाहारि ।

“सा त्वहं मोहसुप्ता, केनापि वृष्णिपालेन^३ उपनीय
स्वं कुटीरमावेश्य कृपयोपक्रान्तव्रणा, स्वस्थीभूय स्वभर्तु-
रन्तिकमुपतिष्ठासुरसहायतया यावत् व्याकुलीभवामि,
तावत् ममैव दुहिता सह यूना केनापि तमेवोद्देश-
मागमत् ।

“सा भृशं क्रोद । रुदितान्ते च सा स्वहस्तगतस्य

^१ कपिला—गोविशेषः ; ‘कपिला रसुकायां च शिंशपा-गोविशेषयोः’
इति मेदिनी । कपिलाशवस्र—मृतायाः कपिलायाः ।

^२ द्रुः—बाणः । इष्वसनयन्त्रमुक्तः—शरासनात् चित्रः । अलिङ्घत्—
आस्वादितवान्, अपाहृत इत्यर्थः ।

^३ वृष्णिपालेन—गोपालेन ।

राजपुत्रस्य किरातभर्तृहस्तगमनम्, आत्मनश्च केनापि
वनचरेण व्रणविरोपणम्^१, स्वस्थायाश्च पुनः तेनोपयन्तु^२
चिन्तताया निष्कृष्टजातिसंसर्गवैकल्यात् प्रत्याख्यान-
पारुष्यम्, तदक्षमेण^३ चामुना विविक्ते विपिने
स्वशिरःकर्त्तनोद्यमम्, अनेन यूना यदृच्छया दृष्टेन तस्य
दुरात्मनो हननम्, आत्मनश्चोपयमनम् इत्यकथयत् ।

“स तु पृष्ठो मैथिलेन्द्रस्यैव कोऽपि सेवकः कारणविलम्बी
तन्मार्गानुसारौ जातः । सह तेन भर्तुरन्तिकमुपसृत्य
पुच्छवृत्तान्तेन श्रोत्रमस्य देव्याः प्रियंवदायाश्चादहाव ।
स च राजा दिष्टदोषात् ज्येष्ठभ्रातुः पुत्रैश्चिरं विगृह्य,
पुनरसहिष्णुतयातिमात्रं चिरं प्रयुध्य बद्धः ; देवी च
बन्धनं गमिता ।

“दग्धा पुनरहमस्मिन्नपि वार्द्धके हतजीवितमपारयन्ती
हातुं प्रव्रज्यां^४ किलाग्रहीषम् ; दुहिता तु मम विकट-
वर्ममहादेवीं कल्पसुन्दरीं किलाशिन्धियत् । तौ चेद्राज-
पुत्री निरुपद्रवावेव अवर्धिष्येताम्, इयता कालेन तवेमां
वयोऽवस्थामस्पृश्येताम् । तयोश्च सतोर्न दायादा^५ नरेन्द्रस्य
प्रसह्यकारिणो^६ भवेयुः” इति प्रमन्युरभिरुरोद ।

^१ चतचिकित्सनम् ।

^३ पारुष्यासहेन ।

^५ बान्धवाः ।

^२ उपयन्तुम्—परिणेतुम् ।

^४ संन्यासम् ।

^६ बलात्कारकारिणः ।

‘श्रुत्वा च तापसीगिरमहमपि प्रवृद्धबाष्पो निगूढम-
भ्यधाम्, “अम्ब ! यद्येवम्, समाश्वसिहि । नन्वस्ति
कश्चिन्मुनिस्त्वया तदवस्थया पुत्राभ्युपपादनार्थं याचितः,
तेन स लब्धो वर्द्धितश्च । वार्त्तेयमतिमहती ; किमनया ?
सोऽहमस्मि । शक्यश्च मयासौ विकटवर्म्मा यथाकथञ्चि-
दुपश्लिष्य^१ व्यापादयितुम् ; अनुजाः पुनरतिबहवः,
तैरपि घटन्ते^२ पौरजानपदाः । मां तु न कश्चिदिहत्य
ईदृक्तया जनो जानाति, पितरावपि तावन्मां न
संविदाते, किमुतेतरे ? तदेनमर्थमुपायेन साधयिष्यामि ”
इत्यगादिषम् ।

‘सा तु वृद्धा सरुदितं परिष्वज्य, मुहुः शिरस्युपाग्राय
प्रसन्नतस्तनी, सगद्गदमगदत्, “वत्स ! चिरं जीव,
भद्रं तव ; प्रसन्नोऽद्य भगवान् विधिः । अद्यैव प्रहार-
वर्मण्यधि^३ विदेहा जाताः, यतः प्रलम्बमानपीनबाहु-
र्भवान् अपारमेतं शोकसागरमद्योत्तारयितुं स्थितः ।
अहो ! महद् भागधेयं देव्याः प्रियंवदायाः” इति
हर्षनिर्भरा स्नानभोजनादिना मामुपाचरत् ।

‘अशिश्नियं चास्मिन् मठैकदेशे निशि कटशय्याम् ।

^१ सन्निधानं प्राप्य ।

^२ ‘तैः’ सह ‘घटन्ते’ मिलिष्यन्ति ।

^३ प्रहारवर्मण्यधि—प्रहारवर्म्माधीनाः ; ‘अधिरीश्वरे’ इति कर्मप्रवच-
नीय-संज्ञा, ‘यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी’ इति सप्तमी ।

अचिन्तयं च, “विनोपधिना^१ अयमर्थो न साध्यः ; तदस्य राज्ञोऽन्तःपुरवृत्तान्तमशेषं सम्यगवगम्य तद्वहारेण किञ्चिज्जालमाचरेयम्” इति । इति चिन्तयत्येव मयि व्यावर्त्तत त्रियामा । समुद्रगर्भवासजङ्गीकृत इव मन्दप्रतापो दिवसकरः प्रादुरासीत् ।

‘उत्थाय, अवसायितदिनमुखनियमविधिः, तां मे मातरमवादिषम्, “अम्ब ! जाल्मस्य विकटवर्मणः कच्चिदन्तःपुरवृत्तान्तमभिजानासि ?” इति ।

‘अनवसितवचन एव मयि काचिदङ्गना प्रत्यदृश्यत । तां चावेक्ष्य सा मे धात्री हर्षाश्रुकुण्ठितकण्ठमाचष्ट, “पुत्रि पुष्करिके ! पश्य भर्तृदारकम् । अयमसावकपया मया वने परित्यक्तः पुनरप्येवमागतः” इति । सा तु हर्ष-निर्भरनिपीडिता चिरं प्ररुध्य, बहु विलप्य, शान्ता पुनः, स्वमात्रा राजवृत्तान्ताख्याने न्ययुज्यत ।

‘अथ तद्वदनावेदिताशेषराजरहस्येन क्रमेण तथा मया चरितम्, यथा कालेन विकटवर्ममहिषी कल्पसुन्दरी मच्चित्रदर्शनसंजनितमदनुरागा मम धात्रीमुखेन संकेत-स्थानमावयोरकल्पयत् । व्यचीचरं च ततः, “सिद्धप्राय एवायमर्थः, किंतु परकलत्रलङ्घनाद्धमपीडा भवेत्, अपि

^१ विनोपधिना—कपटोपायेन विना ; ‘कपटोऽस्त्री व्याजदम्भो-पधयन्कृष्ण-कैतवे’ इत्यमरः ।

चेतदाकर्ण्य देवो राजवाहनः सुहृदो वा किं नु वक्ष्यन्ति ?” इति ।

‘इति चिन्तापराधीन एव निद्रया परामृश्ये ; अदृश्यत च स्वप्ने हस्तिवक्रो भगवान्, आह स्म च, “सौम्य उपहारवर्म्मन् ! मा स्म ते दुर्विकल्पो भूत् ; यतस्त्वमसि मदंशः । शंकरजटाभारलालनोचिता सुरसरिदसौ वरवर्णिनी । सा च कदाचिन्मद्विलोडनासहिष्णुर्माम-
शपत्, ‘एहि मर्त्यत्वम्’ इति ; अशप्यत मया च, ‘यथेह बहुभोग्या तथा प्राप्यापि मानुष्यकमनेक-
साधारणीभव’ इति । अभ्यर्थितश्चानया, ‘एकपूर्वा पुनस्त्वामेवोपचर्य यावज्जीवं रमेयम्’ इति । तदयमर्थो भव्य^१ एव भवता निराशङ्कः” इति ।

‘प्रतिबुध्य^२ च प्रीतियुक्तस्तदहरपि प्रियासंकेत-
व्यतिकरादिस्मरणेनाहमनैषम् ।

‘अन्येद्युः दृढतरपरिकरः, खड्गपाणिरुपहृतप्रकृतो-
पस्करः^३, स्मरन्नुपमादत्तान्यभिज्ञानानि, राजमन्दिर-
परिखासुपातिष्ठम् । अथ पुष्करिकया प्रथमसंनिधापितां
वेणुयष्टिमादाय, तथा शायितया परिखाम्, स्थापितया

^१ कुशलः ।

^२ ज्ञात्वा ।

^३ ‘उपहृतोऽङ्गीकृतः ‘प्रकृतोपस्करो’ योग्यसामर्थी येन सः ।

च प्राकारभित्तिमलङ्घयम् । अधिकृत्य च पक्वोष्कचितेन
गोपुरोपरितलाधिरोहणेन सोपानपथेन भुवमवातरम् ।

‘अवतीर्णश्च, वकुलवीथीमतिक्रम्य, चम्पकावलिवर्त्मना
मनागिवोपसृत्य, उत्तराहि करुणं चक्रवाकमिथुनरवम-
शृणवम् । पुनरुदीचा पाटलिपथेन शरक्षेपमिव गत्वा,
पुनः प्राचा सैकतपथेन किञ्चिदुत्तरमतिक्रम्य, पुनरवाचीं
चूतवीथीमगाहिषि । ततश्च माधवीलतामण्डपमौषद्विवृत-
समुद्रकोन्मिषितभासा दीपवर्त्या न्यरूपयम् । ततः प्रविश्य
च गर्भगृहम्, प्रत्यग्रप्रवालपटलपाटलं कपाटमुद्घाट्य
प्राविक्षम् ।

‘तत्र चासीत् स्वास्तीर्णं कुसुमशयनम्, दन्तमयस्ताल-
वृन्तः, सुरभिसलिलभरितश्च भृङ्गारकः । समुपविश्य
सुहृत् विश्रान्तः, परिमलमतिशयवन्तमात्रासिपम् ;
अश्रौषं च मन्दमन्दं पदशब्दम् । श्रुत्वैव संकेतगृहान्निर्गत्य
रक्ताशोकस्कन्धपार्श्वव्यवहिताङ्ग्यष्टिः स्थितोऽस्मि ।

‘सा च सुभ्रूः शनैरुपेत्य, तत्र मामदृष्ट्वा, बलवदव्यथिष्ट ;
व्यसृजच्च मत्तराजहंसोव कण्ठरागवल्गुगद्गदां गिरम्,
“व्यक्तमस्मि विप्रलब्धा^१, नास्त्युपायः प्राणितुम् । अयि
हृदय ! अकार्यं कार्यवदध्यवस्य^२ तदसंभवेन किमेव-
मुत्ताम्यसि ? भगवन् पञ्चबाण ! कस्तवापराधः कृतो
मया, यदेवं दहसि, न च भस्मोकरोषि ?” इति ।

‘अथाहमाविर्भूय विवृतदीपभाजनः^१, “भामिनि !
ननु बह्वपराधं भवत्या चित्तजन्मनः, यदसुख जीवितभूता
रतिराकृत्या कदर्थिता ; अतः स्थान^२ एव त्वां दुनोति
मीनकेतुः, मां पुनरनपराधमधिकमायासयतीत्येष एव तस्य
दोषः । तत् प्रसीद सुन्दरि ! जीवय मां जीवनौषधिभि-
रिवापाङ्गैरनङ्गभुजंगदष्टम्” इत्यवादिषम् ।

‘ततः संवर्धमाने प्रेमातिरेके गन्तुमुद्यतं मामवलोक्य,
अश्रुमुखी सा, “नाथ ! यदि प्रयासि, प्रयातमेव तर्हि
मे जीवितं गणय ; नय मामपि, न चेत् असौ दासजनो
निष्पूयोजनः” इत्यञ्जलिमवतंसतामनैषीत् ।

‘अवादिषं च ताम्, “अयि मुग्धे ! कः सचेतनः
स्त्रियमभिकामयमानां नाभिनन्दति ? यदि मदनुग्रह-
निश्चलस्तवाभिसंधिः, आचराविचारं मदुपदिष्टम्—
आदर्शय रहसि राज्ञे मत्सादृश्यगर्भं चित्रपटम्, आचक्ष्व च
‘किमियमाकृतिः पुरुषसौन्दर्यस्य पारमारूढा, न वा ?’
इति । ‘बाढमारूढा’ इति नूनमसौ वक्ष्यति ।

“ब्रूहि भूयः, ‘यद्येवम्, अस्ति कापि तापसी देशान्तर-
भ्रमणलब्धप्रागल्भ्या, मम च मातृभूता ; तयेदमालेख्यरूपं
पुरस्कृत्याहमुक्ता, “अस्ति तादृशो मन्त्रः, येन त्वमुपोषिता^३

^१ उद्घाटितदीपपात्रः ।

^२ स्थाने—युक्तम् ।

^३ आहारवर्जिता ।

पर्वणि^१, विविक्तायां^२ भूमौ पुरोहितैर्हुतमुक्ते सप्तार्चिषि^३
नक्त^४मेकाकिनी शतं चन्दनसमिधः, शतमगुरुसमिधः,
कर्पूरमुष्टीः, पट्टवस्त्राणि च प्रभूतानि हुत्वा, भविष्यस्येवमा-
कृतिः । अथ चालयिष्यसि घण्टाम्, घण्टापुटकणिता-
हृतश्च भर्ता भवत्यै सर्वरहस्यमाख्याय निमीलिताक्षो यदि
त्वामालिङ्गित, इयमाकृतिरमुमुपसंक्रामेत् ; त्वं तु
भविष्यसि यथापुराकारैव । यदि भवत्यै भवत्प्रियाय चैवं
रोचेत, न चास्मिन्विधौ विसंवादः^५ कार्यः” इति । वपु-
श्चेदिदं तवाभिमतम्, सह सुहृन्मन्त्रिभिरनुजैः पौरजान-
पदैश्च संप्रधार्य^६ तेषामप्यनुमते कर्मण्यभिमुखेन स्थेयम्^७
इति ।

“स नियतमभ्युपैष्यति । पुनरस्यामेव प्रमदवनवाटी-
शृङ्गाटिकायामाथर्वणिकेन^७ विधिना संज्ञपितपशुना^८भिहुत्य
मुक्ते हिरण्यरेतसि, तद्धूमशमनेन संप्रविष्टेन मयास्मिन्नेव
लतामण्डपे स्थातव्यम् । त्वं पुनः प्रगाढायां प्रदोष-
वेलायामालपिष्यसि कर्णे, कृतनर्मस्मिता विकटवर्माणम्,

^१ पर्वणि—अमावस्यादौ ।

^२ विविक्तायां—पूतायां विजनायां वा ।

^३ अग्नौ ।

^४ नक्तम्—रात्रौ ।

^५ अन्यथाभावः ।

^६ निश्चित्य ।

^७ शृङ्गाटिकायाम्—अल्पचतुष्पथे, आथर्वणिकेन—पुरोहितेन ।

^८ ‘संज्ञपितो’ मारितो यः ‘पशु’सेन

‘धूर्तोरसि त्वमकृतञ्चय । मदनुग्रहलब्धेनापि रूपेण
लोकलोचनोत्सवायमानेन मत्सपत्नीरभिरमयिष्यसि,
नाहमात्मविनाशाय वेतालोत्थापनमाचरेयम्’ इति ।

“श्रुत्वेदं त्वद्वचः स यद्वदिष्यति, तन्मह्यमेकाकिन्युपागत्य
निवेदयिष्यसि, ततः परमहमेव ज्ञास्यामि । मत्पद-
चिह्नानि चोपवने पुष्करिकया प्रमार्जय ” इति ।

‘सा “तथा” इति शास्त्रोपदेशमिव मदुक्तमादृत्यात्म-
रागैव कथंकथमप्यगादन्तःपुरम्, अहमपि यथाप्रवेशं
निर्गत्य स्वमेवावासमयासिषम् ।

‘अथ सा मत्तकाशिनौ^१ तथा तमर्थमन्वतिष्ठत् ।
अतिष्ठच्च तन्मते स दुर्मतिः, अभ्रमच्च पौरजानपदे-
ष्वियमद्भुतायमाना वार्ता—“राजा किल विकटवर्मा
देवीमन्त्रबलेन देवयोग्यं वपुरासादयिष्यति । नूनमेष
विप्रलम्भो नातिकल्याणः^२, कैव कथा प्रमादस्य ?
स्वस्मिन्नेवान्तःपुरोपवने स्वाग्रमहिष्यैव संपाद्यः किलाय-
मर्थः, तथाहि बृहस्पतिप्रतिमबुद्धिभिर्मन्त्रिभिरप्य-
भूयद्भानुमतः ; यद्येवं भावि^३, नान्यदतः परमस्ति
किञ्चिदद्भुतम् । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रीषधीनां प्रभावः”
इति ।

^१ उत्तमाङ्गना ।

^२ नातिशुभः ।

^३ भविष्यत् ।

‘इति प्रसृत्य लौकप्रवादेषु, प्राप्ते पर्वदिवसे,
प्रगाढायां प्रौढतमसि प्रदोषवेलायामन्तःपुरोद्यानादुदैरय-
हूर्जटिकण्ठधूम्रो धूमोद्गमः, क्षीराज्य-दधि-तिल-गौरसर्षप-
वसा-मांस-रुधिराहुतीनां च परिमलः पवनानुसारी दिशि
दिशि प्रावात्सीत् ।

‘प्रशान्ते च सहसा धूमोद्गमे तस्मिन्नहमविशम्,
निशान्तोद्यानमागमच्च गजगामिनी । आलिङ्ग्य च मां
सस्मितं समभ्यधत्, “धूर्त ! सिद्धं ते समीहितम्,
अवसितं^१ पशुरसौ । असुख प्रलोभनाय त्वदादिष्टया
दिशा मयोक्तम्, ‘कितव^२ ! न साधयामि ते सौन्दर्यम् ;
एवं सुन्दरो हि त्वमप्सरसामपि स्पृहणीयो भविष्यसि,
किमुत मानुषाणाम् ! मधुकर इव निसर्गचपलो
यत्र कचिदासज्जति भवादृशो नृशंसः’ इति ।

“तेन तु मे पादयोर्निपत्याभिहितम् ‘रम्भोर ! क्षमस्व
मत्कृतानि दुश्चरितानि, मनसापि न चिन्तयेयमितः
परमितरनारोमः ; त्वरस्व प्रस्तुते कर्मणि’ इति ।

“तदहमीदृशेन ववाहिकेन नेपथ्येन^३ त्वामभिसृतवती ।
प्रागपि रागाग्नि^४साक्षिकमनङ्गेन गुरुणा दत्तैव तुभ्यमेषा
जाया, पुनरपीमं जातवेदसं साक्षीकृत्य स्वहृदयेन दत्ता”

^१ गृहीतवन्तम् ।

^२ धूर्त !

^३ रागाग्निः—इच्छाग्निः ।

^४ अवसानं प्राप्तः ।

^५ वेधेण ।

इति, प्रपदेन^१ चरणपृष्ठे निष्पीड्योत्क्षिप्त-पादपाष्णिगिरित-
रेतरव्यतिषक्त-कोमलाङ्गुलिदलेन भुजलताद्वयेन कंधरां
ममावेष्ट्य, सलीलमाननमानमय्य, स्वयमुन्नमितमुख-
कमला, विभ्रान्तविशालदृष्टिरसक्तदभ्यचुम्बत् ।

‘अथैनाम् “इहैव कुरण्टकगुल्मगर्भे तिष्ठ तावत्, अहं
निगंत्य साधयेयं साध्यं सम्यक्” इति विसृज्य, उपसृत्य
होमानलप्रदेशम्, अशोकशाखावलम्बिनीं घण्टा-
मचालयम् । अकूजच्च सा तं जनं कृतान्तदूतीवाह्वयन्ती,
प्रावर्तिषि चाहमगुरुचन्दनप्रमुखानि होतुम्, आयासौच्च
राजा यथोक्तं देशम् ।

‘शङ्कापन्नमिव किञ्चित्सविस्मयं विचार्य तिष्ठन्तमब्रवम्,
“ब्रूहि सत्यं भूयोऽपि मे भगवन्तं चित्रभानु”मेव साक्षीकृत्य ;
न चेदनेन रूपेण मत्सपत्नीरभिरमयिष्यसि, ततस्त्वयीदं
रूपं संक्रामयेयम्^२” इति ।

‘स तदैव “दिव्येवेयम्, नोपधिः^३” इति स्फुटोपजात-
संप्रत्ययः^४ प्रावर्तत शपथाय । स्मित्वा च पुनर्मयोक्तम्,
“किं वा शपथेन ? कैव हि मानुषी मां परिभविष्यति ?
यद्यप्सरोभिः संगच्छसे, संगच्छस्व कामम्^५ । कथय,

^१ पादाग्रेण ।

^२ योजयेयम् ।

^३ जातविश्वासः ।

^४ अग्निम् ।

^५ उपधिः—कपटम् ।

^६ यथेष्टम् ।

कानि ते रहस्यानि. तत्कथनान्ते हि त्वत्स्वरूपभ्रंशः”
इति ।

‘सोऽब्रवीत्, “अस्ति बद्धो मत्पितुः कनीयान् भ्राता
प्रहारवर्मा, तं विषान्नेन व्यापाद्याजीर्णदोषं^१ ख्यापयेयमिति
मन्त्रिभिः सहाध्यवसितम् ; अनुजाय विशालवर्मणे दण्ड-
चक्रं पौण्ड्रदेशाभिक्रमणाय दिक्षितम्^२ ; पौरवृद्धश्च पाञ्च-
लिकः परिव्रातश्च सार्थवाहः खनतिनाम्नो यवनाद्वज्रमेकं^३
वसुधरामूल्यं लघ्वीयसार्धेण लभ्यमिति ममैकान्तेऽमन्त्र-
येताम् ; गृहपतिश्च ममान्तरङ्गभूतो जनपदमहत्तरः
शतहलिः ‘अलीकवादशीलमवल्लेपवन्तं दुष्टग्रामण्यमनन्त-
सीरं जनपदकोपेन घातयेयम्’ इति दण्डधरानुद्धारकर्मणि
मत्प्रयोगान्नियोक्तुमभ्युपागमत् । इत्यमिदमचिरप्रस्तुतं
रहस्यम्’ इति ।

‘इत्याकर्ण्य “इयत् तवायुः, उपपद्यस्व स्वकर्माचितां
गतिम्” इति तं कुरिकया द्विधाकृत्य कृतमात्रं तस्मिन्नेव
प्रवृत्तस्फीतसपिषि हिरण्यरेतस्यजुहवम् ; अभूच्चासौ
भस्मसात् ।

‘अथ क्षीस्वभावादीषद्विह्वलां हृदयवत्तभां ससाश्वास्य,
हस्तकिसलयेऽवलम्ब्य, गत्वा तद्गृहम्, अनुज्ञयास्याः
सर्वाण्यन्तःपुराण्याह्वय, सद्य एव सेवां दत्तवान् ।

^१ विषूचिकाम् ।

^२ निश्चितीकृतम् ।

^३ वज्रम्—हीरकम् ।

सविस्मितविलासिनीसार्धमध्ये कंचिद्विहृत्य कालम्
विसृष्टावरोधमण्डलस्तामेव संहतोरुमूरूपपीडं भुजोपपीडं
चोपगुह्य तल्पेऽभिरमयन्नल्पामिव तां निशामत्यनैषम् ;
अलभे च तन्मुखात्तद्राजकुलस्य शीलम् ।

‘उषसि स्नात्वा कृतमङ्गलो मन्त्रिभिः सह समगच्छे ।
तांश्चाब्रवम्, “आर्याः ! रूपेणैव सह परिवृत्तो मम स्वभावः ;
य एष विषान्नं हन्तुं चिन्तितः पिता मे, स मुक्त्वा
स्वमेतद्राज्यं भूय एव ग्राहयितव्यः । पितृवदमुष्मिन् वयं
शुश्रूष्यैव वर्तामहे । न ह्यस्ति पितृवधात्परं पातकम्”
इति ।

‘भ्रातरं च विशालवर्माणमाह्वयोक्तवान्, “वत्स !
न सुभिच्चाः साम्प्रतं पुरुद्धाः, ते दुःखमोहोपहृता-
स्त्यक्तात्मानो राष्ट्रं नः समृद्धमभिद्रवेयुः ; अतो मुष्टिवधः
सस्यवधो वा यदोत्पद्यते, तदाभियास्यसि, नाद्य यात्रा
युक्ता” इति ।

‘नगरवृद्धावप्यलापिषम्, “अल्पीयसा मूल्येन महार्हं
वस्तु मास्तु मे लभ्यम्, धर्मरक्षायै तदनुगुणेनैव मूल्येनादः
क्रीयताम्” इति ।

‘शतहलिं च राष्ट्रमुख्यमाह्वयाख्यातवान्, “यो-
ऽसावनन्तसीरः प्रहारवर्मणः पक्ष इति निनाशयिषितः,
सोऽपि पितरि मे प्रकृतिस्थे किमिति नाशयेद्य ? तत्त्वयापि
तस्मिन्संरम्भो न कार्यः” इति ।

‘त इमे सर्वमाभिज्ञानिकमुपलभ्य “स एवायम्” इति निश्चिन्वाना विस्मयमानाश्च, मां महादेवीं च प्रशंसन्तो मन्त्रबलानि चोदुघोषयन्तः, बन्धनात्पितरौ निष्क्रामय्य स्वं राज्यं प्रत्यपादयन् ।

‘अहं च तया मे धात्र्या सर्वमिदं मम चेष्टितं रहसि पितोरवगमय्य प्रहर्षकाष्ठाधिरूढयोस्तयोः पादमूलमभजे ; अभज्ये च यौवराज्यलक्ष्म्या तदनुज्ञातया । ततः प्रसाधितात्मा देवपादविरहदुःखदुर्भगान् भोगान् निर्विशन्, भूयोऽस्य पितृसखस्य सिंहवर्मणो लेख्याच्चण्डवर्मण-श्चम्पाभियोगमवगम्य, “शत्रुवधो मित्ररक्षा चोभयमपि करणीयमेव” इत्यलघुना^१ लघुसमुत्थानेन सैन्यचक्रेणाभ्यसरम् ; अभवं च भूमिस्त्वत्पादलक्ष्मी-साक्षात्क्रिया-महोत्सवानन्दराशिः’ इति ।

श्रुत्वैतद्देवो राजवाहनः सस्मितमवादीत्, ‘पश्यत, पारतल्पिकमुपधियुक्तमपि गुरुजनबन्धव्यसनमुक्तिहेतुतया दुष्टामित्रप्रमापणाभ्युपायतया^२ राज्योपलब्धिमूलतया च पुष्कलावर्थधर्मावप्यरीरधत् । किं हि बुद्धिमत्प्रयुक्तं नाभ्युपैति शोभाम् ?’ इति ।

^१ अलघुना—महता । लघुसमुत्थानेन—शौघगामिना । सैन्यचक्रेण—बलनिचयेन । अभ्यसरम्—अभ्यगच्छम् ।

^२ प्रमापणम्—मारणम् । अभ्युपायः—साधनम् ।

ततोऽर्थपालमुखे निधाय स्निग्धदीर्घां दृष्टिम्,
'आचष्टां भवान् आत्मीयचरितम्' इत्यादिदेशः ; सोऽपि
ब्रह्माञ्जलिरभिदधे ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते उपहारवर्णनचरितं
नाम तृतीय उच्छ्वासः ।

अर्थपालचरितम्

[चतुर्थ उच्छ्वासः]

'देव । सोऽहमप्येभिरेव सुहृद्भिरेककर्मा ऊर्मि-
मालिनेमिभूमिवलयं परिभ्रमन् कदाचिदुपासरं
काशीपुरीं वाराणसीम् । उपस्पृश्य^१ मणिभङ्गनिर्मलाम्भसि
मणिकर्णिकायाम्, अविमुक्तेश्वरं भगवन्तमन्धकमथनम-
भिप्रणम्य, प्रदक्षिणं परिभ्रमन्, पुरुषमेकम् आयाम-
वन्तम्^२, आयसपरिघपीवराभ्यां^३ भुजाभ्यामावध्यमान-
परिकरम् अविरतरुदितोच्छूनताम्रदृष्टिमद्राक्षम् ।

^१ स्नात्वा ।

^२ दैर्घ्यवन्तम् ।

^३ 'आयसपरिघो' लौहागैलः, 'अगैलः स्यात् परिघः' इति वैजयन्ती ;
तद्वत् 'पीवराभ्याम्' मांसलाभ्याम् ।

^४ 'कक्षावन्धः परिकरः' इति वैजयन्ती ।

‘अतर्कयं च, “ कर्कशोऽयं पुरुषः ; कार्पण्यमिव वर्षति क्षीणतारं चक्षुः, आरम्भश्च^१ साहसानुवादो, नूनमसौ प्राणनिस्पृहः किमपि कृच्छ्रं प्रियजनव्यसनमूलं प्रतिपत्स्यते । तत् पृच्छेयमेनम्, ‘ अस्ति चेत् ममापि कोऽपि साहाय्यदानावकाशः ’ इति । ”

‘तमिममभ्युपेत्य अपृच्छम्, “ भद्र ! संनाहो^२ऽयं साहस^३मवगमयति ; नो चेद् गोप्यम्, इच्छामि श्रोतुं शोकहेतुम् ” इति ।

‘स मां सबहुमानं निर्वर्ण्य, “को दोषः ? श्रूयताम्” इति क्वचित् करवीरतले मया सह निषण्णः कथामकार्षीत्, “महाभाग ! सोऽहमस्मि पूर्वेषुकामचरः^४ पूर्णभद्रो नाम गृहपतिपुत्रः^५ । प्रयत्नसंवर्द्धितोऽपि पित्रा दैवच्छन्दानुवर्ती^६ चौर्यवृत्तिरासम् । अथास्यां काशी-पूर्य्यामर्य्यवर्य्यस्य^७ कस्यचिद् गृहे चोरयित्वा रूपाभियाहितो^७ बद्धः ; वध्ये च मयि मत्तहस्ती मृत्युविजयो

^१ उद्योगः ।

^२ संनाहः—परिकरः, उद्योग इत्यर्थः ।

^३ साहसम्—प्राणनिरपेक्षं कर्म ।

^४ पूर्वेषुकामः—देशविशेषनाम, तत्र चरति इति पूर्वेषुकामचरः—पूर्वेषुकामवासी ; ‘चरेष्टः’ इति टः ।

^५ ‘गृहपतिः’ गृहस्थः, तस्य पुत्रः ।

^६ अर्य्यवर्य्यस्य—वैश्यश्रेष्ठस्य ; ‘स्यादर्य्यः स्वामिवैश्ययोः’ इत्यमरः ।

^७ रूपाभियाहितः—Caught in the act ; caught red-handed. चौर्यवस्तुनाणकेन ‘याहितो’ धारितः ।

नाम हिंसाविहारी राजगोपुरोपरितलाधिरूढस्य
पश्यतः कामपालनाम्न उत्तमामात्यस्य शासनात् जन-
कण्ठरवद्विगुणितघण्टारवो मण्डलितहस्तकाण्ड^१ समभ्य-
धावत् ; अभिपत्य च मया निर्भयेन निर्भर्त्सितो
भीतवन्ववर्त्तिष्ट ; भूयश्च नेत्रा जातसंरम्भेण निकाम-
दारुणैर्वागङ्कुशपादपातैरभिमुखीकृतः, मयापि द्विगुणा-
वद्धमन्युना निर्भर्त्स्याभिहतो निवृत्यापाद्रवत् ।

“अथ मयोपेत्य सरभसमाकृष्टो रुष्टश्च यन्ता ‘हन्त !
मृतोऽसि कुञ्जरापसद !’ इति निशितेन वारणेन^१
वारणं मुहुर्महुरभिघ्नन् निर्याणभागे^२ कथमपि मदभि-
मुखमकरोत् । अथावोचम्, ‘अपसरतु द्विपकीट^३ एषः,
अन्यः कश्चिन्मातङ्गपतिरानीयताम्, येनाहं मुहूर्त्तं
विहृत्य, गच्छामि गन्तव्यां गतिम्^४’ इति । दृष्ट्वैव स मां
रुष्टमुद्वर्जन्तमुत्क्रान्तयन्तुनिष्ठुराज्ञः पलायिष्ट ।

“मन्त्रिणा पुनरहमाह्वयाभ्यधायिषि, ‘भद्र ! मृत्यु-
रेवैष मृत्युविजयो नाम हिंसाविहारी, सोऽयमपि
तावत् त्वयैवभूतः कृतः । तद् विरम्य कर्मणोऽस्मान्मली-

^१ निशितेन वारणेन—तीक्ष्णोनाडुशेन ; ‘वारणस्तु गजे प्रोक्तो वारणं
तन्निवारणे’ इत्यजयः ।

^२ निर्याणभागे—अपाङ्गदेशे ; ‘अपाङ्गदेशो निर्याणम्’ इत्यमरः ।

^३ द्विपकीटः—गजाधमः ।

^४ गन्तव्यां गतिम्—मृत्युम् ।

मसात्, किमलमसि प्रतिपद्यास्मानार्थवृत्त्या वर्त्तितुम् ?^१
इति^१ । 'यथाज्ञापितोऽस्मि' इति विज्ञापितोऽयं
मया, मित्रवन्मय्यवर्तिष्ट ।

“पृष्टश्च मयै^२ कदा रहसि जातविश्वम्भेणाभाषत स्व-
चरितम्, 'आसीत् कुसुमपुरे राज्ञो रिपुञ्जयस्य श्रीमद्राज-
हंसस्य मन्त्री धर्मपालो नाम विश्रुतधीः श्रुतर्षिः^३ ।
अमुष्य पुत्रः सुमित्रो नाम पितृवैव समः प्रज्ञागुणेषु ;
तस्यास्मि द्वैमातुरः^४ कनीयान् भ्राताहम् । वेशेषु
विलसन्तं मामसौ विनयरुचिरवारयत् ; अवार्थ-
दुर्नयश्चाहमपसृत्य दिङ्मुखेषु भ्रमन्, यदृच्छयास्यां
वाराणस्यां प्रमदवने^५ मदनदमना^६ राधनाय निर्गत्य, सह
सखीभिः कन्दुकेनानुक्रीडन्तीं काशीभर्तुश्चण्डसिंहस्य
कन्यां कान्तिमतीं नाम चकमे ।

^१ अस्मात् मलीमसात् कर्मणः—चौर्यरूपात् मलिनात् कार्यात् ।
'अस्मान्' 'प्रतिपद्य' प्राप्य, आर्थवृत्त्या—श्रेष्ठजीविकाया, वर्त्तितुम्—स्थातुम्,
किमलमसि—किं शक्तोऽसि ?

^२ मया—पूर्णभद्रेण ।

^३ श्रुतर्षिः—अधीतवेदः ; 'ऋषिस्तु वेदे भृग्वादी ज्ञानवृद्धे दिगम्बरे'
इति वैजयन्ती ।

^४ द्वैमातुरः—द्वयोर्मातृपत्यं पुमान् ; द्विमातृजः ।

^५ अन्तःपुरोचितवने ।

^६ मदनदमनः—महादेवः ।

‘अथ रहसि गान्धर्वेण विधिना मया^१सौ परिणीता-
पन्नसत्त्वा च कञ्चित् सुतं प्रसूतवती । मृतजात इति
सोऽपविद्धो^२ रहस्यनिर्भेदभयात् परिजनेन क्रीडाशैले,
शबर्या च श्मशानाभ्याशं नीतः । तयैव निवर्त्तमानया
निशीथे राजवीथ्याम् आरक्षिक-पुरुषैरभिगृह्य तर्जितया,
दण्डपारुष्यभीतया निर्भिन्नप्रायं रहस्यम् । राजाज्ञया
निशीथेऽहमाक्रीडगिरिदरीगृहे विश्रब्धप्रसुप्तस्तयोप-
दर्शितः, यथोपपन्नरज्जुबद्धः श्मशानमुपनीय मातङ्गोद्यतेन^३
कृपाणेन प्राजिहीर्ये^४ । नियतिबलालूनबन्धस्तमसिमा-
च्छिद्य, अन्त्यजं तमन्यांश्च काञ्चित् प्रहृत्य अपासरम् ।

‘अशरणश्च भ्रमन्नटव्याम्, एकदाशुमुख्या कयापि
दिव्याकारया सपरिचारया कन्यया उपास्थायिषि । सा
मामञ्जलिकिसलयोत्तंसितेन मुखविलोलकुन्तलेन मूर्ध्ना
प्रणम्य, मया सह वनवटद्रुमस्य कस्यापि महतः प्रच्छाय-
शीतले तले निषणा, “कासि भद्रे ! कुतोऽस्यागता ?
कस्य हेतोरस्य मे प्रसीदसि ?” इति साभिलाषमा-
भाषिता मया, वाङ्मयं मधुवर्षमवर्षत्—

“आर्य्य ! नाथस्य यक्षाणामस्मि मणिभद्रस्य दुहिता
तारावली नाम । साहं कदाचिदगस्त्यस्य पत्नीं

^१ मया—कामपालिन ।

^२ अपविद्धः—परित्यक्तः ।

^३ मातङ्गोद्यतेन—‘मातङ्गः’ चण्डालः, तज्जातिर्धातुकपुरुष इति यावत् ।

‘चण्डाल-प्रव-मातङ्ग-दिवाकीर्ति-जनङ्गमाः’ इत्यमरः ।

^४ प्राजिहीर्ये—प्रहर्तुमिष्टः ; सन्नन्तात् हृधातोः कर्मणि ।

लोपासुद्रां नमस्कृत्यापावर्त्तमाना मलयगिरेः, परेतावासे
वाराणस्याः, कमपि दारकं रुदन्तमद्राक्षम् । आदाय
चैनं तीव्रस्नेहान्मम पित्रोः सन्निधिमनैषम्, अनैषीच्च मे
पिता देवस्यालकेश्वरस्यास्थानीम्^१ । अथाहमाह्वयाञ्जसा
हरसखेन^२, 'बाले ! बाले^३ऽस्मिन् कौटुशस्ते भावः^४ ?' इति ।
'औरस इवास्मिन् वत्स वत्सलता' इति मया विज्ञापितः,
'सत्यमाह वराकी' इति तन्मूलामतिमहतीं कथामकरोत् ।

“तत्रैतावन्मयावगतम्—त्वं किल^५ शौनकः शूद्रकः काम-
पालश्चाभिन्नः ; बन्धुमती विनयवती कान्तिमती चाभिन्ना ;
वेदिमत्यार्यदासी सोमदेवी चैकैव ; हंसावली शूरसेना
सुलोचना चानन्या ; नन्दिनी रङ्गपताकेन्द्रसेना चाष्ट-
यगभूता । या किल शौनकावस्थायामग्निसाक्षिकमा-
त्मसात्कृता^६ गोपकन्या, सैव किलार्यदासी, पुनश्चाद्य
तारावलीत्यभूवम् ।

^१ सभाम् ।

^२ हरसखेन—कुवेरेण ।

^३ बाले—कन्ये !

^४ भावः—चित्ताभिप्रायः ।

^५ त्वं किल इत्यादि—‘त्वम्’ कामपालः । तव विष्वपि जन्मसु नामैव
भेदः, न तु स्वरूपतः । ततः शौनकावस्थायां ते—बन्धुमती, वेदिमती, हंसावली,
नन्दिनी च एताः चतस्रो भाव्याः ; शूद्रकावस्थायाम्—विनयवती, आर्यदासी,
शूरसेना, रङ्गपताका च एताः चतस्रः ; कामपालावस्थायाम्—कान्तिमती,
सोमदेवी, सुलोचना, इन्द्रसेना च एताः चतस्रः ।

^६ आत्मसात्कृता—परिणीता । शौनकावस्थायां या गोपकन्या वेदिमती
परिणीता, सैव शूद्रकावस्थायाम् आर्यदासी, इदानीं कामपालावस्थायां
तारावली नामाहम् अभूवम् । सोमदेवीति तारावलीनामान्तरग्रहणमिति
सर्वमवदातम् ।

“बालश्च किल शूद्रकावस्थे त्वयि आर्य्यदास्यवस्थायां
मयि उदभूत्, अवर्द्धयत च विनयवत्या स्नेहवासनया ;
स तु तस्यां कान्तिमत्यवस्थायामद्य उदभूत् । एवमनेक-
मृत्युमुखपरिभ्रष्टं दैवान्मयोपलब्धं तमेकपिङ्गादेशाद्^१ वने
तपस्यतो राजहंसस्य देव्यै वसुमत्यै तत्सुतस्य भाविचक्र-
वत्तिनो राजवाहनस्य परिचर्य्यार्थं समर्प्य, गुरुभिरभ्यनु-
ज्ञाता कृतान्तयोगात्^२ कृतान्तमुखभ्रष्टस्य ते पादपद्म-
शुश्रूषार्थमागतास्मि ” इति ।

‘तत् श्रुत्वा तामनेकजन्मरमणीमसक्तदाश्लिष्य, हर्षाशु-
मुखो मुहुर्मुहुः सान्त्वयित्वा, तत्प्रभावदर्शिते महति
मन्दिरेऽहर्निशं भूमिदुर्लभान् भोगानन्वभूवम् । द्वित्राणि
दिनान्यतिक्रम्य मत्तकाशिनीं^३ तामवादिषम्, “प्रिये !
प्रत्यपकृत्य^४ मत्प्राणद्रोहिणश्चण्डसिंहस्य वैरनिर्यातन-
सुखमनुबुभूषामि^५ ” इति । तया सस्मितमभिहितम्,
“एहि कान्त ! कान्तिमतीदर्शनाय नयामि त्वाम्”^६
इति ।

^१ एकपिङ्गादेशात्—कुवेराश्रया ।

^२ कृतान्तयोगात्—दैवयोगात् ।

^३ मत्तकाशिनीम्—उत्तमां स्त्रियम् ; ‘वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा
वरवर्णिनी’ इत्यमरः ।

^४ प्रत्यपकारं कृत्वा ।

^५ अनुभवितुमिच्छामि ।

‘स्थितेऽर्द्धरात्रे राज्ञो वासगृहमनीये । ततस्तच्छिरो-
भागवर्त्तिनीमादायासियष्टिं प्रबोध्यैनं प्रस्फुरन्तम्^१ अब्रवम्,
“अहमस्मि भवज्जामाता ; भवदनुमत्या विना भवत्कन्यां
रहसि परिणीतवानस्मि” इति । सोऽतिभीतो मामभि-
प्रणम्य, “अहमेव मूढोऽपराधः^२, यस्तव दुहित्वविवाहानु-
ग्राहिणो ग्रहयस्त इव उत्क्रान्तसीमा^३ समादिष्टवान्
वधम् ; तदास्तां कान्तिमती, राज्यमिदम्, मम च
जीवितम्,—किं बहुना ?—सर्वमपि अद्य प्रभृति
भवदधीनम्” इत्यवादीत् ।

‘अथापरेद्युः प्रकृतिमण्डलं सन्निपात्य विधिवदात्म-
जायाः पाणिमग्राहयत् । अश्रावयच्च तनयवार्त्तां तारा-
वली कान्तिमत्यै, सुलोचनेन्द्रसेनाभ्याञ्च पूर्वजाति-
वृत्तान्तम् । इत्यमहं मन्त्रिपदापदेशं यौवराज्यमनुभवन्
सुखं विहरामि’ इति ।

“स^४ एवं मादृशेऽपि जन्तौ^५ परिचर्यानुबन्धी, बन्धुरेकः
सर्व्वभूतानाम्, अलसकेन^६ स्वर्गते श्वशुरे, ज्यायसि च

^१ प्रकर्षेण कम्पमानम् ।

^२ अपराधः—कृतापराधः ; कर्त्तरि क्तः ।

^३ त्यक्तमर्यादः ।

^४ कामपालः ।

^५ पूर्णभद्रे ।

^६ अलसकेन—चयेण ; ‘चयस्त्वलसको मतः’ इति दैजयन्ती ।

श्याले चण्डघोषनाम्नि प्रागेव क्षयक्षीणायुषि, पञ्चवर्ष-
देशीयं सिंहघोषनामानं कुमारमभ्यषेचयत् ; अवर्द्धयच्च
विधिनैनं स साधुः ।

“अथ कालक्रमेण यौवनोन्मादिनस्तस्य पैशुन्यवादिनो
दुर्मन्त्रिणः कतिचिदासन्नन्तरङ्गभूताः^१ । तैः किला-
सावित्यमग्राह्यत, ‘प्रसह्यैव स्वसा तवामुना दुरात्मना
संगृहीता, पुनः प्रसुप्ते राजनि प्रहर्तुमुद्यतासिरासीत्,
तेनास्मै तत्क्षणप्रबुद्धेन भीत्यानुनीय दत्ता कन्या ; तं च
देवज्येष्ठं चण्डघोषं विषेण हत्वा “बालोऽयमसमर्थः” इति
त्वमद्यापि प्रकृतिविश्रम्भणायोपेक्षितः । क्षिणोति च
पुरा^२ कृतघ्नो भवन्तम्, तमेवान्तकपुरमभिगमयितुं
यतस्व’ इति ।

“स तथा दूषितोऽपि यक्षिणीभयान्नामुष्मिन् पापमा-
चरितुमशकत् । एषु किल दिवसेषु आयाथापूर्व-
माकृतौ^३ कान्तिमत्याः समुपलब्ध, राजमहिषी
सुलक्षणा नाम सप्रणयमपृच्छत्, ‘देवि ! नाहमयाथा-

^१ आसतराः ।

^२ क्षिणोति—हनिष्यति ; ‘यावत्-पुरानिपातबोलेट्’ इति भविष्यदर्थे लटः
प्रयोगः ।

^३ आयाथापूर्वम्—पूर्वभावविकृतिम् ।

तथ्येन^१ विप्रलम्भनीया^२; कथय तथ्यम्, केनेदमा-
याथापूर्व्यमाननारविन्दे तवैषु वासरेषु^३ ?

“सा त्ववादीत्, ‘भद्रे ! स्मरसि किमद्याप्ययाथा-
तथ्येन किञ्चित् मयोक्तपूर्वम् ? सखी मे तारावली
सपत्नी च किमपि कलुषिताशया रहसि भर्त्ता
महोवापदिष्टा^४ प्रणयमप्युपेक्ष्य प्रणम्यमानापि^५ अस्माभि-
रुपोदमत्सरा^६ प्रावसत् । अवसीदति च नः पतिः,
अतो मे दौर्मनस्यम्’ इति ।

“तत् प्रायेणैकान्ते सुलक्षणया कान्ताय कथितम् ।
अथासौ^७ निर्भयोऽद्य प्रियतमाविरहपाण्डुभिरवयवैः
धैर्यस्तम्भिताशुपर्याकुलेन चक्षुषा ऊष्णश्वासशोषिताभि-
रिवानतिपेशलाभिर्वाग्भिर्वियोगं दर्शयन्तम्, कथमपि
राजकुले कार्याणि कारयन्तम्, पूर्वसङ्केतितैः
पुरुषैरभिग्राह्य, अबन्धयत् महात्मानं कामपालम् ।
‘तस्य किल स्थाने स्थाने दोषानुदघोष्य, तथोद्धरणीये
चक्षुषी यथा तन्मूलमेवास्य मरणं भवेत्’ इति आदिशत्
राजा; अतोऽत्र एकान्ते यथेष्टमशु मुक्ता, तस्य साधोः
पुरः प्राणान् मोक्तुकामो बध्नामि परिकरम्” इति ।

^१ अयाथातथ्येन—अवास्तवेन वाक्येन ।

^२ विप्रलम्भनीया—प्रतारणीया

^३ सम्पादितम् इति शेषः ।

^४ महोवापदिष्टा—मन्त्रान्ना आहृता ; ‘नाम गोवं कुलं गोवं गोवं
पर्वत-पक्षयोः’ इति कोषः । ^५ प्रणम्यमानापि—नमस्कारपूर्वकं प्रार्थ्यमानापि

^६ उपोदमत्सरा—प्ररुद्धवेषा ।

^७ असौ—सिंहघोषः ।

‘मयापि^१ तत् पितृव्यसनमाकर्ण्य पर्यश्रुणा सोऽभि-
हितः, “सौम्य ! किं तव गोपायित्वा ? यस्तस्य सुतो
यक्षकन्यया देवस्य राजवाहनस्य पादशुश्रूषार्थं देव्या
वसुमत्या हस्तन्यासः कृतः, सोऽहमस्मि । शक्यामि चाहं
सहस्रमपि सुभटानामुदायुधानां हत्वा पितरं मोचयि-
तुम्, अपि तु सङ्कुले^२ यदि कश्चित् पातयेत् तदङ्गे
शक्तिकाम्, सर्व एव मे यत्नो भस्मनि हुतमिव भवेत्”
इति ।

‘अनवसितवचन एव मयि महानाशीविषः प्राकार-
रन्ध्रेण उदैरयत्^३ शिरः, तमहं मन्त्रीषधबलेनाभिगृह्य
पूर्णभद्रमब्रवम्—

“भद्र ! सिद्धं नः समीहितम् ; अनेन तातम-
लक्ष्यमाणः सङ्कुले यदृच्छया पातितेन नाम दंशयित्वा,
तथा विषं स्तम्भयेयं यथा मृत इत्युदास्येत ।
त्वया तु मुक्तसाध्वसेन माता मे बोधयितव्या, ‘यो
यक्ष्या वने देव्या वसुमत्या हस्तार्पितो युष्मत्सूनुः,
सोऽनुप्राप्तः पितुरवस्थां मदुपलभ्य बुद्धिबलादित्यमा-
चरिष्यति । त्वया तु मुक्तत्वासया राज्ञे प्रेषणीयम्,
“एष खलु क्षत्रधर्मी यद् बन्धुरबन्धुर्वा दुष्टः स निरपेक्षं

^१ मया—अर्थपालिन ।

^२ सङ्कुले—जनसम्भाषे ।

^३ उदैरयत्—ऊर्ध्वं मकरोत् ।

निराह्य इति ; स्त्रीधर्मशेषः—यददुष्टस्य दुष्टस्य वा भर्तुर्गतिर्गन्तव्येति, तदहममुनैव सह चिताग्निमारो-
क्ष्यामि ; युवतिजनानुकूलः पश्चिमो विधि^१रनुज्ञातव्यः”
इति । स एवं निवेदितो नियतमनुज्ञास्रति । ततः
स्वमेवागारमानीय काण्डपटीपरिचिते^२ विविक्तोद्देशे
दर्भसंस्तरणमधिशाय्य, स्वयं कृतानुमरणमण्डनया त्वया
तत्र संनिधेयम् ।’ अहं च बाह्यकक्षागतस्त्वया प्रवेशयिष्ये,
ततः पितरमुज्जीव्य तदभिरुचितेनाभ्युपायेन चेष्टिष्यामहे”
इति ।

‘स “तथा” इति हृष्टतरंस्तूर्णमगमत् । अहं तु
घोषणस्थाने चिञ्चावृत्तं घनतरविपुलशाखमारुह्य गूढतनु-
रतिष्ठम् ; आरूढश्च लोका यथायथमुच्चैः स्थानानि ;
उच्चावचप्रलापाः प्रस्तुताः ; तावन्मे पितरं तस्करमिव
पश्चाद्भुजम् उद्धुरध्वनिमहाजनानुयातम्^३ आनीय,
मदभ्याश एव स्थापयित्वा मातङ्गस्त्रिरघोषयत्^४, “एष
मन्त्री कामपालो राज्यलोभाद् भर्तारं चण्डसिंहं

^१ पश्चिमो विधिः—चरमं शेषकालीनं वा कृत्यमनुमरणादि ।

^२ काण्डपटीपरिचिते—तिरस्करिणीपरिवृते । ‘कपटी काण्डपट्टः स्यात्
प्रतिसीरा जवन्यपि । तिरस्करिणी’ इति हैमः ।

^३ ‘उद्धुरध्वनिभिः’ सुक्तकोलाहलैः ‘महाजनैः’ लोकसमूहैः ‘अनुयातम्’
अनुसृतम् ।

^४ मातङ्गः—धातुकथण्डालः ; त्रिः—वारवयम् । वध्यस्य वधकाले
तदपराधं धातुको लोकसमूहं वारवयं घोषयति ।

युवराजं चण्डघोषं च विषान्नेनोपांशु हत्वा, पुनर्देवोऽपि सिंहघोषः पूर्णयौवन इत्यमुष्मिन् पापमाचरिष्यन्, विश्वासात् रहस्यभूमौ पुनरमात्यं शिवनागमाह्वय स्थूणमङ्गारवर्षं च राजवधायोपजप्य^१, तैः स्वामिभक्त्या विवृतगुह्यः । ‘राज्यकामुकस्यास्य ब्राह्मणस्य अन्धतमसप्रवेशो^२ न्याय्यः’ इति प्राङ्विवाक^३-वाक्यात् अच्युद्धरणाय^४ नूयते । पुनरन्योऽपि यदि स्यादन्याय्य-वृत्तिः, तमप्येवमेव यथार्हेण दण्डेन योजयिष्यति देवः” इति ।

‘श्रुत्वैतत्, बद्धकलकले महाजने पितुरङ्गे प्रदीप्त-शिरसमाशीविषं व्यक्षिपम् । अहं च भीतो नाम अवप्लुत्य, तत्रैव जनादनुलीनः^५, क्रुद्धव्यालदष्टस्य तातस्य विहितजीवरक्षो विषं क्षणादस्तम्भयम्, अपतच्च स भूमौ मृतकल्पः; प्रालपं च, “सत्यमिदं राजावमानिनं देवो दण्ड एव स्पृशतीति, यदयमक्षिभ्यां विनावनिपेन

^१ स्थूणम् अङ्गारवर्षं च—तन्नामख्यातम् अमात्यद्वयम् । ‘उपजप्य’ भेदं प्राप्य ; ‘भेदोपजापावुपधा धर्मादिर्यत् परीक्षणम्’ इत्यमरः ।

^२ अन्धतमसम्—भीषणनरकविशेषः ।

^३ प्राङ्विवाकः—व्यवहारनिर्णायकः ; ‘द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्विवाकाच-दर्शकौ’ इत्यमरः ।

^४ अच्युद्धरणाय—नेत्रोत्पाटनाय ।

^५ जनादनुलीनः—लीकाद् गुप्तः ।

चिकीर्षितः प्राणैरेव वियोजितो विधिना” इति ।
मदुक्तं च केचिदन्वमन्यन्त, अपरे पुनर्निनिन्दुः । दर्वी-
करस्तु^१ तमपि चण्डालं दष्टा रुद्धवासद्रुत-लोकदत्तमार्गः
प्राद्रवत् ।

‘अथ मदम्बा पूर्णभद्रबोधितार्था, तादृशेऽपि व्यसने
नातिविह्वला, कुलपरिजनानुयाता पद्मग्रामेव धीरमागत्य,
मत्पितुरुत्तमाङ्गमुत्सङ्गेन धारयन्ती आसित्वा, राज्ञे
समादिशत्, “एष मे पतिस्तवापकर्त्ता न वेति दैवमेव
जानाति, न मेऽनयास्ति चिन्तया फलम्, अस्य तु
पाणिग्राहकस्य गतिमननुप्रपद्यमाना भवत्कुलं कलङ्क-
येयम्^२, अतोऽनुमन्तुमर्हसि भर्त्रा सह चिताधिरोहणाय
माम्” इति ।

‘श्रुत्वा चैतत् प्रीतियुक्तः समादिक्षत् क्षितीश्वरः,
“क्रियतां कुलोचितः संस्कारः, उत्सवोत्तरं च पश्चिमं
विधिसंस्कारमनुभवतु मे भगिनीपतिः” इति । “काम-
पालोऽपि कालदष्ट एव” इति स्वभवनोपनयनममुष्य
महीपतिरन्वमंस्त; आनीतश्च पिता मे विविक्तायां भूमौ
दर्भशय्यामधिशाय्य स्थितोऽभूत् ।

^१ दर्वीकरः—सर्पः ; ‘दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः’
इति अमरः ।

^२ कलङ्कितं करिष्यामि ; कलङ्किर्नामधातुः ।

‘अथ मदम्बा मरणमण्डन^१मनुष्ठाय, सकरुणं सखी-
रामन्त्रय, मुहुरभिप्रणम्य भवनदेवताः, यत्ननिवारित-
परिजनाक्रन्दिता, पितुर्मे शयनस्थानमेकाकिनी प्राविक्षत् ।
तत्र च पूर्वमेव पूर्णभद्रोपस्थापितेन मया, वैनतेयतां गतेन^२
निर्व्विषीकृतं भर्त्तारमैक्षत् ।

‘हृष्टतमा, पत्युः पादयोः पर्य्यश्रुमुखी प्रणिपत्य,
मां च मुहुर्मुहुः प्रस्रुतस्तनी परिष्वज्य, सहर्षबाष्प-
गद्गदमगदत्, “पुत्र ! योऽसि जातमात्रः पापया मया
परित्यक्तः, स किमर्थमेवं मामतिनिघृणामनुगृह्णासि ?
अथवैष निरपराध एव ते जनयिता, युक्तमस्य प्रत्यानयन-
मन्तकाननात्^३ । क्रूरा खलु तारावली, या त्वामुप-
लभ्यापि तत्त्वतः कुवेरात्, असमर्प्य मह्यम्, अर्पितवती
देव्यै वसुमत्यै ; सैव वा सदृशकारिणी, न हि तादृशाद्
भाग्यराशेविना मादृशो जनोऽल्पपुण्यस्तवार्हति कल-
प्रलापामृतानि कर्णाभ्यां पातुम् । एहि परिष्वजस्व”
इति भूयोभूयः शिरसि जिघ्रन्ती, अङ्गमारोपयन्ती,
तारावलीं गर्हयन्ती, आलिङ्गयन्ती, अश्रुभिरभिषिञ्चन्ती
चोत्कम्पिताङ्गयष्टिः, अन्यादृशीव क्षणमजनिष्ट ।

‘जनयितापि मे नरकादिव स्वर्गम्, तादृशाद्
व्यसनात् तथाभूतमभ्युदयमारुढः, पूर्णभद्रेण विस्तरेण

^१ मरणकालोचितं भूषणम् ।

^२ वैनतेयतां गतेन—गरुडतां प्राप्तेन, गरुडमन्त्रप्रभावसम्पन्नेन
इति यावत् ।

^३ यममुखात्

यथावृत्तान्तमावेदितो भगवतो मधवतोऽपि भाग्यवन्त-
मात्मानमजौगणत् ।

‘मनागिव च मत्सम्बन्धमाख्याय हर्षविस्मितात्मनोः
पितोरकथयम्, “आज्ञापयतं काव्य नः प्रतिपत्तिः^१ ?” इति ।

‘पिता मे प्राब्रवीत्, “वत्स ! गृहमेवेदमस्मदीयम्
अतिविशालप्राकारवलयम्, अक्षय्यायुधस्थानम् ; अलङ्घ्य-
तमा^२ च गुप्तिः^३ । उपकृताश्च मयातिबहवः सन्ति
सामन्ताः, प्रकृतयश्च भूयस्यो न मे व्यसनमनुरुध्यन्ते,
सुभटानां चानेकसहस्रमस्यैव ससुहृत्पुत्रदारम् । अतोऽ-
त्रैव कतिपयान्यहानि स्थित्वा, बाह्याभ्यन्तरङ्गान् कोपानु-
त्पादयिष्यामः । कुपिताश्च संगृह्य, प्रोत्साह्य चास्य
प्रकृत्यमित्रान्, उत्थाप्य सहजांश्च द्विषः, दुर्दान्तमेनमुच्छेत्-
स्यामः” इति । “को दोषः ? तथास्तु” इति तातस्य
मतमन्वमंसि ।

‘तथास्मासु प्रतिविधाय तिष्ठत्सु, राजापि विज्ञापितो-
दन्तो जातानुतापः, पारयामिकान्^४ प्रयोगान्^५ प्रायः

^१ प्रतिपत्तिः—एतत्कालोचिता कर्त्तव्यता ।

^२ अलङ्घ्यतमा—अतिशयेन लङ्घितुमशक्या ।

^३ गुप्तिः—प्राकारपरिखा भूगर्तादिभिः संरक्षा ; ‘गुप्तिः कारागृहे प्रोक्ता
भूयते रक्षणे यमे’ इति विश्वः । ^४ पारयामि भवान् ।

^५ प्रयोगान्—कटकप्रेषणादिरूपान् ; तथा चोक्तम्—

‘उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपौडयेत् ।

दूषयेत्तस्य सततं यवसाग्नौदकेन्धनम् ॥’ इति मिताक्षरायां

विज्ञानेश्वरपादैः ।

प्रायुङ्क्त; ते चास्माभिः प्रत्यहमहन्यन्त । अस्मि-
न्नेवावकाशे पूर्णभद्रमुखात् राज्ञः शय्यास्थानमवगम्य, तदैव
स्वोदवसितभित्तिकोणादारभ्य उरगास्येन^१ सुरङ्गाम-
कार्षम् ।

‘गता च सा भूमिस्वर्गकल्पमनल्पकन्यकाजनं
कमप्युद्देशम् । अथयिष्ट च दृष्ट्वैव स मां नारीजनः ।
तत्र काचिदिन्दुकलेव स्वलावण्येन रसातलान्धकारं
निङ्गवाना^२, विग्रहिणीव^३ देवी विश्वम्भरा, हरगृहिणीव
असुरविजयायावतीर्णा, पातालमागता गृहिणीव भगवतः
कुसुमधन्वनः, राजलक्ष्मोरिवानेकदुर्लभ-दर्शनपरिहाराय
महोविवरं प्रविष्टा, निष्टप्तकनकपुत्रिके^४ वावदातकान्तिः
कन्यका, चन्दनलतेव मलयमारुतेन महर्शनेनोदकम्पत ।

‘तथाभूते च तस्मिन्वङ्गनासमाजे, कुसुमितेव काश-
यष्टिः, पाण्डुशिरसिजा स्थविरा काचित्, चरणयोर्मै
निपत्य, त्रासदौनमब्रूत, “दीयतामभयदानमस्मै अनन्य-
शरणाय स्त्रीजनाय । किमसि देवकुमारो दनुजयुद्ध-
दृष्ट्या रसातलं विविधुः ? आज्ञापय—कोऽसि ?
कस्य हेतोरागतोऽसि ?” इति ।

^१ उरगास्येन—फणिमुखाकारेण आयसेन खनिवेण ।

^२ निङ्गवाना—दूरीकर्तुं शक्ता ।

^३ सूर्तिमतीव ।

^४ निष्टप्ता—सन्तापिता, कनकपुत्रिका—सुवर्णपुत्तलिका ।

‘सा तु मया प्रत्यवादि, “सुदत्यः^१ ! मा स्म भवत्यो भैषुः ; अहमस्मि द्विजातिवृषभात् कामपालात् देव्यां कान्तिमत्यामुत्पन्नोऽर्थपालो नाम । सत्यर्थे निज-गृहान्नृपगृहं सुरङ्गयोपसरन् इहान्तरे वो दृष्टवान् । कथयत काः स्थ युयम् ? कथमिह निवसथ ?” इति ।

‘सा उदञ्जलिरुदीरितवती, “भर्तृदारक ! भाग्य-वत्यो वयम्, यास्त्वामेभिरेव चक्षुर्भिरनघम् अद्राक्ष्म^२ । श्रूयताम्—यस्तव मातामहश्चण्डसिंहः, तेनास्यां देव्यां लीलावत्यां चण्डघोषः कान्तिमती चेत्यपत्यद्वयमुदपादि । चण्डघोषस्तु युवराजो राजयक्ष्मणा सुरक्षयमगात्^३ अन्तर्वन्यां^४ देव्यामाचारवतगाम् ; असुया चेयं मणि-कर्णिका नाम कन्या प्रसूता । अथ प्रसववेदनया मुक्तजीविता आचारवती पत्युरन्तिकमगात् ।

“अथ देवश्चण्डसिंहो मामाह्वय उपह्वरे^५ समान्नापयत्, ‘ऋद्धिमति ! कन्यकेयं कल्याणलक्षणा ; तामिमां

^१ सर्वाभिप्रायेण सम्बोधनम्, सुन्दर्य इत्यर्थः ; ‘वयसि दन्तस्य दद’ इति दवादेशः ।

^२ दृष्टवत्यः ।

^३ सुरक्षयम्—देवलोकम्, ‘क्षयो रोगान्तरे वैश्वकस्यान्तापचयेषु च’ इति विश्वः ; अगात्—ययौ ; ममार इत्यर्थः ।

^४ अन्तर्वन्याम्—गर्भिण्याम् ।

^५ उपह्वरे—रहसि ; ‘उपह्वरं समीपे स्यादेकान्तेऽपि नपुंसकम्’ इति मेदिनी ।

मालवेन्द्रनन्दनाय । दर्पसाराय विधिवद् वर्षयित्वा
दित्सामि । विभेमि च कान्तिमतीवृत्तान्तादारभ्य^१
कन्यकानां प्रकाशावस्थापनात्, अत इयमराति-
व्यसनाय^२ कारिते महति भूमिगृहे कृत्रिमशैलगर्भोत्-
कीर्ण-नानामण्डपप्रेक्षागृहे^३ प्रचुरपरिवर्हया^४ भवत्या
संवर्हयताम् । अस्त्यत्र भोग्यवस्तु वर्षशतोपभोगेनाप्य-
क्षय्यम्' इति ।

“स तथोक्त्वा, निजवासगृहस्य द्वाङ्गुलभित्ती अर्धपादं
किष्कुविष्कम्भमुद्धृत्य^५, तेनैव द्वारेण स्थानमिदमस्मान्
अवीविशत्^६ । इह च नो वसन्तीनां द्वादश-
समाः समत्ययुः, इयं च वत्सा तरुणीभूता, न चाद्यापि
स्मरति राजा । काममियं पितामहेन दर्पसाराय
सङ्कल्पिता, त्वदम्बया तु कान्तिमत्या गर्भस्थैव द्यूतजिता,

^१ कान्तिमतीवृत्तान्तात्—कान्तिमत्या विवाहव्यापारात् ।

^२ अरातिव्यसनाय—वैरिक्ततदुःखाय ।

^३ प्रेक्षागृहम्—नृत्यदर्शनागारः, ‘प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा’ इति कोशः ।

^४ प्रचुरपरिवर्हया—रामभोग्यबहुलद्रव्यजातसम्पन्नया ; ‘परिवर्हं तु
राजाहंवस्तुन्यपि परिच्छदे’ इति विश्वः ।

^५ द्वाङ्गुलभित्ती—अङ्गुलिद्वयपरिमाणभित्ती ; अर्धपादम्—अर्धपाद-
परिमाणं प्रस्तरपिधानम् ; किष्कुविष्कम्भम्—हस्तपरिणाहं वितस्तिपरिणाहं
वा ; ‘किष्कुर्हस्ते वितस्ती च’ इत्यमरः, ‘परिणाहस्त विष्कम्भः’ इति
वैजयन्ती ।

^६ अवीविशत्—प्रवेशयामास ।

स्वमात्रा तवैव जायात्वेन समकल्पत । तदत्र प्राप्त रूपं चिन्त्यतां कुमारेणैव” इति ।

‘तां पुनरवोचम्, “अद्यैव राजगृहे किमपि कार्यं साधयित्वा प्रतिनिवृत्तो युष्मासु यथार्हं प्रतिपत्स्ये” इति ।

‘तेनैव दीपदर्शितबिलपथेन गत्वा, स्थितेऽर्द्धरात्रे, तदर्द्धपादं प्रत्युद्धृत्य, वासगृहं प्रविष्टो विश्वम्भसुप्तं सिंहघोषं जीवग्राहमग्रहीषम्^१ । आकृष्य च तमहिमिवाहिशत्रुः स्फुरन्तममुनैव भित्तिरन्ध्रपथेन स्त्रैण^२-सन्निधिमनैषम् ; आनीय च स्वभवनम्, आयसनिगडसन्दितचरणयुगलम्^३, अवनमितमलिनवदनम्, अश्रुबहुलरक्तचक्षुषम्, एकान्ते जनयित्वा र्ममादर्शयम् ; अकथयं च बिलकथाम् ।

‘अथ पितरौ प्रहृष्टतरौ, तं निकृष्टाशयं निशाम्य, बन्धने नियम्य, तस्या दारिकाया यथार्हेण कर्मणा मां पाणिमग्राहयेताम् । अनाथकं तद्राज्यमस्मदायत्तमेव जातम् ; प्रकृतिकोपभयात्तु मन्मात्रा मुमुक्षितोऽपि न

^१ जीवग्राहम् अग्रहीषम्—तमहं तथा गृहीतवान् यथा तदग्रहणेनैव सद्य जीवितमपि मत्करगतमभूत् ; Captured him alive. ‘समूलाकृत-जीवेषु हन्-कञ्-ग्रहः’ इति णमुल् ।

^२ स्त्रैणम्—स्त्रीणां समूहः ; ‘स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्रञ्जी भवनात्’ इति समूहार्थे नञ् ।

^३ ‘आयसेन’ लोहमयेन ‘निगडेन’ शृङ्गलया ‘सन्दितं’ बद्धं ‘चरणयुगलं’ यस्य तम् ।

मुक्त एव सिंहघोषः । तथा स्थिताश्च वयम् “अङ्गराजः
सिंहवर्मा देवपादानां भक्तिमान् कृतकर्मा च” इति
अमित्राभियुक्तमेनमभ्यसराम ; अभूवं च भवत्पादपङ्कज-
रजोऽनुग्राह्यः । स चेदानीं भवच्चरणप्रणामप्रायश्चित्त-
मनुतिष्ठतु सर्वदुश्चरितक्षालनमनार्थः सिंहघोषः
इत्यर्थपालः प्राञ्जलिः प्रणनाम ।

देवोऽपि राजवाहनः ‘बहु पराक्रान्तम्, बहु प्रयुक्ता
च बुद्धिः, मुक्तबन्धस्ते श्वशुरः^१ पश्यतु माम्’ इत्यभिधाय,
भूयः प्रमतिमेव पश्यन् प्रीतिस्मेरः ‘प्रस्तूयतां तावदात्मीयं
चरितम्’ इत्याज्ञापयत् ।

इति श्रीदण्डिनः कृती दशकुमारचरिते अर्थपालचरितं
नाम चतुर्थ उच्छ्वासः ।

प्रमतिचरितम्

[पञ्चम उच्छ्वासः]

सोऽपि प्रणम्य विज्ञापयामास, ‘देव ! देवस्यान्वेषणाय
दिक्षु भ्रमन्नभ्रङ्गस्य^२ विन्ध्यपार्श्वरूढस्य वनस्पतेरधः

^१ श्वशुरः—पितृव्यश्वशुरः ; कान्तिमतीसम्बन्धात् मातुलः ।

^२ अभ्रङ्गस्य—मेघस्पशः ; अभ्रशब्दपूर्वात् कष्धातोः खच् ।

परिणतपतङ्गबालपङ्कवावतंसिते^१ पश्चिमदिगङ्गनामुखे,
पल्ललाभस्युपस्पृश्योपास्य सन्ध्याम्, तमःसमीकृतेषु निम्नो-
न्नतेषु, गन्तुमक्षमः क्षमातले किसलयैरुपचय्य शय्यां
शिशयिषमाणः^२, शिरसि कुर्वन्नञ्जलिम्, “यस्मिन्
वनस्पतौ वसति देवता, सैव शरणमस्तु महाटव्यामसरा-
मेककसरा मे प्रसुप्तस्य” इत्युपधाय^३ वामभुजम्,
अशयिषि ।

‘ततः क्षणादेवावनिदुर्लभेन स्पर्शेनासुखायिषत किमपि
गात्राणि, अभ्यमनायिष्ट चान्तरात्मा, पर्यस्फुरन्मे
दक्षिणभुजः । “कथं न्विदम् ?” इति मन्दं मन्दमुन्मिषन्
उपर्यच्छचन्द्रातपच्छेदकल्पं शुक्लांशुकवितानमैक्षिषि ।

‘वामतो वलितदृष्टिः, समया सौधभित्तिम्, चित्रा-
स्तरणशायिनम्, विश्रब्धप्रसुप्तम् अङ्गनाजनमलक्षयम् ।
दक्षिणतो दत्तचक्षुश्च जातनिद्रमामीलितलोचनेन्दीवर-
माननं दधानां कामपि तरुणीमालोकयम् ।

‘अतर्क्यं च, “अहो ! क्व गता सा महाटवी ? कुत
इदमपूर्वं सौधमागतम् ? क्व च तदरण्यस्थलीसमास्तीर्णं

^१ परिणतः—अस्तीन्मुखः, पतङ्गः—सूर्यः, स एव ‘बालपङ्कवः’
नवकिसलयः, सः ‘अवतंसः’ कर्णभूषणम् यस्य तस्मिन् ; ‘पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः’
इत्यमरः ।

^२ शयितुकामः ।

^३ उपधानीकृत्वा ।

पल्लवशयनम् ? कुतस्थं चेदमिन्दुगभस्ति सन्धारभासुरं
हंसतूलदुकूलशयनम् ? एष च को नु मूर्च्छित इवा-
प्सरोगणः स्वरसुप्तः सुन्दरीजनः ? का चेयं देवीवारविन्द-
हस्ता, अमलदुकूलोत्तरच्छदमधिशेते शयनतलम् ? न
तावदेषा देवयोषा, यतो मन्दमन्दमिन्दुकिरणैः संवाह्य-
माना कमलिनीव संकुचति ; तदेषा मानुष्येव, दिष्ट्या
चानुच्छिष्टयौवना । अनया हि विश्रब्धमधुरं सुप्यते,
अस्ति चानतिक्रान्तशिष्टमर्यादचेतसो ^१ ममास्यामासक्तिः ;
यद् भावि तद् भवतु, भाग्यमत्र परीक्षिष्ये” इति ।

‘स्पृष्टास्पृष्टमेवाहमपि तत्र लक्षसुप्तः ^२ स्थितोऽस्मि ;
सापि मन्दमन्दजृम्भिकारम्भमन्यराङ्गी, चक्षुषोरलसतान्त-
तारकेण युगलेनेषदुन्मिषन्ती, सस्पृहेण मन्दमन्दप्रचारितेन
चक्षुषा मदङ्गानि निर्वर्ण्य, दूरोत्सर्पितपूर्वकायापि
तस्मिन्नेव शयने सचकितमशयिष्ट ; अजनिष्ट च मे
रागाविष्टचेतसोऽपि कापि निद्रा ।

‘अथाननुकूलस्पर्शदुःखायत्तगात्रः प्राबुध्ये । प्रबुद्धस्य
च मे सैव महाटवी, तदेव तरुमूलम्, स एव पत्रास्तरो
ममाभूत् ; विभावरी च व्ययासीत् । अभूच्च मे मनसि,
“किमयं स्वप्नो विप्रलम्भो वा ! किमियमासुरी दैवी वा
कापि माया !” इति । “यद्भावि तद्भवतु, नाहमिदं

^१ अनतिक्रान्तशिष्टमर्यादचेतसः—धर्मात्मनः ।

^२ लक्षसुप्तः—तत्तत्त्वं व्यापारं लक्षयन् सुप्त इवेत्यर्थः ।

तत्त्वतो नावबुध्य मोक्ष्यामि भूमिशय्याम्, यावदायुरवत्यायै
देवतायै प्रतिशयितो^१ भवामि” इति निश्चित-
मतिरतिष्ठम् ।

‘अथाविर्भूय कापि क्लिन्ननिवसनोत्तरीया, पति-
व्रतापताकेव सञ्चरन्ती, क्षामक्षामापि देवतानुभावाद-
नतिक्षीणवर्णावकाशा, सीमन्तिनी, प्रणिपतन्तं मां
प्रहर्षोत्कम्पितेन भुजलताद्वयेनोत्थाप्य, पुत्रवत् परिष्वज्य,
शिरस्युपाग्राय, स्नेहगद्गदं व्याहर्षीत्^२, “वत्स ! यदि वः
कथितवती मगधराजमहिषी वसुमती, ‘मम हस्ते बाल-
मर्थपालं निधाय, कथां च काञ्चिदात्मभर्तृपुत्रसखीजना-
नुबद्धां राजराजप्रवर्तितां कृत्वान्तर्धानमगादात्मजा
मणिभद्रस्य’ इति, साहमस्मि ।

“धर्मपालसूनोः सुमन्वानुजस्य कामपालस्य पाद-
मूलान्निष्कारणकोपकलुषिताशया, प्रोथ्यानुशयविधुरा,
स्वप्ने केनापि रत्नोरूपेणोपेत्य शप्तास्मि, ‘चण्डिकायां त्वयि
वर्षमात्रं वसामि प्रवासदुःखाय’ इति । इति ब्रुवतैवाह-
माविष्टा प्राबुध्ये ।

“गतं च तद् वर्षं वर्षसहस्रदीर्घम् । अतीतायां तु
यामिन्यां देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य श्रावस्थ्यामुत्सवसमाजमनु-

^१ प्रतिशयितः—देवताप्रसादपर्यन्तं मनोरथसिद्धिमभिसन्धाय पानभोजन-
परिहारपूर्वकं भूमौ शयितः ।

^२ अबोधत् ।

भूय, बन्धुजनं च स्थानस्थानेभ्यः समापतितमभिसमीक्ष्य,
मुक्तशपा, पत्युः पार्श्वमभिसरामोति प्रस्थितायामेव
मयि, त्वमत्राभ्युपेत्य 'प्रतिपन्नोऽस्मि शरणमिहत्यां
देवताम्' इति प्रसुप्तोऽसि ।

“एवं शापदुःखाविष्टया तु मया तदा न तत्त्वतः
परिच्छिन्नो भवान्, अपि तु शरणागतमविरतप्रमादायाम्
अस्यां महाटव्यामयुक्तं परित्यज्य गन्तुमिति, मया त्वमपि
स्वपन्नेवासि नीतः । प्रत्यासन्ने च तस्मिन् देवगृहे पुनः,
अचिन्तयम्, 'कथमिह तरुणेनानेन सह समाजं'^१
गमिष्यामि ?' इति ।

“अथ राज्ञः आवस्तीश्वरस्य यथार्थनाम्नो^२ धर्मवर्द्धनस्य
कन्यां नवमालिकाम्, धर्मकालसुभगे कन्यापुरविमान-
हर्म्यतले विशालकोमलं शय्यातलमधिशयानाम् यदृच्छ-
योपलभ्य, 'दिष्ट्येयं सुप्ता, परिजनश्च गाढनिद्रः, शेतामयमत्र
मुहूर्त्तमात्रं ब्राह्मणकुमारः, यावत् कृतकृत्या निवर्त्तेय' इति
त्वां तत्र शाययित्वा, तमुद्देशमगमम् ।

“दृष्ट्वा चोत्सवश्चियम्, निर्विश्य च स्वजनदर्शनसुखम्,
अभिवाद्य च त्रिभुवनेश्वरम्, नमस्कृत्य च भक्तिप्रणत-
हृदया भगवतीमम्बिकाम्, तथा गिरिदुहित्वा देव्या
सस्मितम् 'अयि भद्रे ! मा भैषीः ; भवेदानीं भर्तृ-

पार्श्वगामिनी, गतस्ते शापः' इत्यनुगृहीता, सद्य एव प्रत्यापन्नमहिमा प्रतिनिवृत्त्य, दृष्ट्वैव त्वाम् यथावदभ्यजानाम्, 'मत्सुतस्यैवायं वत्सस्यार्थपालस्य प्राणभूतः सखा प्रमतिरिति । कथं पापया मयास्मिन्नज्ञानादौदासीन्यमाचरितम् ! अपि चायमस्यामासक्तभावः, कन्या चैनं कामयते युवानम् ; उभौ चेमौ लक्षसुप्तौ^१ त्रपया साध्वसेन वान्योऽन्यमात्मानं न विवृण्वति । गन्तव्यं च मया ; अनुरक्तयाप्यनया कन्यया रहस्यरक्षणाय न समाभाषितः सखीजनः परिजनो वा । नयामि तावत् कुमारम्, पुनरपीममर्थं लब्धलक्षो^२ यथोपपन्नैरूपायैः साधयिष्यति' इति ।

“ततो मत्प्रभावप्रस्थापितं भवन्तमेतदेव पत्रशयनं प्रत्यनैषम् ।—एवमिदं वृत्तम् । एषा चाहं पत्युर्मपादमूलं प्रतुगपसर्पेयम्” इति प्राञ्जलिं मां भूयोभूयः परिष्वज्य शिरस्युपाग्राय स्नेहविह्वला जननीव गतासीत् ।

‘अहञ्च^३ आवस्तीमभ्यवर्त्तिषि ; ‘मार्गे’ च महति निगमे^४, नैगमानां^५ ताम्रचूड^६-युद्धकोलाहलो महा-

^१ लक्षसुप्तौ—तत्रत्यं व्यापारं लक्षयन्तौ निद्रितौ इव ।

^२ लब्धलक्षः—लब्धावसरः ।

^३ अहम्—प्रमतिः ।

^४ निगमे—वणिग्शामे ; ‘निगमः सुरे । वेदे वणिक्पथे मार्गे’ इति महीपः ।

^५ नैगमानाम्—वणिजाम् ।

^६ ताम्रचूडः—कुक्कुटः ।

नासीत् । अहं च तत्र सन्निहितः किञ्चिदस्मेषि^१,
सन्निधिनिषण्णस्तु मे वृद्धः कोऽपि ब्राह्मणः शनकैः
स्मितहेतुमपृच्छत् । अब्रवं च, “कथमिव नारिकेल-
जातेः^२ प्राच्यवाटुकुकुटस्य प्रतीच्यवाटः पुरुषैरसमीक्ष्य
बलाकाजातिस्ताम्रचूड़ो बलप्रमाणाधिकस्यैवं प्रति-
विमृष्टः ?” इति ।

‘सोऽपि तज्ज्ञः “किमज्ञैरेभिर्व्यत्यादितैः ? तूष्णी-
मास्व” इत्युपहस्तिकायाः^३ ताम्बूलं कर्पूरसहितमुद्धृत्य
मह्यं दत्त्वा, चित्राः कथाः कथयन् क्षणमतिष्ठत् ।
प्रायुध्यत चातिसंरब्धं विहङ्गमन्दयम्, जितश्वासौ प्रतीच्य-
वाटुकुकुटः । सोऽपि वृद्धः स्ववाटुकुकुटविजयहृष्टो मयि
वयोविरुद्धं सख्यमुपेत्य, तदहरेव स्वगृहे स्नानभोजनादि
कारयित्वा, उत्तरेद्युः आवस्तीं प्रति यान्तं मामनुगम्य
‘स्मत्तव्योऽस्मि सत्यर्थे’ इति मित्रवत् विमृज्य प्रत्ययासीत् ।

‘अहं च गत्वा आवस्तीम्, अध्वश्रान्तो बाह्योद्याने
लतामण्डपे शयितोऽस्मि । हंसरवप्रबोधितद्योत्याय,
कामपि कण्ठितनूपुरमुखराभ्यां चरणाभ्यां मदन्तिक-

^१ अस्मेषि—हास्यमकरवम् ।

^२ नारिकेलजातिरेकः कुकुटः, द्वितीयः कुकुटो बलाकाजातिः ;

‘दीर्घशीवः सितवपुर्महाप्राणः सवग्नादः ।

बलाकाजातिरित्युक्तस्तदन्वो नारिकेलजः ॥’ इति वैजयन्ती ।

^३ उपहस्तिकायाः—पूगाद्यावपनचर्मभस्त्रिकायाः ।

सुपसरन्तीं युवतीमद्राक्षम् । सा त्वागत्य स्वहस्त-
वर्त्तिनि चित्रपटे लिखितं मत्सदृशं कमपि पुरुषं मां च
पर्यायेण निर्वर्णयन्ती, सविस्मयं सवितर्कं सहर्षं च
क्षणमवातिष्ठत ।

‘मयापि तत्र चित्रपटे मत्सादृश्यं पश्यता “ननु सर्व-
साधारणोऽयं रमणीयः पुण्यारामभूमिभागः, किमिति
चिरस्थितिक्लेशोऽनुभूयते ? ननूपवेष्टव्यम्” इत्यभिहिता
सा सस्मितम् “अनुगृहीतास्मि” इति न्यषीदत् ।

‘संकथा च देशवार्त्तानुबद्धा काचनावयोरभूत् ।
कथासंश्रिता च सा “देशातिथिरसि, दृश्यन्ते च तेऽध्व-
श्रान्तानीव गात्राणि ; यदि न दोषः, मद्गृहेऽप्य
विश्रमितुमनुग्रहः क्रियताम्” इत्यशंसत् ।

‘अहं च “अयि सुग्धे ! नैष दोषः, गुण एव” इति
तदनुमार्गगामी, तद्गृहगतो राजार्हेण स्नानभोजनादिनोप-
चरितः, सुखं निषण्णः, रहसि पर्यपृच्छे, “महाभाग !
दिगन्तराणि भ्रमता कच्चिदस्ति किञ्चिदद्भुतं भवतोप-
लब्धम् ?” इति ।

‘ममाभवन्नसि, “महदिदमाशास्यदम् । एषा खलु
सखी राजदारिकायाः, चित्रपटे चास्मिन्नपि तदुपरि
विरचितसितवितानं हर्म्यतलम्, तन्नतश्च प्रकामविस्तीर्णं
शरदभ्रपटलपाण्डुरं शयनम्, तदधिशायिनी च निद्रा-
लीढलोचना ममैवेयं प्रतिष्ठतिः” इति ।

‘अथाहमब्रवम्, “भद्रे ! देहि चित्रपटम्” इति ;
सा त्वर्पितवती मदस्ते । तमादाय तामपि व्याजसुप्ताम्,
उल्लसन्मदनुरागविह्वलाम्, वल्लभामेकत्रैवाभिलिख्य,
“काचिदेवम्भृता युवतिरीदृशस्य पुंसः पार्श्वशायिन्य-
रण्यानीप्रसुप्तेन मयोपलब्धा । किलैष स्वप्नः ? ”
इत्यालपं च । हृष्टया तु तया विस्तरतः पृष्टः सर्वमेव
वृत्तान्तमकथयम्, असौ च सख्या मन्निमित्तान्यवस्था-
न्तराख्यवर्णयत् । तदाकर्ण्य, “यदि तव सख्या मदनु-
ग्रहोन्मुखं मानसम्, तदा गमय कानिचित् अहानि,
कमप्युपायं करोमि ” इत्यहमब्रवम् ।

‘कथंचिदेनामभ्युपगमय्य, गत्वा तदेव खर्वटम्^१,
वृद्धेन समगंसि । ससन्धमं सोऽपि विश्रमय्य, तथैव
स्नानभोजनादि कारयित्वा, रहस्यपृच्छत्, “आर्य !
कस्य हेतोरचिरिणैव प्रत्यागतोऽसि ? ”

‘प्रत्यवादिषमेनम्, “स्थान” एवाहमार्देणास्मि पृष्टः ।
श्रूयताम्—अस्ति हि आवस्ती नाम नगरी, तस्याः
पतिरपर इव धर्मपुत्रो धर्मवर्द्धनो नाम राजा ; तस्य
दुहिता, प्रत्यादेश^२ इव श्रियः, नवमालिका नाम कन्यका ।
सा मया समापत्ति^३दृष्टा कटाक्षमालां मम मर्मणि
व्यकिरत्, तच्छल्योद्धरणाक्षमय्य ‘धन्वन्तरिसदृशस्त्वदृते

^१ शयनम् ।

^२ निरसनम् ।

^३ स्थाने—युक्तमित्यर्थः ।

^४ समापत्तिः—यदृच्छासङ्गतिः ।

नेतरोऽस्ति वैद्यः' इति प्रत्यागतोऽस्मि । तत् प्रसीद
कंचिदुपायमाचरितुम् ।

“अयमहं^१ परिवर्त्तितस्त्रीविषस्ते कन्या नाम भवेयम् ।
अनुगतश्च मया त्वमुपगम्य धर्मासनगतं धर्मवर्धनं वक्ष्यसि,
'ममेयमेकैव दुहिता ; जातमावायां त्वस्यां जनन्यसयाः
संस्थिता^२, माता च पिता च भूत्वाहमेव व्यवर्धयम् ।
एतदर्थमेव विद्यामयं शुल्क^३मजितुं गतोऽभूदवन्तिनगरी-
मुज्जयिनीमस्मद्वैवाह्यकुलजः^४ कोऽपि विप्रदारकः ; तस्मै
चेयमनुमता दातुम्, इतरस्मै न योग्या । तरुणीभूता
चेयम्, स च विलम्बितः, तेन तमानीय पाणिमस्या
ग्राहयित्वा तस्मिन्त्यस्तभारः संन्यसिष्ये^५ । यदि वृद्धं
ब्राह्मणमधीतिनम्^६ गतिमतिथिं च मामनुग्राह्यपक्षे गणयति
देवः, तर्हि सैषा भवद्भुजतरुच्छायामखण्डितचारित्र्या
तावदध्यास्ताम्, यावदस्याः पाणिग्राहकमानयेयम्' इति ।

“स एवमुक्तो नियतं स्वदुहितृसंनिधौ मां वासयिष्यति ।
गतस्तु भवान् आगामिनि मासि फाल्गुने फल्गुनीषू-
त्तरासु भाविनि राजान्तःपुरजनस्य तीर्थयात्रोत्सवे, तीर्थ-
स्थानात्प्राच्यां दिशि गोरुतान्तरमतिक्रम्य, वानीरवल्लय-

^१ अहम्—प्रमतिः ।

^२ सृता ।

^३ शुल्कम्—जामावा देयं वस्तु ।

^४ विवाहाय योग्यं 'दैवाह्यम्' यत् 'कुलं' वंशस्तत्र जातः ।

^५ सन्न्यासमाश्रयिष्ये

^६ अधीतिनम्—अधीतर्कतृस्त्वविदम् ; 'इष्टादिभ्यश्च' इति कर्त्तरि इनिः

मध्यवर्तिनि कार्तिकेयगृहे, करतलगतेन शुक्ताम्बरयुगलेन
स्थास्यति । स खल्वहमनभिषङ्क^१ एवैतावन्तं कालं सहाभि-
विहृत्य राजकन्यकया, भूयस्तस्मिन्त्सवे गङ्गाभ्रसि विहरन्,
विहारव्याकुले कन्यकासमाजे, मग्नोपसृतस्त्वदभ्याश
एवोन्मङ्गयामि^२; पुनस्त्वदुपाह्वते वाससी परिधाय, अपनीत-
दारिकावेषः, जामाता नाम भूत्वा त्वामेवानुगच्छेयम् ।

“नृपात्मजा तु मामितस्ततोऽन्विथानासादयन्ती
‘तया विना न भव्ये’ इति रुदन्येवावरोधने^३ स्थास्यति ।
तन्मूले च महति कोलाहले, किंकर्तव्यतामूढे सामात्ये
पाथिवे, त्वमास्थानीमेत्य, मां स्थापयित्वा वक्ष्यसि,
‘देव ! स एष मे जामाता तवार्हति श्रीभुजाराधनम् ।
नास्य दोषमणोयांसमप्युपलभे, न च गुणेष्वविद्यमानम् ।
दुहितरमस्मै समर्प्य, वार्धकोचितमन्यमाश्रमं संक्रमेयम्,
यदि देवः साधु मन्यते’ इति ।

“स इदमाकर्ण्य वैवर्ण्याक्रान्तवक्त्रः, परमुपेतो वैलक्ष्यम्,
आरुण्यतेऽनुनेतुमनित्यतादिसंकीर्तनेनावभवन्तं मन्त्रिभिः
सह । त्वं तु तेषामदत्तश्रोत्रो मुक्तकण्ठं रुदित्वा,
काष्ठान्याहृत्याग्निं संधुक्ष्य राजमन्दिरद्वारे चिताधि-
रोहणायोपक्रमिष्यसे । स तावदेव त्वत्पादयोर्निपत्य
सामात्यो नरपतिरनूनैरर्थैस्त्वामुपच्छन्द्य, दुहितरं मह्यं
दत्त्वा, मद्योग्यतासमाराधितः समस्तमेव राज्यभारं

^१ अनभिषङ्कः—निःशङ्कः ।

अवरोधने—कन्यान्तःपुरे ।

^२ उन्मङ्गयामि—प्रादुर्भवविधेः ।

मयि समर्पयिष्यति । सोऽयमभ्युपायोऽनुष्ठेयः यदि तुभ्यं रोचते ” इति ।

‘सोऽपि पटुरसक्तदभ्यस्तकपटप्रपञ्चः^१ पाञ्चालशर्मा यथोक्तमभ्यधिकं च निपुणमुपक्रान्तवान्^२ । आसीच्च मम समीहितानामहीनकालसिद्धिः^३, अन्वभवं च मधुकर इव नवमालिकामार्द्रसुमनसम्^४ ।

‘अस्य राज्ञः सिंहवर्मणः साहाय्यदानं सुहृत्संकेत-भूमिगमनमित्यभयमपेक्ष्य, सर्वबलसंदोहेन चम्पा-मिमामुपगतः दैवाद्देवदर्शनसुखमनुभवामि’ इति ।

श्रुत्वैतत्प्रमतिचरितं स्मितमुकुलितमुखनलिनः, ‘विलासप्रायमूर्जितम्, मृदुप्रायं चेष्टितम्, इष्ट एष मार्गः प्रज्ञावताम् । अथेदानीमत्रभवान् प्रविशतु’ इति मित्र-गुप्तमैक्षत चित्तीशपुत्रः ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते प्रमतिचरितं
नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

^१ कपटप्रपञ्चः—कलरचना ।

^२ उपक्रान्तवान्—सम्पादितवान् ।

^३ अहीनकालसिद्धिः—अत्युच्चकालसिद्धिः ।

^४ नवमालिकाम्—मालतीमित्यर्थः ; मार्द्रसुमनसम्—सरसपुष्पम् ।

मित्तगुप्तचरितम्

[षष्ठ उच्छ्वासः]

सोऽप्याचचक्षे, 'देव ! सोऽहमपि सुहृत्साधारणभ्रमण-
कारणः^१ सुहृदेषु दामलिप्ताह्वयस्य नगरस्य बाह्योद्याने
महान्तमुत्सवसमाजमालोकयम् । तत्र क्वचित् अति-
मुक्तकलतामण्डपे कमपि वीणावादनेनात्मानं विनो-
दयन्तमुत्कण्ठितं युवानमद्राक्षम् ।

'पृष्ट्व मया सोऽभ्यधत्त, "सौम्य ! सुहृत्पतिस्तुङ्गधन्वा
नामानपत्यः प्रार्थितवानमुष्मिन्नायतने विस्मृतविन्ध्यवास-
रागं वसन्त्या विन्ध्यवासिन्याः पादमूलादपत्यद्वयम् ।
अनया च किलास्मै प्रतिशयिताय^२ स्वप्ने समादिष्टम्,
'समुत्पत्स्यते तवैकः पुत्रः, जनिष्यते चैका दुहिता । स
तु तस्याः पाणिग्राहकमनुजीविष्यति^३, सा तु सप्तमादु
वर्षादारभ्य आपरिण्यात् प्रतिमासं कृत्तिकासु
कन्दुकन्ट्येन गुणवद्भर्तृलाभाय मां समाराधयतु । यं

^१ 'सुहृदां' 'साधारणं' समानं 'भ्रमण'स्य 'कारणं' यस्य तथोक्तः,
भवदन्वेषणार्थीति भावः ।

^२ निद्रिताय ।

^३ अनुजीविष्यति—तस्याः अनुजीव्यं करिष्यति ; तदधीनो भविष्यतीत्यर्थः ।

चाभिलषेत्, सामुष्मै देया, स चोत्सवः कन्दुकोत्सव-
नामास्तु' इति ।

“ततोऽल्पीयसा कालेन राज्ञः प्रियमहिषी मेदिनी
नाम एकं पुत्रमसूत, समुत्पन्ना चैका दुहिता । साद्य
कन्या कन्दुकावती नाम सोमापीडां^१ देवीं कन्दुक-
विहारेण आराधयितुमागमिष्यति ।

“तस्यास्तु सखी चन्द्रसेना नाम मम प्रियासीत्, सा
चैषु दिवसेषु राजपुत्रेण भीमधन्वना बलवदनुरुद्धा ;
तदहमुत्काण्ठतो दुःखोद्दिग्गचेताः, कालेन^२ वीणा-
रवेणात्मानं किञ्चिदाश्वासयन् विविक्त^३मध्यासे” इति ।

‘अस्मिन्नेव च क्षणे किमपि नूपुरक्कणितमुपातिष्ठत्,
आगता च काचिदङ्गना । दृष्ट्वैव स एनामुत्फुल्ल-
दृष्टिरुत्थायोपगुह्य, गाढमुपगूढकण्ठश्च तया, तत्रैवोपा-
विशत्, अशंसच्च, “सैषा मे प्राणसमा, यद्विरहो दहन
इव दहति माम् । इदञ्च मे जीवितमपहरता राजपुत्रेण
मृत्युनेव निरुपतां^४ नीतः । अतोऽनयात्मानं सुदृष्टं
कारयित्वा, त्यक्त्यामि निष्प्रतिक्रियान् प्राणान्” इति ।

^१ ‘सोम’चन्द्रः ‘आपीडः’ शिरोभूषणं यस्यास्तथोक्ताम्, चन्द्रशिखरा-
मित्यर्थः ; ‘आपीडः शिखरः समौ’ इति वैजयन्ती ।

^२ गम्भीरेण ।

^३ विजनम् ।

^४ निस्तेजस्वम् ।

‘सा तु पर्यशुमुखी समभ्यधात्, “मा स्म नाथ ! मत्कृतेऽध्यवस्यः साहसम् । यस्त्वमुत्तमात् सार्थवाहादर्थ-
दासादुत्पद्य, कोशदास इति गुरुभिरभिहितनामधेयः,
पुनर्मय्यनुरागात् वेशदास इति द्विषद्भिः प्रख्यापितोऽसि,
तस्मिंस्त्वय्युपरते^१ यद्यहं जीवेयम्, नृशंसो नारीजन इति
समर्थयेयं लोकवादम् । तदद्यैव नय मामीप्सितं देशम्”
इति ।

‘स तु मामभ्यधत्त, “महाभाग ! भवदृष्टेषु राष्ट्रेषु
कतमत् समृद्धं सम्यन्नशस्यं सत्पुरुषभूयिष्ठं च ?” इति ।
तमहमीषद्विहसग्राब्रवम्, “भद्र ! विस्तौर्ण्यमर्णवास्वरा,
न पर्यन्तोऽस्ति स्थानस्थानेषु रम्याणां जनपदानाम्;
अपि तु न चेदिह युवयोः सुखनिवासकारणं कमप्युपाय-
मुत्पादयितुं शक्नूयाम्, ततोऽहमेव भवेयमध्वदर्शी” इति ।

‘तावतोदैरत^२ रणितानि मणिनूपुराणाम् । अथास्मी
जातसन्धमा “प्राप्तैवेयं भर्तृदारिका कन्दुकावती कन्दुक-
क्रीडितेन देवीं विन्ध्यवासिनीमाराधयितुम् । अनिषिद्ध-
दर्शना चेयमस्मिन् कन्दुकोत्सवे ; आगच्छतं द्रष्टुम्,
अहमसग्राः सकाशवर्त्तिनी भवेयम्” इत्ययासीत् ।

‘तामन्वयाव चावाम्, महति रत्नरङ्गपीठे स्थितां प्रथमं
ताम्ब्रोष्ठीमपश्यम्, अतिष्ठच्च सा सद्य एव मम हृदये ।

^१ उपरते—सते ।

^२ ‘तावता’ तत्कालीन ‘उदैरत’ उत्पन्नानि ।

चित्रायाविष्टचित्ते^१ “किमियं लक्ष्मीः ! न हि, न हि, तस्याः किल हस्ते विन्यस्तं कमलम्, अस्यास्तु हस्त एव कमलम्” इति चिन्तयतीत्येव च मयि, सा व्यत्यस्तहस्तपल्लवाग्रस्पृष्टभूमिः, सविभ्रमं भगवतीमभिवन्द्य कन्दुकमालम्बत ।

‘लीलाशिथिलं च भूमौ मुक्तवती । मन्दोत्थितं च किञ्चित्कुञ्चिताङ्गुष्ठेन प्रसृतकोमलाङ्गुलिना पाणि-पल्लवेन समाहतम्, हस्तपृष्ठेन चोन्नतीय, चटुलदृष्टि-लाञ्छितं स्तवकमिव भ्रमरमालानुविद्धमवपतन्तमाकाश एवाग्रहीत्, अमुञ्चच्च । मध्यविलम्बितलये^२ द्रुतलये^३ मृदुमृदु^४ च प्रहरन्ती, तत्क्षणं चूर्णपदमदर्शयत्^५ ।

‘प्रशान्तं च तं निर्दयप्रहारैरुदपातयत् । विपर्ययेण च प्राशमयत्, ऋज्वागतं च वामदक्षिणाभ्यां कराभ्यां पर्यायेणाभिघ्नती शकुन्त^६मिवोदस्थापयत् ; दूरोत्थितं च

^१ विस्मयाविष्टचित्ते ; ‘चित्राया विस्मयोऽहं तम्’ इति कोशः । ‘नमो-वरिवस्...’ इति क्यजन्तात् ‘अः प्रत्ययात्’ इत्यप्रत्ययः स्त्रियाम् ।

^२ मध्यविलम्बितम्—मध्ये विलम्बितम् ।

^३ ‘द्रुतं’ ‘लयः’ पतनं यवेति, तस्मिन् सतीति सति-सप्तमी ।

^४ मृदु कोमलम्, अमृदु च कठिनम् ।

^५ चूर्णपदम्—‘गत्यागत्योरानुलोम्यं न्यूनाधिक्यक्षेपणं तच्चूर्णपदम्’ इति कन्दुकतन्त्रे ।

^६ पक्षिणम् ।

प्रपतन्तमाहृत्य गीतमार्ग^१मारचयत्, प्रतिदिशं च गमयित्वा प्रतयागमयत् ।

‘एवमनेककरणमधुरं विहरन्ती, रङ्गगतस्य रक्त-चेतसो जनस्य प्रतिलक्षणमुच्चावचाः प्रशंसावाचः प्रतिगृह्णती, मण्डलभ्रमणेषु कन्दुकस्थातिशीघ्रप्रचारतया विशन्तीव महर्शनलज्जया पुष्पमयं पञ्जरम्, अंससंसित-प्रतिसमाहित-शिखण्डभारम्, आकुञ्चितप्रसृतवेल्लित-भुजलताभिहत-ललितकन्दुकम्, आवर्जितबाहुपाशम्, असक्तदुत्तिष्ठ्य-माणहस्तपादबाह्याभ्यन्तरभ्रान्तकन्दुकम्, अवनमनोन्न-मननैरन्तर्य-नष्टदृष्टमध्ययष्टिकं च निषद्योत्थाय, निमील्यो-न्मील्य, स्थित्वा गत्वा चैवातिचित्रं पर्यक्रीडत राजकन्या ।

‘अभिहत्य च भूतलाकाशयोरपि क्रीडान्तराणि दर्शनीयान्येकेनैव, अनेकेनैव कन्दुकेनादर्शयत् । चन्द्र-सेनादिभिश्च प्रियसखीभिः सह विहृत्य, विहृतान्ते चाभिवन्द्य देवीम्, मनसा मे सानुरागेणैव परिजनेनानु-गम्यमाना, सह सखीभिः कुमारीपुरमगमत् ।

‘अहञ्चानुरागपरवशः स्ववेश्म गत्वा, कोशदासेन यत्नवदत्युदारं स्नानभोजनादिकमनुभावितोऽस्मि । सायं चोपसृत्य चन्द्रसेना रहसि, मां प्रणिपत्य, पतुरः समीप उपाविशत् । आचष्ट च हृष्टः कोशदासः, “भूयासमेवं यावदायुरायताक्षि ! त्वत्प्रसादस्य पात्रम्” इति ।

‘मया तु सस्मितमभिहितम्, “सखे ! किमेतद् आशास्यम् ? अस्ति किञ्चिदञ्जनम्, अनया तदङ्गनेत्रया राजसूनुरूपस्थितो वानरीमिवैनां द्रक्ष्यति ; विरक्तश्चैनां प्रति न पुनर्दृष्टिमपि पातयिष्यति” इति ।

‘तया तु स्मेरयास्मि कथितः, “सोऽयमाज्ञाकरो जनोऽत्यर्थमनुगृहीत आर्य्येण, यदस्मिन्नेव जन्मनि मानुषं वपुरनपनीय वानरी करिष्यते । तदास्तामिदम्, अन्यथापि सिद्धं नः समीहितम् । अद्य खलु कन्दुकोत्सवे भवन्त-
मवहसितमनोभवाकारमभिलषन्ती, अतिमात्रमायस्यति^१ राजपुत्री । सोऽयमर्थो विदितभावया मया स्वमात्रे, तया च तन्मात्रे, महिष्या च मनुजेन्द्राय निवेदयिष्यते । विदितार्थस्तु पार्थिवस्त्वया दुहितुः पाणिं ग्राहयिष्यति ।

“ततश्च त्वदनुजीविना राजपुत्रेण भवितव्यम्, एष हि देवतासमादिष्टो विधिः । त्वदायत्ते च राज्ये, नालमेव त्वामतिक्रम्य मामवरोद्धुं भीमधन्वा । तत् सहतामयं त्रिचतुराणि दिनानि” इति । इति मामामन्त्र्य, प्रियं चोपगुह्य, प्रत्ययासीत् । मम कोशदासस्य च तदुक्तानु-
सारेण बहु विकल्पयतोः, कथञ्चिद्^२ अक्षीयत क्षपा ।

‘क्षपान्ते च कृतयथोचितनियमस्तमेव प्रियादर्शन-
सुभगमुद्यानोद्देशमुपगतोऽस्मि । तत्रैव चोपसृत्य राजपुत्रो

^१ आयस्यति—क्षिप्यते ; मनोव्यथामनुभवति ।

^२ सहता क्लेशेन ।

निरभिमानमनुकूलाभिः कथाभिर्मामनुवर्तमानो मुहूर्त-
मास्तः ; नीत्वा चोपकार्याम् ^१, आत्मसमेन स्नान-
भोजनशयनादिव्यतिकरेणोपाचरत् ; तल्पगतमायसेन
निगडेनातिबलवद्बहुपुरुषैः पीवरभुजदण्डोपरुद्धम्
अबन्धयन्माम् ।

‘प्रतिबुद्धं च सहसा समभ्यधात्, “अयि दुर्मते ! श्रुत-
मालपितं हतायाश्चन्द्रसेनाया जालरन्ध्रं ^२निःसृतं तच्चेष्टाव-
बोधप्रयुक्तयानया कुञ्जया । त्वं किलाभिलषितो वराक्या
कन्दुकावत्या ? तव किलानुजीविना मया स्थेयम् ?
त्वद्वचः किलानतिक्रमता मया चन्द्रसेना कोशदासाय
दास्यते ?” इत्युक्त्वा पार्श्वचरं पुरुषमेकमालोक्याकथयत्,
“प्रक्षिपैनं सागरे” इति । स तु लब्धराज्य इवातिहृष्टः
“देव ! यथाज्ञापयसि” इति यथादिष्टमकरोत् ।

‘अहं तु निरालम्बनो भुजाभ्यामितस्ततः स्पन्दमानः ^३,
किमपि काष्ठं दैवदत्तमुरसोपश्लिष्य, तावदप्नोषि,
यावदपासरत् वासरः, शर्वरी च सर्वा । प्रत्यूषस्यदृश्यत
किमपि वह्निवत् ^४; अमुत्रासन् यवनाः, ते मामुद्धृत्य
रामेषुनाम्ने नाविकनायकाय कथितवन्तः, “कोऽप्ययम्

^१ उपकार्याम्—राजगृहम् ।

^२ जालरन्ध्रम्—गवाक्षच्छिद्रम् ।

^३ चेष्टमानः ।

^४ अर्णवयानम् ।

आयसनिगडबद्ध एव जले लब्धः पुरुषः । सोऽयम्, अपि^१ सिञ्चेत् सहस्रं द्राक्षाणां क्षणेनैकेन ।” इति ।

‘अस्मिन्नेव क्षणे नैकनौकापरिवृतः कोऽपि मद्गु^२रभ्य-
धावत् ; अविभयुर्यवनाः, तावदतिजवा नौकाः श्वान इव
वराहमस्मत्पोतं पर्यरुत्सत । प्रावर्त्तत संप्रहारः,—
पराजिता यवनाः । तानहमगतीनवसीदतः समाश्वास्या-
लपिषम्, “अपनयत मे निगडबन्धनम् ; अयमहमव-
सादयामि वः सपत्नान्” इति ।

‘अमी तथा अकुर्वन्, सर्वाश्च तान् प्रतिभटान्
भक्तवर्षिणा भीमटङ्कृतेन शार्ङ्गेण लवलवीकृताङ्गान्^३
अकार्षम् । अवप्लुतग्रहतविध्वस्तयोधमस्मत्पोतसंसक्तपोत-
ममुत्र नाविकनायकमनभिसरमभिपतय जीवग्राह^४मग्र-
हीषम् । असौ चासीत् स एव भीमधन्वा । तं चाह-
मवबुध्य जातव्रीड^५मब्रवम्, “तात ! किं दृष्टानि कृतान्त-
विलसितानि ?” इति । ते तु सांयात्रिका^६ मदीयेनैव
शृङ्खलेन तमतिगाढं बद्ध्वा हर्षकिलकिलारवमकुर्वन्,
मां चापूजयन् ।

^१ ‘अपि’शब्दः सम्भावनायाम् ।

^२ मद्गुः—पोतविशेषः ।

^३ ‘लवलवीकृतानि’ खण्डखण्डकृतानि ‘अङ्गानि’ येषां तान् ।

^४ ‘समूलाकृत-जीविषु हन्-कञ्-ग्रहः’ इति णमुल् ।

^५ सलज्जम् ।

^६ पोतवणिजः ।

‘दुर्वारा तु सा नौरननुकूलवातनुन्ना दूरमभिपत्य
कमपि द्वीपं निविडमाश्लिष्टवती । तत्र च स्वादु पानीयम्,
एधांसि, कन्दमूलफलानि च संजिघृक्ष्वो गाढपातित-
शिलावलयम्^१ अवातराम । तत्र चासीत् महाशैलः ।
सोऽहम् “अहो रमणीयोऽयं गिरिनितम्बभागः, कान्त-
तरेयं गन्धपाषाणवती उपत्यका, शिशिरमिदम् गोत्रवारि^२,
रम्योऽयमनेकवर्ण-कुसुममञ्जरी-मञ्जुलतरस्तरुवनाभोगः ”
इत्यत्यन्ततरया दृष्ट्वा बहु बहु पश्यन्, किमपि नालीक^३-
परागधूसरं सरः समध्यगमम् ।

‘तत्र स्नातश्च, काञ्चित् अमृतस्वादून् विसभङ्गान्
आस्वादय, अंसलग्नकङ्क्षारः, तीरवर्तिना केनापि भीम-
रूपेण ब्रह्मराक्षसेनाभिपत्य, “कोऽसि ? कुतस्त्योऽसि ?”
इति निर्भर्त्सयताभ्यधीये । निर्भयेन च मया
सोऽभ्यधीयत, “सौम्य ! सोऽहमस्मि द्विजन्मा ;
शत्रुहस्तादर्णवम्, अर्णवाद्यवननावम्, यवननावश्वित्र-
ग्रावाणमेनं पर्वतप्रवरं गतो यदृच्छयास्मिन् सरसि
विश्रान्तः । भद्रं तव ?” इति ।

‘सोऽब्रूत, “नो चेद् ब्रवीषि प्रश्नानेतान् अश्रामि
त्वाम्” इति । मयोक्तम्, “भवतु ; पृच्छ तावत्” इति ।

^१ शिलावलयम्—शिलामण्डलम् ।

^२ पर्वतसलिलम् ।

^३ नालीकः—पद्मम् ; ‘नालीकः पद्मवाणयोः’ इति वैजयन्ती ।

‘अथ, आवयोरिकयार्थ्या^१ आसीत् संलापः । स
यथा—

- (१) प्रश्नः—किं क्रूरम् ?
उत्तरम्—स्त्रीहृदयम् ।
- (२) प्रश्नः—किं गृहिणः प्रियहिताय ?
उत्तरम्—दारगुणाः ।
- (३) प्रश्नः—कः कामः ?
उत्तरम्—संकल्पः ।
- (४) प्रश्नः—किं दुष्करसाधनम् ?
उत्तरम्—प्रज्ञा । इति ।

‘स चेदमाकर्ण्य ब्रह्मराक्षसो मामपूपुजत् । अस्मिन्नेव
क्षणे नातिप्रौढपुत्रागमुकुलस्थूलानि मुक्ताफलानि सह
सलिलविन्दुभिरम्बरतलात् अपतन् । अहं तु “किं
न्विदम् ?” इत्युच्चक्षुरालोकयन् कमपि राक्षसं काञ्चिदङ्गनां
विचेष्टमानगात्रीमाकर्षन्तमपश्यम् । “कथमपहरत्य-
कामामपि स्त्रियमनाचारो नैर्ऋतः !” इति
गगनगमनमन्दशक्तिः, अशस्त्रश्चातप्ये । स तु मत्तम्बन्धी
ब्रह्मराक्षसः “तिष्ठ तिष्ठ पाप ! कापहरसि ?” इति
भर्त्सयन् उत्थाय राक्षसेन समसृज्यत । तां तु रोषाद्
अनपेक्षापविद्धाम्^२, अमरवृक्षमञ्जरीमिव अन्तरिक्षात्

^१ आर्थ्या—आर्थाच्छन्दसा ।

^२ एवं त्यक्ता चेत् नश्येदिति ‘अपेक्षाया अभावेन’ त्यक्तम् ।

आपतन्तीम्, उन्मुखप्रसारितोभयकरः कराभ्याम-
ग्रहीषम् ।

‘उपगृह्य च, वेपमानां सम्मीलिताक्षीं मदङ्गस्पर्श-
सुखेन उद्भिन्नरोमाञ्चां तादृशीमेव तामनवतारयन्न-
तिष्ठम् । तावत्तावुभावपि शैलशृङ्गभङ्गैः, पादपैश्च
रभसोन्मूलितैः, मुष्टिपादप्रहारैश्च परस्परमक्षपयेताम्^१ ।
पुनरहमतिमृदुनि पुलिनवति कुसुमलवलाञ्छिते
सरस्तीरेऽवरोप्य, सस्पृहं निर्व्वर्णयन् तां मत्प्राणैकवल्लभां
राजकन्यां कन्दुकावतीमलुक्षयम् ।

‘सा हि मया समाश्वास्यमाना तिर्य्यङ् मामभि-
निरूप्य जातप्रत्यभिज्ञा सकरुणमरोदीत्, अवादीच्च,
“ नाथ ! त्वद्दर्शनादुपोदरागा तस्मिन् कन्दकोत्सवे, पुनः
सख्या चन्द्रसेनया त्वत्कथाभिरेव समाश्वासितास्मि । ‘त्व’
किल समुद्रमध्ये मज्जितः पापेन मद्भ्रात्रा भीमधन्वना’
इति श्रुत्वा, सखीजनं परिजनञ्च वञ्चयित्वा, जीवितं
जिह्वासुरेकाकिनी क्रोडावनमुपागमम् । तत्र च
मामचकमत कामरूप एष राक्षसाधमः ; सोऽयं मया
भीतयावधूतप्रार्थनः स्फुरन्तीं मां निगृह्याभ्यधावत् ।—
अत्रैवमवसितोऽभूत्, अहं च देवात् तवैव जीवितेशस्य
हस्ते पतिता । भद्रं तव ? ” इति ।

‘एतत् श्रुत्वा, तथा सहावरुह्य, नावमध्यारोहम् ।
मुक्ता च नौः प्रतिवातप्रेरिता तामेव दामलिप्तां प्रत्यु-
पातिष्ठत् ; अवरुढाश्च वयमश्रमेण “तनयस्य च
तनयायाश्च नाशादनन्यापत्यस्तुङ्गधन्वा सुहृत्पतिर्निष्कलः^१
स्वयं सकलत्र एव निष्कलङ्कगङ्गारोधसि अनशनेनोपरन्तुं
प्रतिष्ठते । सह तेन भर्तुमिच्छत्यनन्यनाथोऽनुरक्तः पौर-
वृद्धलोकः” इत्यश्रुमुखीनां प्रजानामाक्रन्दमश्रुणुम् ।

‘अथाहमस्मै राज्ञे यथावृत्तमाख्याय तदपत्यद्वयं
प्रत्यर्पितवान् । प्रीतेन तेन जामाता कृतोऽस्मि दाम-
लिप्तेश्वरेण ; तत्पुत्रो मदनजीवी जातः ; मदाज्ञापितेन
चामुना प्राणवदुज्झिता चन्द्रसेना कोशदासस्य पत्नी
यथाविधि जाता । ततश्च सिंहवर्मसाहाय्यार्थमत्रागत्य
भर्तुस्तव दर्शनोत्सवसुखमनुभवामि’ इति ।

श्रुत्वा चैतत्, ‘चित्तेयं दैवगतिः ; अवसरेषु पुष्कलः
पुरुषकारः’ इत्यभिधाय, भूयः स्मिताभिषिक्तदन्तच्छदो
मन्त्रगुप्ते हर्षोत्फुल्लं चक्षुः पातयामास देवो राजवाहनः ।
स किल करकमलेन किञ्चित्संवृतानन आत्मचरितमा-
चचक्षे ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते मित्रगुप्तचरितं

नाम षष्ठ उच्छ्वासः ।

^१ निष्कलः—वृद्धः ; ‘निष्कलः स्यविरः समौ’ इति वैजयन्ती ।

मन्त्रगुप्तचरितम्

[सप्तम उच्छ्वासः]

‘राजाधिराजनन्दन ! नगरभ्रूगतस्य ते गतिं
ज्ञास्यन्नहं च गतः कदाचित् कलिङ्गान् । कलिङ्ग-
नगरस्य नात्यासन्नसंस्थित-जनदाहस्थानसंसक्तस्य कस्यचित्
कान्तारधरणिजस्य^१ आस्तीर्णसरसकिसलयसंस्तरे तले
निषद्य निद्रालीढदृष्टिरशयिषि ।

‘अथ निशीथे शीतवातस्पर्शात् गतनिद्रः “कथं
खलेनानेन दग्धसिद्धेनाहर्निशं निदेशं दिक्षता जन एष
निरन्तरमायास्यते ? क्रियेतास्य आणकनरेन्द्रस्य^२
केनचित् अनन्तशक्तिना सिद्धयन्तरायः ?” इति
किङ्करस्य कस्यचिदतिकातरं रटितमाकण्य, “क एष
सिद्धः, किं चानेन किङ्करेण करिष्यते ?” इति
दिदृक्षाक्रान्तहृदयः, किङ्करगतया दिशा किञ्चिदन्तरं
गतः, नरास्थिशकलरचितालङ्कारं चिताभस्मकृताङ्गरागं
जटिलं हिरण्यरेतसि^३ तिलसिद्धार्या^४दीनाकिरन्तं कञ्चित्
पुरुषमद्राक्षम् ।

^१ कान्तारधरणिजस्य—महाकाननतरोः ।

^२ आणकः—कुक्षितः, नरेन्द्रः—मन्त्रज्ञः ; ‘पापाणके कुत्सितै’रिति
तत्पुरुष-समासः । ^३ हुताशने ।

^४ सिद्धार्यः—गौरसर्षपः, White mustard.

‘तस्याग्रे स कृताञ्जलिः किङ्करः “किं करणीयम् ? दीयतां निदेशः” इत्यतिष्ठत् । आदिष्टव्यायं तेनाति-
निकृष्टाशयेन, “गच्छ, कलिङ्गराजस्य कर्द्दनस्य कन्यां
कनकलेखां कन्यागृहादु इहानय” इति ।

‘स च राक्षसस्तथाकार्षीत् । ततश्चैनाम् त्रासेना-
लघीयसा, अस्रजर्जरेण च कण्ठेन, रणरणिकागृहीतेन^१
च हृदयेन “हा तात ! हा जननि !” इति क्रन्दन्तीम्,
कीर्णग्लानशेखरस्रजि शीर्णनहने^२ शिरसिजानां सञ्चये^३
निगृह्य, असिना शिलासितेन^४ शिरश्चिकर्त्तिषयाचेष्टत ।
भटिति चाच्छिद्य तस्य हस्तात् तां शस्त्रिकाम्, तया
निकृत्य तस्य शिरः सजटाजालम्, निकटस्थस्य कस्यचित्
जीर्णसालस्य स्कन्धरन्ध्रे न्यधिषि ।

‘तन्निध्याय^५ हृष्टतरः स राक्षसः क्षीणाधिरकथयत्,
“आर्य्य ! कदर्य्यस्यास्य^६ कदर्य्यनात्^७ न कदाचित्
निद्रायाति नेत्रे ; तर्जयति चासयति च, अकृत्ये^८ चाज्ञां

^१ ‘रणरणिकया’ उद्देगातिशयेन ‘गृहीतम्’ आक्रान्तम्, अभिभूतम् वा ;
तेन ।

^२ शीर्णनहने—शिथिलबन्धने ।

^३ सञ्चये—समूहे ; अवच्छेदाधिकरणे समूही ।

^४ शिलासितेन—प्रस्तरवत् कृष्णवर्णेन ।

^५ निध्याय—आलीक्य ।

^६ कदर्य्यस्य—कृपणस्य ।

^७ कदर्य्यनात्—क्षेशनात् ।

^८ अकृत्ये—अपकारे, निन्दितकर्मणि ।

ददाति । तदत्र कल्याणराशिना साधीयः कृतम्, यदेष नरकाकः^१ कारणानां^२ नारकीणां रसज्ञानाय नौतः शीतेतरदीधितिदेहजस्य^३ नगरम् । तदत्र दयानिधे-
रनन्ततेजसस्तेऽयं जनः काञ्चित् आज्ञां चिकीर्षति ।
आदिश, अलं कालहरणेन” इत्यनंसीत् ।

‘आदिशं च तम्, “सखे ! सैषा सज्जनाचरिता सरणिः^४, यदणीयसि^५ कारणेऽनणीयान् आदरः संदर्श्यते । न चेदिदं नेच्छसि, यत् सेयं सन्नताङ्ग्यष्टिरक्लेशार्हा सती अनेनाकृत्यकारिणा^६ अत्यर्थं क्लेशिता, तन्नयेनां निज-
निलयम् ; नान्यदितः किञ्चिदस्ति चित्ताराधनं नः” इति ।

‘अथ तदाकर्ण्य, सा धीरेतरतारकां दृशं तिर्यक्-
सञ्चारयन्ती, कण्टकितरक्तगण्डलेखा, रागलज्जान्तराल-
चारिणी^७, चरणाग्रेण तिरस्चीननखार्चिस्चन्द्रिकेण धरणी-
तलं साचीकृताननसरसिजं^८ लिखन्ती, कानिचित् एतान्य-
क्षराणि कलकण्ठीकलान्यसृजत्, “आर्य्य ! केन कारणेनेमं

^१ नरकाकः—नराधमः ।

^२ कारणानाम्—यातनानाम् ।

^३ ‘शीतेतरदीधितिः’ उष्णरश्मिः सूर्यः, तस्य ‘देहजस्य’ अपत्यस्य ; यमस्य इत्यर्थः ।

^४ सरणिः—पङ्क्तिः ।

^५ अणीयसि—अल्पे ।

^६ अकृत्यकारिणा—असमीचीनकारकेण ।

^७ ‘रागः’ इच्छा, ‘लज्जा’ व्रीडा, तयोः ‘अन्तरालं’ मध्यस्तत्र ‘चारिणी’ वर्तमाना ।

^८ ‘साचीकृतम्’ वक्रोक्तम् ‘आननसरसिजम्’ वक्रकमलम् यस्मिन् तत् ।

जनं कालहस्तादाच्छिद्य कृतज्ञतालेशप्रकाशावकाशम्
अदत्त्वैव दारुणे मनोग्लानिमहानले पुनः किरसि ?
यद्यस्ति दया तेऽत्र जने, अनन्यसाधारणः करणीयः स एष
चरणाराधनक्रियायाम् । किं बहुना ? यथा ते चरणसर-
सिजरजःकणिका, तथाहं चिन्तनीया । तद्यदि करुणात्र
दासीं प्रति, स्वीकृत्येमां गान्धर्वेण धर्मेण, दीयतां पूर्णाधि-
कारश्चरणपङ्कजसेवायामविरतम् । यदि च कन्यागारा-
ध्यासने रहस्यचरणादनर्थं आशङ्कते, नैतदस्ति ; रक्ततरा
हि नस्तत्र सख्यश्चेत्यथ यथा न कश्चिदेतत् ज्ञास्यति
तथा यतिष्यन्ते ” इति ।

‘अहमपि तद्दर्शनेन नितरां रागपूर्णः किङ्करानन-
निहितदृष्टिरगादिषम्, “यथेयं चार्वाङ्गी कथयति, तथा
चेन्नाचरेयम्, नयेत दारुणोऽनुरागानलः क्षणेनैकेन मां
भस्मावशेषताम् ; तत् सहानया हरिणनयनया जनश्चेमं
नय कन्यागृहम् ” इति ।

‘नीतश्चाहं निशाचरेण शारदजलधरजालकान्ति
कन्यकानिकेतनम् । तत्र च काञ्चित् कालकलां^१
चन्द्राननानिदेशात् चन्द्रशालैकदेशे^२ अतिष्ठम् । सा
च स्वच्छन्दं शयानाः करतलालससंघटनापनीतनिद्राः
काञ्चित् अधिगतार्थाः सखीरकार्षीत् । अथागत्य

^१ ‘कालस्य’ समयस्य ‘कलाम्’ लेशम् ।

^२ ‘चन्द्रशाला शिरोगृहम्’ इत्यमरः ।

ताश्चरणनिहितशिरसः चरदस्रकरालितेक्षणाः^१ षट्
चरणगणरणित-संशयितकलगिरः शनैरकथयन्, “आर्थ्य !
यदादित्यतेजसस्ते एषा नयनलक्ष्यतां गता, ततः
कृतान्तेन न गृहीता, दत्ता चेयं चित्तजेन गरीयसा
साक्षीकृत्य रागानलम्, तद् अनेनाश्चर्यरत्नेन नलिनाक्षस्य
ते रत्नशैलशिलातलस्थिरं रागतरलेनालङ्घ्यतां हृदयम्”
इति ।

‘मयाप्युक्तम्, “भद्राः ! असाधारणोऽयं प्रणयः ;
सर्वथानुगृहीतोऽस्मि” इति । ततः सखीजनेनाति-
दक्षिणेन दृढतरीकृतस्नेहनिगडः तया सन्नताङ्ग्या सङ्गतो
गान्धर्व्येण विधिना चिरं तत्रावात्सम् ।

‘अथ कदाचिन् मधुमासे, कलिङ्गराजः सहाङ्गना-
जनेन सह च तनयया सकलेन च नगरजनेन, दश त्रीणि
च दिनानि, दिनकरकिरणजालालङ्घनीये, रणदलिसङ्घ-
संलङ्घित-नतलताग्रकिसलयालौढ-सैकततटे^२, तरल-
तरङ्गशोकरासारसङ्गशीतले, सागरतीरकानने क्रीडारस-
जातासक्तिरासीत् । अथ सन्ततसङ्गोत्सङ्गतचित्तोऽसौ

^१ ‘चरता’ निःसरता ‘अस्त्रेण’ अश्रुणा ‘करालितानि’ विकृतानि ईक्षणानि
यासां ताः ।

^२ ‘रणतां’ गुञ्जताम्, ‘अलीनां सङ्घैः’ भमराणां निचयैः, ‘संलङ्घिताः’
समाक्रान्ताः, अतएव ‘नताः’ याः ‘लताः’ वज्राः, तासाम् ‘अग्रकिसलयैः’
पल्लवाद्यैः, ‘आलौढम्’ स्पष्टम्, ‘सैकततटम्’ सिकतामयतीरं यस्मिन् तादृशे ।

नृपतिः, तत्र रन्ध्रे, आम्बुनाथेन जयसिंहेन सलिलतरण-
साधनानीतेन^१ अनेकसंख्येनानीकेन द्रागागतप्रागृह्यत
सकलत्रः ; सा चानीयत त्रासतरलाक्षी दयिता नः
सह सखीजनेन कनकलेखा ।

‘तदाहम्, अन्तरिताहारचिन्तः, चिन्तयन् दयिताम्,
गलितगात्रकान्तिः, इतग्रतर्कयम्, “गता सा कलिङ्गराज-
तनया जनित्रा जनयित्रया च सहारिहस्तम् । निरस्त-
धैर्यश्च, तां स राजा नियतं संजिघृक्षेत्^२ । तदसहा च
सा सती, गररसादिना^३ सद्यः सन्तिष्ठेत्^४ । तस्यां च
हृदयेश्यां तादृशीं दशां गतायाम्, नूनं हन्येतायं जनस्त-
देकजीवितः शोकेनानेन । तत् कात्र गतिः ?” इति ।

‘अत्रान्तरे आम्बुनगरादागच्छन् अदृश्यत कश्चिद-
ग्रजन्मा । तेन चेयं कथा कथिता, “यथा किल
जयसिंहेनानेकनिकारदत्तसङ्घर्षणजिघांसितः^५ स कर्हणः
कनकलेखादर्शनैधितेन रागेणारक्ष्यत । सा च दारिका
यक्षेण केनचित् अधिष्ठिता, न तिष्ठत्यग्रे नरान्तरस्य
नरेन्द्रस्य च ; आयस्यति^६ च नरेन्द्रसार्थसंग्रहणेन^७ तं
निराकरिष्यन् नरेन्द्रः, न चास्ति सिद्धिः” इति ।

^१ सलिलतरण-साधनम्—नौकादि ।

^२ गच्छीतुमिच्छेत् ।

^३ गररसादिना—विषद्रवप्रभृतिना ।

^४ सन्तिष्ठेत्—सिधेत ।

^५ अनेकैः—बहुभिः, निकारैः—यातनाभिः, दत्तेन, सङ्घर्षणेन—
अभिभवेन, जिघांसितः—हन्तुमिष्टः ।

^६ यतते ।

^७ ‘नरेन्द्रसार्थानाम्’ भूतादि-चिकित्सकसङ्घानाम् ‘संग्रहणं’ तेन ।

‘तेन चाहं दर्शिताशः, कस्यचित् जरत्सालस्य स्कन्ध-
रन्ध्रान्तर्जटाजालं निष्कृष्य, तेन जटिलतां गतः, कन्याचीर-
सञ्चयान्तरितसकलगात्रः, काञ्चित् शिष्यानग्रहीषम् ;
अकार्षं च तान् नानाश्चर्यक्रिया-विप्रलब्धाज्जनादाहृतान्न-
वस्त्रादिदानेन नितान्तानुरक्तान् । अयासिषं च दिनेः
कैश्चित् आन्ध्रनगरम् । तस्य नाट्यासन्ने सलिलराशि-
सदृशस्य^१ सारसश्रेणीशेखरस्य सरसस्तीरकानने कृत-
निकेतनः स्थितः, शिष्यजनेनेत्यमकीर्त्य^२ दिशि दिशि—

“य एष जरदरण्यस्थलीसरस्तीरे स्थण्डिलशायो यतिः,
तस्य किल सकलानि सरहस्यानि सषडङ्गानि च छन्दांसि^३
रसनाग्रे सन्निहितानि । अन्यानि च शास्त्राणि, येन
यानि न ज्ञायन्ते, स तेषां तत्सकाशादर्थनिर्णयं करिष्यति ;
असत्येनास्य नास्यं संसृज्यते । सशरीर^४श्चैष दयाराशिः^५,
एतत्संग्रहेणाद्य चिरं चरितार्था दीक्षा, तच्चरणरजः-
कणैः कैश्चन शिरसि कीर्णैरनेकस्यानेक आतङ्कश्चिरं
चिकित्सकैरसंहार्यः संहृतः, तदङ्घ्रिचालनसलिलसेकै-
र्निष्कलङ्कशिरसां नश्यन्ति क्षणेनैकेनाखिलनरेन्द्रयन्त्र-
लङ्घिन^६श्चण्डतरा ग्रहाः, न तस्य शक्यं शक्तेरियत्ताज्ञानम्,
न चास्याहङ्कारकणिका” इति ।

^१ सागरतुल्यस्य ।

^२ वेदाः ।

^३ मूर्तिमान् ।

^४ दयासमुद्रः ।

^५ ‘अखिलनरेन्द्राः’ मन्त्रवादि समूहाः, तेषां ‘यन्त्राणि’ मन्त्रविन्यास-
रेखाक्रमाः, तान् अपि ‘लङ्घितुम्’ अतिक्रमितुं ‘शीलं’ येषाम्, ते । ‘यत्र-
लङ्घिनः’ इति वा पाठः ।

‘सा चेयं कथा, अनेकजनास्यसञ्चारिणी, तस्य कनकलेखाधिष्ठान--धनदाज्ञाकर-निराक्रियासक्तचेतसः^१ क्षत्रियस्याकर्षणायाशकत् । स च अहरह^२रागत्य, आदरेणातिगरीयसाचयन्, अर्थैश्च शिष्यान् संगृह्णन्, अधिगतक्षणः कदाचित् काङ्क्षितार्थसाधनाय जनैर-याचिष्ट ।

‘ध्यानधीरः स्थानदर्शितज्ञानसन्निधियैनं निरीक्ष्य, निचाय्य^३ अकथयम्, “ तात ! स्थान एष हि यत्नः ; तस्य हि कन्यारत्नस्य सकलकल्याण-लक्षणैकराशेरधिगतिः क्षीरसागर-रसनालङ्कृताया धराङ्गनाया एवासादनाय साधनम् । न च यत्नस्तदधिष्ठायी केनचित् नरेन्द्रेण तस्या दर्शनं सहते, तदत्र सद्भ्यतां त्रीण्यहानि, यैरहं यतिथेऽर्थस्यास्य साधनाय ” इति ।

‘तथादिष्टे च हृष्टे क्षितीशे गते, निशि निशि तमिस्रायाम्, निशोथे, तदेकतः सरस्तटं तीर्थासन्निकुण्डं खनित्रेण छिद्रीकृतान्तरालमकार्षम् । कृत्वा च घन-शिलेष्टकाच्छन्नच्छिद्राननं तत्तौरदेशम्, जनैरशङ्कनीयं

^१ ‘कनकलेखा’ ‘अधिष्ठानम्’ आश्रयो यस्य, तादृशी यो ‘धनदः’ तस्य ‘आज्ञाकरो’ यत्नः, तस्य ‘निराक्रिया’यां निराकरणे ‘आसक्तम्’ अतिसक्तं चेतो यस्य, तथाविधस्य ‘क्षत्रियस्य’ राज्ञो जयसिंहस्य ।

^२ अहरहः—प्रतिदिनम् ।

^३ निश्चित्य ।

प्रातः स्वनिकेतनं न्यशिष्यम् । एवं याते दिनत्रये,
जनाधिनाथः स आगत्य, जनस्यास्य कृतानतिः,
कृताञ्जलिरतिष्ठत् ।

‘आदिष्टश्च, “दिष्ट्या दृष्टेष्टसिद्धिः; इह जगति
हि न निरीहं^१ देहिनं श्रियः संश्रयन्ते, श्रेयांसि च
सकलानि अनलसानां हस्ते नित्यसान्निध्यानि ।
साधीयसा ते सच्चरितेनाकृष्टचेतसा मयेदं सरस्तथा
संस्कृतम्, यथेह तेऽद्य सिद्धिः स्यात् । तदेतस्यां निशि
गलदर्धायां गाहनीयम्, गाहनानन्तरं च सलिलतले
सततगतीनन्तःसञ्चारिणः^२ सन्निगृह्य यथाशक्ति शय्या
कार्या । ततश्च क्षणादाकर्णनीयं जनिष्यते जलसङ्घातस्य
किञ्चिदारटितम्^३ । शान्ते च तत्र सलिलरटिते, क्लिन्न-
गात्रः, किञ्चिदारक्तदृष्टिर्येनाकारेण निर्यास्यसि निचाय्य
तं निखिलजननेत्रानन्दकारिणम्, न च यत्नः शक्यत्यग्रतः
स्थितये, स्थिरतरनिहितस्नेहशृङ्खलानिगडितं च
कन्यकाह्वदयं क्षणेनैकेनासहनीयदर्शनान्तरायं स्यात् ।
अस्याश्च धराङ्गनाया नात्यादृतनिराकृताचक्रं चक्रं
करतलगतं चिन्तनीयम्, न तत्र संशयः । इच्छसि
चेदिमं विधिम्, नानाशास्त्रवेदिभिरधिकृतैरन्येथ
हितैराकलय्य, जालिकशतमानाय्य, यथेष्टदृष्टान्तरालं सरः

^१ निःस्पृहम्, अनुद्योगिनमिति यावत् ।

^२ अन्तश्चरान् वायून् प्राणादीन् ।

^३ आरटितम्—शब्दः ।

क्रियेत, सैनिकैश्च यथास्थानस्थितैः रक्षा विधेया”
इति ।

‘कस्तत्र तज्जानाति यच्छिद्रेणारयश्चिकीर्षन्तीति ?
तत् तस्य हृदयहारि जातम् । तदधिकृतैश्च तत्र कृत्ये
रन्ध्रदर्शनासहैरिच्छां च राज्ञः कन्यकातिरागजनितां
नितान्तनिश्चलां निश्चित्य, अर्थ एष न निषिद्धः ।

‘स पुनर्मयोक्तः, “राजन् ! अत्र ते जनान्ते चिरं स्थितम्,
न चैकत्र चिरस्थानं^१ नः शस्तम् ; कृतकृत्यश्च न इह
द्रष्टासि । यस्य ते राष्ट्रे आसाद्यासादितम्, तस्य ते
किञ्चिदनाचर्य्य कार्यम्, गतिरार्य्यगर्ह्या ।—अत्रैतच्चिर-
स्थानस्य कारणम्, तच्चाद्य सिद्धम् ; गच्छ गृहान् ।
यथार्हजलेन हृदयगन्धेन स्नातः, सितस्रगङ्गरागः, शक्ति-
सदृशेन दानेनाराधित-धरणितलतैतिलगणो^२ यथासमय-
मागतप्रार्थसिद्धये यतेथाः ” इति ।

‘स किल कृतज्ञतां दर्शयन्, “असिद्धिरेषा सिद्धिः यद-
सन्निधिरिहार्याणाम्^३ । कष्टा चेयं निःसङ्गता, या
निरागसं दासजनं त्राजयति ; न च निषेधनीया
गरीयसां गिरः ” इति स्नानाय गृहानयासीत् ।

‘अहं च निर्गतप्र, निर्जने निशीथे सरस्तोररन्ध्रनिलीनः
सन्, ईषच्छिद्रदत्तकर्णः स्थितः । स्थिते चार्द्धरात्रे

^१ बहुचण-प्रतीचणम् ।

^२ तैतिलगणः—देवगणः ।

^३ आर्याणाम्—श्रेष्ठानाम् ।

कृतयथादिष्टक्रियः, स्थानस्थानरचितरत्नः स राजा,
जालिकजनानानीय निराकृतान्तःशल्यं शङ्काहीनः
सरःसलिलं सलीलगतिरगाहत । गतं च कीर्णकेशं
संहतकर्णनासं^१ सरसस्तलं हास्तिनम्^२, नक्रलीलया
नीरातिनिलीनयायी तं तथा शयानं कन्धरायां कन्यया
न्यग्रहीषम् । खरतरकालदण्डघटनातिचण्डैश्च कर-
चरणघातैर्निर्दयदत्तनिग्रहः क्षणेनैकेनाजहात् स चेष्टाम् ।
ततश्च आकृष्य तच्छरीरं छिद्रे निधाय, नीरात्रिरया-
सिषम् । सद्यः सङ्गतानां च सैनिकानां तदत्य-
चित्रीयताकारान्तरग्रहणम् ।

‘अथ गजस्कन्धगतो राजभवनं प्रविश्य, कथमपि
निशां नीत्वा, प्रातः कृतनित्यक्रियः सिंहासनासीनः,
पार्श्ववर्त्तिनोऽमात्यादीन् अगादिषम्, “दृश्यतां शक्ति-
रार्षी^३, अद्य सकलनास्तिकानां जायेत लज्जानतं शिरः ।
तदिदानीं चन्द्रशेखर-नरकशासन-सरसिजासनादीनां^४
त्रिदशेशानां स्थानानि^५ अत्यादररचितनृत्यगीताद्या-

^१ ‘कर्णो’ च ‘नासा’ च कर्णनासम् ; प्राण्यङ्गत्वात् समाहारे एक-
वचनम् ; पश्चात् ‘संहत’पदेन समासः ।

^२ हस्तिप्रमाणम् ; ‘पुरुष-हस्तिभ्यामण् च’ इत्यण् ।

^३ ऋधेरियम् इत्यार्षी ।

^४ ‘चन्द्रशेखरः’ शिवः, ‘नरकशासनः’ विष्णुः, ‘सरसिजासनः’ ब्रह्मा ।

^५ स्थानानि—आयतनानि ।

राधनानि क्रियन्ताम्, क्रियन्तां च गृहादितः क्लेश-
निरसनसहान्यर्थिसार्धेर्धनानि” इति ।

‘आश्चर्य्यरसातिरेकदृष्टदृष्टयस्ते “जय जगदीश !
जयेन सातिशयं दश दिशः स्थगयन् निजेन यशसादि-
राजयशांसि^१” इत्यसक्तदाशास्य^२, आरचयन् यथादिष्टाः
क्रियाः ।

‘स चाहं दयितायाः सखीं हृदयस्थानीयां शशाङ्क-
सेनां कन्यकाम्, कदाचित् कार्यान्तरागताम्, रहसि
आचक्षिपि, “कच्चिदयं जनः कदाचिदृष्टः ?” इति ।
अथ सा हर्षकाष्ठां गतेन हृदयेन ईषदालक्ष्य, दशन-
दौधितिलतां लीलालसं लासयन्ती, हर्षजलक्लेदजर्जर-
निरञ्जनेक्षणा, रचिताञ्जलिः “नितरां जाने, यदि न
स्यात् ऐन्द्रजालिकस्य जालं किञ्चिदेतादृशम् ;
कथञ्चैतत् ? कथय” इति स्नेहनिर्यन्त्रणं^३ शनैरगादीत् ।

‘अहं चास्यै कार्त्तस्नेयनाख्याय, तदाननसंक्रान्तेन
सन्देशेन समजनयं सहचर्या निरतिशयं हृदयाह्लादम् ।
ततस्तया दयितया निरर्गलीकृतातिसत्कृतकलिङ्गनाथ-
न्यायदत्तया सङ्गत्य, आन्ध्रकलिङ्गराज्यशासी, तस्या-
स्यारिणा लिलङ्घयिषितस्याङ्गराजस्य साहाय्याया-

^१ ‘आदिराज’स्य मनोः ‘यशांसि’, यद्वा ‘आदिराजा’स्तत्पिद-
पितामहादयः ।

^२ असक्तत्—वारं वारम् ; आशास्य—प्रशस्य ।

^३ स्नेहवद्भुम्, सस्नेहातिशयम् ।

लघोयसा साधनेन आगत्य, अत्र ते सखिजनसङ्गतस्य
यादृच्छिकदर्शनानन्दराशि-लङ्घितचेता जातः' इति ।

तस्य तत् कौशलं स्मितज्योत्स्नाभिषिक्तदन्तच्छदः
सह सुहृद्भिरभिनन्द्य, 'चित्रमिदं महामुनेर्वृत्तम्, अत्रैव
खलु फलितमतिकष्टं तपः । तिष्ठतु तावत् नर्म, हर्ष-
प्रकर्षस्पृशोः प्रज्ञासत्त्वयोर्दृष्टमिह स्वरूपम्' इत्यभिधाय,
पुनः 'अवतरतु भवान्' इति बहुश्रुते विश्रुते विकच-
राजीवसदृशं दृशं चिक्षेप देवो राजवाहनः ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते मन्वगुप्तचरितं

नाम सप्तम उच्छ्वासः ।

विश्रुतचरितम्

[अष्टम उच्छ्वासः]

सोऽप्याचचक्षे, 'देव ! मयापि परिभ्रमता विन्ध्याटव्यां
कोऽपि कुमारः क्षुधा तृषा च क्लिश्यन् अक्लेशार्हः कश्चित्
कूपाभ्याशे^१ अष्टवर्षदेशीयो^२ दृष्टः । स च त्रासगद्गदमगदत्,
“महाभाग ! क्लिष्टस्य मे क्रियतामार्य्य ! साहाय्यम् । अस्य
मे प्राणापहारिणीं पिपासां प्रतिकर्तुमुदकमुदञ्चन्नि^३ह

^१ अभ्याशे—समीपे ।

^२ असमाप्ताष्टवर्षः ; 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्-देश्य-देशीयरः' इति देशीय-
प्रत्ययः ।

^३ उदञ्चन्—निष्कासयन् ।

कूपे कोऽपि निष्कलो^१ ममैकशरणभूतः पतितः ।
तमलमस्मि नाहमुद्धर्तुम्” इति ।

‘अथाहमभ्येत्य, व्रतत्या कयापि वृद्धमुत्तार्य, तं च
बालं वंशनालीमुखोद्धृताभिरङ्गिः, फलैश्च पञ्चषैः^२ शरत्क्षेपो-
च्छितस्य लकुचवृक्षस्य शिखरात् पाषाणपातितैः,
प्रतयानीतप्राणवृत्तिमापाद्य, तरुतलनिषस्सस्तं जरन्तम्^३
अब्रवम्, “तात ! क एष बालः ? को वा भवान् ?
कथञ्चेयमापदापन्ना ?” इति ।

‘सोऽश्रुगद्गदमगदत्, “श्रूयताम् महाभाग !—अस्ति
विदर्भनामा जनपदः, तस्मिन् भोजवंशभूषणम्, अंशावतार
इव धर्मस्य, अतिसत्त्वः, सत्यवादी, वदान्यः, विनीतः,
विनेता प्रजानाम्, रञ्जितभृत्यः, कीर्त्तिमान्, उदयो
मूर्त्तिबुद्धिभ्याम्, उत्थानशीलः, शास्त्रप्रमाणकः, शक्यभव्य-
कल्पारम्भी^४, सम्भावयिता बुधान्, प्रभावयिता सेवकान्,

^१ निष्कलः—स्थविरः ; ‘निष्कलः स्थविरः समौ’ इत्यमरः ।

^२ पञ्चषैः—‘पञ्च षड्’ वा येषां परिमाणं तैः ; ‘संख्याव्यये’त्यादिना बहु-
व्रीहिः, ‘बहुव्रीहौ संख्येयि डजबहुगणात्’ इति समासान्तो डच् ।

^३ वृद्धम् ।

^४ शक्यभव्यकल्पारम्भी—

‘शक्यं तु सुकरं कर्म, भव्यं तु जनलालितम् ।

कल्पं युक्तं न भङ्गेन, सदैवैष समाचरेत् ॥’ इति दिवाकरः ।

‘शक्यं’ स्वसाध्यम् ; ‘भव्यं’ कुशलम् ; ‘कल्पः’ विधिः ; ‘कल्पो न्याय्ये
विधौ शास्त्रे संवत्त ब्रह्मवासरे । कल्पद्रुमे विकल्पे च...’ इति महीपः ।

उद्भावयिता बन्धून्, न्यग्भावयिता शत्रून्, षाड्गुण्योप-
योगनिपुणः, मनुमार्गेण प्रणेता चातुर्वर्ण्यस्य, पुण्यश्लोकः^१,
पुण्यवर्मा नाम नरपतिरासीत् ।

“स पुण्यैः कर्मभिः प्राप्य पुरुषायुषम्^२, पुनरपुण्येन
प्रजानामगण्यतामरेषु । तदनन्तरमनन्तवर्मा नाम
तदायतिरवनिमध्यतिष्ठत्^३ । स सर्वगुणैः समृद्धोऽपि
दैवात् दण्डनीतयां नातयादृतोऽभूत् । तमेकदा रहसि
वसुरक्षितो नाम मन्त्रिवृद्धः, पितुरस्य बहुमतः, प्रगल्भ-
वागभाषत—

‘तात ! सर्वैवात्मसम्पत् अभिजनात् प्रभृति
अन्यूनैवात्रभवति लक्ष्यते, बुद्धिश्च तव निसर्गपट्वी, कलासु
काव्यविस्तरेषु च प्राप्तविस्तारा इतरेभ्यः प्रतिविशिष्यते^४,
तथाप्यसावप्रतिपद्यात्मसंस्कारमर्थशास्त्रेषु, अनग्निसंशोधि-
तेव हेमजातिर्नाति प्रतिभाति । बुद्धिहोनो हि भूभृत्,

^१ पवित्रकीर्तिः ।

^२ ‘पुरुषायुषम्’—पुरुषस्यायुः वर्षशतम्, ‘शतायुर्षं पुरुषः’ इति श्रुतेः ;
‘अचतुरे’त्यादिना निपातनात् सिद्धम् । प्राप्य—जीवित्वा ।

^३ तदायतिः—‘तस्य’ पुण्यकर्मणः ‘आयतिः’ उत्तरकालः ; लक्षणया
उत्तरकालवर्त्ता, उत्तराधिकारीति यावत् । यदा, ‘तस्मात्’ पुण्यकर्मणः
‘आयतिः’ प्रभावो यस्य सः, पितृसम्भूतप्रभाव इत्यर्थः ; ‘स्यात् प्रभावेऽपि
आयतिः’ इत्यमरः ।

^४ ‘इतरेभ्यः’ अन्येभ्यः, ‘प्रतिविशिष्यते’ विशिष्टा भवति ।

अत्यच्छ्रितोऽपि ^१ परैरध्यारुह्यमाणमात्मानं न चेतयते । न च शक्तः साध्यं साधनं ^२ वा विभज्य वर्तितुम् । अयथा-
वृत्तश्च, कर्मसु प्रतिहन्यमानः, स्वैः परैश्च परिभूयते । न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगचेमसाधनाय ^३ ।
अतिक्रान्तशासनाश्च प्रजा यत्किञ्चनवादिन्यो यथाकथ-
ञ्चिदुवर्त्तिन्यः सर्वाः स्थितीः सङ्गिरेयुः । निर्मर्यादश्च
लोको लोकादितोऽमुतश्च स्वामिनमात्मानश्च भ्रंशयते ।
आगमदीपदृष्टेन खल्वध्वना सुखेन वर्तते लोकयात्रा ।
दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु ^४ च
विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्तिः ; तेन हीनः, सतो-
रप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध एव जन्तुरर्थदर्शनेषु ।
अतो विहाय बाह्यविद्यास्वभिषङ्गम् ^५, आगमय ^६ दण्डनीतिं

^१ महानपि । ^२ 'साध्यम्' कार्यम्, 'साधनम्' कारणम् ।

^३ योगचेमरक्षणाय इत्यर्थः ; योगः—अलम्बलाभः, चेमः—लब्धरक्षणम् ;
उक्तं च—'अप्राप्तप्रापणं योगः, चेमः प्राप्तस्य रक्षणम् ।

इयं च साधयेद् भूपः प्रजानां विधिवत् सदा ॥' इति ।

^४ 'व्यवहिताः' व्यवधानयुक्ताः, 'विप्रकृष्टाः' दूरवर्तिनः, ते 'आदयः' येषां
तेषु, तादृशेषु 'विषयेषु' पदार्थेषु ; शास्त्रज्ञानरूपमलौकिकं हि चक्षुः दूरस्थानपि
व्यवधानयुक्तानपि सूक्ष्मानपि अतीतानागतानपि विषयान् दर्शयति । उक्तं च—

'अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥' इति ।

^५ इतरविद्यासु 'अभिषङ्गम्' आसक्तिम् ।

^६ आगमय—प्रापय ।

कुलविद्याम् । तदर्थानुष्ठानेन चावर्जितशक्तिसिद्धिः,
अस्खलितशासनः शाधि चिरमुदधिमेखलामुर्वीम्'
इति ।

“एतदाकर्ण्य, ‘स्थान एव गुरुभिरनुशिष्टम्, तथा
क्रियते’ इत्युक्तान्तःपुरमविशत् । ताञ्च वार्त्तां पाथिवेन
प्रमदासन्निधौ प्रसङ्गेनोदीरितामुपनिशम्य, समीपोपविष्टः,
चित्तानुवृत्तिकुशलः, प्रसादवित्तो^१ गीतनृत्यवादिता-
दिष्वबाह्यः^२, परमस्मान्वेषणपरः, परिहासयिता, परि-
वादरुचिः, पैशुन्यपण्डितः, सकलदुर्नयोपाध्यायः कुमार-
सेवको विहारभद्रो नाम स्मितपूर्व^३ व्यञ्जयत्—

‘देव ! दैवानुग्रहेण यदि कश्चिद् भाजनं भवति विभूतेः,
तमकस्मादुच्चावचै^४रुपप्रलोभनैः कदर्थयन्तः स्वार्थं साधयन्ति
धूर्त्ताः । तथाहि—केचित् प्रेत्य किल लभ्यैरभ्युदयातिशयै-
राशामुत्पाद्य, मुण्डयित्वा शिरः, बद्ध्वा दर्भरज्जुभिः, अजि-
नेनाच्छाद्य, अनशनं च शाययित्वा, सर्वस्वं स्त्रोकुर्वन्ति ;
तेभ्योऽपि घोरतराः पाषण्डिनः पुच्छदारशरीरजीवितान्यपि
मोचयन्ति । यदि कश्चित् पटुजातीयो नास्यै मृग-
वृष्णिकायै हस्तगतं तत्रकुमिच्छेत्, तमन्ये परिवार्याहुः,

^१ प्रसादवित्तः—‘प्रसादेन’ राजानुग्रहलाभेन ‘वित्तः’ विख्यातः ; राज्ञः
प्रख्यातम् अनुग्रहपावनित्यर्थः ।

^२ अबाह्यः—अभिन्नः, तन्मय इत्यर्थः ।

^३ उच्चावचैः—नानाविधैः ।

“एकामपि काकिणी^१ कार्षापणं^२ लक्षमापादयेम, शस्त्रादृते सर्वशत्रून् घातयेम, एकशरीरमपि मर्त्यं^३ चक्रवर्त्तिनं विदधीमहि, यदि अस्मदुपदिष्टेन मार्गेणाचर्यते” इति ।

‘स पुनरिमान् प्रत्याह, “कोऽसौ मार्गः ?” इति । पुनरपि ब्रुवते, “ननु चतस्रो राजविद्याः,—त्रयी, वार्त्ता, आन्वीक्षिकी^४ दण्डनीतिश्चेति’ । तासु तिस्रः, त्रयोवार्त्ता-न्वीक्षिक्यो महत्यो मन्दफलाश्च, तास्तावदासताम् ; अधीष्ट तावत् दण्डनीतिम् । सैवेयमधीत्य सम्यगनुष्ठीय-माना यथोक्तकर्मक्षमा” इति । स “तथा” इत्यधीते, शृणोति च ; तत्रैव जरां गच्छति ।

‘तत्तु किल शास्त्रं शास्त्रान्तरानुबन्धि, सर्वमेव वाङ्मयमविदित्वा न तत्त्वतोऽधिगंस्यते । भवतु कालेन बहुनाल्पेन वा तदर्थाधिगतिः । अधिगतशास्त्रेण चादावेव पुत्रदारमपि न विश्वास्यम् ; उत्थितेन च राज्ञा कृत्स्नमायव्ययजातम् अङ्गः प्रथमेऽष्टमे भागे श्रोतव्यम्,

१ ‘वराटिकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी’ इति भास्कराचार्यः ।

२ ‘कार्षापणः कार्षिके स्यात् पणषोडशकेऽपि’ च इति विश्वः ।

३ आन्वीक्षिकी—प्रत्यक्षपरीक्षाभ्याम् ईक्षितस्य अर्थस्य ‘अनु’ पश्चात् ईक्षणम् ‘अन्वीक्षा’, सा प्रयोजनं यस्याः सा ‘आन्वीक्षिकी’; अनुमानविद्यारूपा न्यायदर्शन-वैशेषिकादिका, इयं हि सुखदुःखयोः कार्यकारणभावेन निरूपणात्, आत्मनो ज्ञायमानतया च ‘आत्मविद्या’ भवति, अस्यां च ब्रह्मचर्यादयः प्रतिष्ठिताः ।

४ दण्डनीतिः—दण्डो नीयते अनया इति ; अथवा शास्त्रे राजदण्डयोरभेद-स्मरणात् ‘दण्डस्य’ राज्ञो ‘नीति’र्दण्डनीतिः, राजनीतिशास्त्रम् ।

शृण्वत एवास्य द्विगुणमपहरन्ति तेऽक्षधूर्ताः^१ । द्वितीयेऽ-
न्योऽन्यं विवदमानानां प्रजानामाक्रोशात् दह्यमानकर्णः कष्टं
जीवति, तत्रापि प्राड्विवाकादयः स्वेच्छया जयपराजयौ
विदधानाः पापेनाकीर्त्या च भर्तारम्, आत्मानञ्चार्थै-
र्योजयन्ति । तृतीये स्नातुं भोक्तुं च लभतेऽवसरम्; भुक्तस्य
यावदन्धःपरिणामः^२ तावदस्य विषभयं न शाम्यत्येव ।
चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहाय हस्तं प्रसारयन्नेव उत्तिष्ठति ।
पञ्चमे मन्त्रचिन्तया महान्तमायासमनुभवति । षष्ठे
स्त्रैरविहारो मन्त्रो वा सेव्यः । सप्तमे चतुरङ्गबलप्रत्यवेक्षण-
प्रयासः । अष्टमेऽस्य सेनापतिसखस्य विक्रमचिन्ताक्लेशः ।

‘पुनरूपास्यैव सन्ध्याम्, प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषा
द्रष्टव्याः, तन्मुखेन चातिनृशंसाः शस्त्राग्निरसप्रणिधयो-
ऽनुष्ठेयाः । द्वितीये भोजनानन्तरं श्रोत्रिय इव स्वाध्याय-
मारभते । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टः, चतुर्थपञ्चमौ
शयीत किल । कथमिवास्याजस्रचिन्तायाम्-विह्वलमनसो
वराकस्य निद्रासुखमुपनमेत् ?

‘नन्विदमुपपन्नं देवस्य ? यदुत सर्वलोकस्य वन्द्या
जातिः, अयातयामं^३ वयः, दर्शनीयं वपुः, अपरिमाणा

^१ अक्षधूर्ताः—‘अक्षेधु’ आयव्ययादिव्यवहारिषु ‘धूर्ताः’ प्रतारकाः ;
‘सप्तमी शौण्डैः’ इति समासः, ‘अक्षो ज्ञातार्थ-शकट-व्यवहारिषु पाशके’ इति
मेदिनी ।

^२ अन्धःपरिणामः—श्रीदनपरिपाकः ।

^३ नवम् ।

विश्रुतचरितम्

१७७

विभूतिः,—तत् सर्वं सर्वाविश्वासहेतुना सुखोपभोग-
प्रतिबन्धिना बहुमार्गविकल्पनात् सर्वकार्येष्वमुक्तसंशयेन
तन्त्रावापेनैव^१ मा कथा वृथा । सन्ति हि ते दन्तिनां
दशसहस्राणि, हयानां लक्षत्रयम्, अनन्तञ्च पादातम्^२,
अपि च पूर्णान्येव हेमरत्नैः कोशगृहाणि, सर्वेष्वेव जीव-
लोकः समग्रमपि युगसहस्रं भुञ्जानो न ते कोशागाराणि
रेचयिष्यति^३ । किमिदमपर्याप्तम्, यदन्यार्ज्जनायायासः
क्रियते ?

‘जोवितं हि नाम जन्मवतां चतुःपञ्चान्यहानि, तत्रापि
भोगयोग्यमल्पाल्पं वयःखण्डम् । अपण्डिताः पुन-
रर्ज्जयन्त एव ध्वंसन्ते, नार्ज्जितस्य वस्तुनो लवमप्यास्वाद-
यितुमीहन्ते,—किं बहुना ? राज्यभारं भारक्षमेष्वन्तरङ्गेषु
भक्तिमत्सु समर्प्य, विविधभोगोपसेवनेन यथार्थं कुरु
शरीरलाभम्’ इति । इति पञ्चाङ्गी^४ स्पृष्टभूमिरञ्जलिचुम्बित-
चूडश्चिरमशेत ।

“जननाथश्च सस्मितम् ‘उत्तिष्ठ, ननु हितोपदेशाद्

^१ तन्त्रावापेन—स्वराष्ट्र-परराष्ट्र-चिन्तादि-केशनिदानेन नीतिशास्त्रानु-
शीलनेन ; ‘तन्त्र’ स्वराष्ट्रचिन्तायामावापस्वरिचिन्तनम्’ इति वैजयन्ती ।

^२ पत्तिसंहतिः ।

^३ रिक्तानि करिष्यति ।

^४ पञ्चानाम् अङ्गानां समाहार इति ‘पञ्चाङ्गी’, ‘द्विगोः’ इति डी ;
‘आनू बाहुद्वयं मूर्धा पञ्चाङ्गी’ इति उत्पलिनी ।

गुरवो भवन्तः, किमिति गुरुत्वविपरीतमनुष्ठितम् ?' इति तमुत्थाप्य क्रीडानिर्भरमतिष्ठत् ।

“अथैतेषु दिनेषु भूयोभूयः प्रस्तुतेऽर्थे प्रेथ्यमाणो मन्त्रि-
वृद्धेन, वचसाभ्युपेत्य, मनसैवाचित्तज्ञ इत्यवज्ञातवान् ।
अथैवं मन्त्रिणो मनस्यभूत्, ‘अहो मे मोहाद्
बालिश्यम् ! अरुचितेऽर्थे चोदयन्नर्थीव, अक्षिगतोऽहमस्य
हास्यो जातः ! स्पष्टमस्य चेष्टानामायायापूर्व्वम् ।
—तथाहि न मां स्निग्धं पश्यति, न रहस्यानि
विवृणोति, न व्यसनेष्वनुकम्पते, नोत्सवेष्वनुगृह्णाति, न
मत्सुकृतानि प्रगणयति, न मत्पक्षान् प्रत्यवेक्षते, न
मामासनकार्येष्वभ्यन्तरीकरोति, मदासनमन्यैरवष्टभ्य-
मानमनुजानाति, न मदुक्तस्योत्तरं ददाति, स्वमतमपि
मया वर्ण्यमानं प्रतिक्षिपति^१, महार्हाणि वस्तूनि
मत्प्रहितानि नाभिनन्दति, नयज्ञानां खलितानि
मत्समक्षं मूर्खैरुदघोषयति । सत्यमाह चाणक्यः,
“चित्तज्ञानानुवर्त्तिनोऽनर्था अपि प्रियाः स्युः, दक्षिणा^२
अपि तद्भावबहिष्कृता^३ द्वेष्या भवेयुः” इति ।

^१ द्वेष्यः ; ‘द्वेष्योऽक्षिगत उच्यते’ इति हलायुधः ।

^२ अवगणयति ।

^३ ‘दक्षिणाः’ सरलाः, अकपटहृदयेन प्रभोर्हितानुसन्धाने नियुक्ता इत्यर्थः ; ‘दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिषु’ इति विश्वः ।

^४ ‘तस्य’ स्वामिनः ‘भावः’ अभिप्रायः, तद्‘दक्षिणताः’ ; प्रभोर्दुष्टाभिप्रायानु-सरणे पराङ्मुखा इत्यर्थः ।

‘तथापि का गतिः ? अविनोतोऽपि ^१ न परित्याज्यः
पितृपैतामहैरस्मादृशैरयमधिपतिः । अपरित्यजन्तोऽपि
कमुपकारमश्रूयमाणवाचः कुर्मः ? सर्वथा नयज्ञस्य
वसन्तभानोरश्मकेन्द्रस्य हस्ते राज्यमिदं पतितम् । अपि
नामापदो भाविन्यः प्रकृतिस्थमेनमापादयेयुः ? भवतु,
भविता तावदनर्थः ; स्तम्भितपिशुनजिह्वो यथाकथञ्चिद-
भ्रष्टपदस्तिष्ठेयम्’ इति ।

“एवंगते मन्त्रिणि, राजनि च कामवृत्ते, चन्द्रपालितो
नाम अश्मकेन्द्रामात्यस्येन्द्रपालितस्य सूनुः, असद्वृत्तः
पितृनिर्व्वसितो नाम भूत्वा, बहुभिश्चारणगणैर्बह्वीभि-
रनल्पकौशलाभिः शिल्पकारिणीभिरनेकच्छत्रकिङ्करैश्च
गूढपुरुषैः परिवृतोऽभ्येत्य, विविधाभिः क्रौडाभिर्विहार-
भद्रमात्मसादकरोत् । अमुना चैव संक्रमेण राजन्यास्पद-
मलभत ; लब्धरन्ध्रश्च स यद् यद् व्यसनमारभते, तत्
तथेत्यवर्णयत् । तद्यथा—

‘देव ! यथा मृगया ह्यौषकारिकी, न तथान्यत् ।
अत्र हि व्यायामोत्कर्षादापत्सूपकर्ता दीर्घाध्वलङ्घनक्षमो
जङ्घाजवः, कफापचयादारोग्यैकमूलमाशयाग्निदीप्तिः,
मेदोऽपकर्षादङ्गानां स्थैर्य-कार्कश्यातिलाघवादीनि,
शीतोष्णवातवर्षक्षुत्पिपासासहत्वम्, सत्त्वानामवस्थान्तरेषु
चित्तचेष्टितज्ञानम्, हरिणगवल ^२-गवयादिवधेन सस्यलोप-

^१ अत्युद्धतोऽपि ।

^२ गवलः—वन्धमहिषः ।

प्रतिक्रिया, वृकव्याघ्रादिघातेन स्थलपथशल्यशोधनम्,
शैलाटवीप्रदेशानां विविधकर्मचमाणामालोचनम्,
आटविकवर्गविश्रम्भणम्, उत्साहशक्तिसंधुक्षणेन प्रत्यनीक-
वित्तासनमिति बहुतमा गुणाः । नहि मुनिरिव नरपति-
रुपशमरतिरभिभवितुमरिकुलमलम्^१, अवलम्बितुं च
लोकतन्त्रम्^२ इति ।

“असावपि गुरूपदेशमिवात्यादरेण तस्य मतम्
अन्ववर्त्तत, तच्छीलानुसारिण्यश्च^३ प्रकृतयो विशृङ्खलम्^४
असेवन्त व्यसनानि । सर्वेऽपि समानदोषतया न कस्यचित्
क्षिद्रान्वेषणाय^५ अयतिष्ठ । समानभर्त्तृप्रकृतयस्तन्त्राध्यक्षाः^६
स्वानि कर्मफलान्यभक्षयन् । ततः क्रमादायद्वाराणि
व्यशीर्यन्त, व्ययमुखानि विटवैधेयतया^७ विभोरहरहो
व्यवर्द्धन्त । सामन्त-पौर-जानपदमुख्याश्च समानशील-
तयोपारूढविश्रम्भेण राज्ञा पानगोष्ठीष्वभ्यन्तरीकृताः
स्वमाचारमत्यचारिषुः, अहन्यन्त दुर्बला बलिभिः,
अपहृतानि धनवतां धनानि तस्करादिभिः, अपहृतपरि-

^१ अलम्—शक्तः; ‘अलं भूषण-पर्याप्ति-शक्ति-वारणवाचक’मिति कोषः ।

^२ बन्धशून्यम् ।

^३ दोष-गवेषणाय ।

^४ तन्त्राध्यक्षाः—‘तन्त्राणां’ राजकार्याणाम् ‘अध्यक्षाः’; राज्ञ आय-
व्ययादिषु नियुक्ताः ।

^५ लम्पटानां पार्षदानां मूर्खत्वेन; ‘विटविधेयतये’ति पाठान्तरम्, तच्च
लम्पटपरवशतया इत्यर्थः ।

^६ पातकपथाः—सर्वप्रकाराणां पातकानां पन्थानः; ‘ऋक्पुरम्भः-
पथामानचे’ इति पथिन्शब्दस्य समासान्तोऽप्रत्ययः ।

भूतयः प्रहताश्च पातकपथाः^१, हतवान्धवा हतवित्ता
वधवन्धातुराश्च मुक्तकण्ठमाक्रोशन्नशुकण्ठः प्रजाः,
दण्डश्चायथाप्रणीतो भयक्रोधावजनयत्, क्लशकुटुम्बेषु लोभः
पदमधत्त, विमानिताश्च तेजस्विनो मानेनादह्यन्त ।

“ तेषु तेषु चाकृतेषु प्रासरन् परोपजापाः । वस्त्राभरण-
माल्याङ्गरागादिषु रसविधानकौशलैः, चिकित्सामुखेन
आमयोपहृंहणैः^१ अन्यैश्चाभ्युपायैरश्मकेन्द्र-प्रयुक्तास्तीक्ष्ण-
रसदादयः^२ प्रक्षपितप्रवीरमनन्तवर्मकटकं जर्जरमकुर्वन् ।

“ अथ वसन्तभानु^३भानुवर्माणं नाम वानवासं^४
प्रोत्साह्य, अनन्तवर्मणा व्यग्राहयत्, सर्वज्ञानन्त-
वर्मराज्यमात्मसादकरोत् । अस्मिंश्चान्तरे मन्त्रिवृद्धो वसु-
रक्षितः कैश्चिन्मौलैः सम्भूय^५, बालमेनं भास्करवर्माणम्,
असैग्रव ज्यायसीं भगिनीं त्रयोदशवषां मञ्जुवादिनीम्,
अनयोश्च मातरं महादेवीं वसुन्धरामादायापसर्पन्, आप-
दोऽस्य भावितया दाहज्वरेण देहमजहात् । अस्मादृशै-

^१ ‘आमय’स्य रोगस्य ‘उवह’ङ्गणानि’ वङ्गनानि तैः ।

^२ अश्मकेन्द्रेण प्रयुक्ताः—अनन्तवर्मणः समुच्छेदसाधनाय प्रेरिताः ;
‘तीक्ष्णान्’ ‘रसान्’ विषाणि ‘ददती’ति तीक्ष्णरसदाः, तदादयः—तत्प्रभृतयः ;
तीक्ष्णविषप्रयोगकुशला गूढचरा इत्यर्थः ।

^३ वसन्तभानुः—स्वनामख्यातः अश्मकेन्द्रः ।

^४ वानवास्यम्—वानवासी नाम दाक्षिणात्यम् एकं नगरम्, तस्या
ईश्वरः, तम् ।

^५ मौलैः सम्भूय—कुलक्रमागतैः प्रधानपुरुषैः मिलित्वा ।

मित्रैस्तु नीत्वा माहिषतीम्, भर्तृद्वैमातुराय^१ अनपत्याय
भ्रात्रे मित्रवर्मणे सापत्या देवी दर्शिताभूत् । तां
चार्यामनार्योऽसावन्यथाभिमन्य, 'सुतमियमखण्डचरित्रा
राज्यार्हं'^२ चिकीर्षति' इति नैर्घृण्यात्, तमेनं बालम-
जिघांसीत् ।

“इदं तु ज्ञात्वा, देव्याहमाज्ञापितः, 'तात नाली-
जङ्घ ! जीवतानेनार्भकेण यत्र कचिदवधाय जीव;
जीवीयञ्चेत्, अहमप्येनमनुसरिष्यामि । ज्ञापय मां
क्षेमप्रवृत्तः स्ववात्ताम्' इति । अहं तु सङ्कुले राजकुले,
कथञ्चिदेनं निर्गमय्य, विन्ध्याटवीं व्यगाहिषि । पाद-
चारिणं चैनमाश्वासयितुं घोषे^३ कचिद् अहानि
कानिचिद् विश्रमय्य, तत्रापि राजपुरुषसम्पातभीतो
दूराध्वम्^४ अपासरम् । तत्रास्य दारुणपिपासापीडितस्य
वारि दातुकामः कूपेऽस्मिन् अपभ्रश्य पतितस्त्वयैवमनु-
गृहीतः ; त्वमेवासग्रातः शरणमेधि विशरणस्य^५ राज-
सूनोः ।” इत्यञ्जलिमवध्नात् स स्थविरः ।

^१ द्वैमातुराय—विमातृपुत्राय ।

^२ राज्याधिकारिणम् ।

^३ आभीरपक्षीमध्ये ।

^४ दूरमार्गम् ।

^५ शरणरहितस्य ।

“किमीया^१ जाल्यास्य^२ माता” इत्यनुयुक्ते मया ,
अमुनोक्तम्, “पाटलिपुत्रस्य वणिजो वैश्रवणस्य दुहि-
तरि सागरदत्तायां कोसलेन्द्रात् कुसुमधन्वनोऽस्य माता
जाता” इति । “यद्येवम्, एतन्मातुः मम पितुश्चैको
मातामहः” इति तमहं सस्नेहमालिङ्गितवान् ।

‘वृद्धेनोक्तम्, “सिन्धुदत्तपुत्राणां कतमस्ते पिता ?”
इति । “सुश्रुतः” इत्युक्ते सोऽत्यह्वयत् । अहं तु “तं
नयावलिसमश्मकेन्द्रं नयेनैवोन्मूल्य, बालमेनं पित्रेऽपदे
प्रतिष्ठापयेयम्” इति प्रतिज्ञाय, “कथमस्यैनां क्षुधं
क्षपयेयम् ?” इत्यचिन्तयम् । तावदापतितौ च कस्यापि
व्याधस्य त्रीनिषूनतीत्य द्वौ मृगौ, स च व्याधः । तस्य
हस्तादवशिष्टमिषुद्वयं कोदण्डश्चाक्षिप्याविध्यम् ; एकश्च
सपत्राकृतोऽन्यश्च निष्पत्राकृतोऽपतत्^५ । तं चैकं मृगं

^१ किमीया—किंसम्बन्धिनी, अस्य माता कस्मिन् कुले प्रसूता इति प्रश्नः ;
किमशब्दात् कप्रत्ययः ।

^२ ‘अस्य’ बालस्य, भास्करवर्माणः ; जाल्या—‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’
इति तृतीया, वर्णेन ।

^३ मया—विश्वतेन ।

^४ सपत्राकृतः—पत्रेण सह विद्धः, शरीरे प्रविष्टेन सपत्रेण (सपुङ्खिनं)
शरेण अतिव्यथितः सन् इत्यर्थः ; ‘सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने’ इति सूत्रेण
डाच्प्रत्ययः ।

^५ निष्पत्राकृतः—देहं भित्त्वा अपरपाश्यात् निष्क्रान्तेन शरेण अतिव्यथितः
सन् इत्यर्थः । अपतत्—सती भूमौ पपात ।

दत्त्वा मृगयवे, अन्यस्यापलोमत्वचः^१ क्लोमापाह्य^२ निष्कुला-
कृत्य^३, विकृत्योर्वस्थिग्रीवादौनि^४, शूलाकृत्य^५ दावाङ्गारेषु,
तप्तेनामिषेण तयोरात्मनश्च क्षुधमत्यतार्पम्^६ ।

‘एतस्मिन् कर्मणि मत्सौष्ठवेनातिहृष्टं किरातमस्मि
पृष्टवान्, “अपि जानासि माहिष्मतीवृत्तान्तम् ?” इति ।
असावाचष्ट, “तत्र व्याघ्रत्वचो दृतीश्च^७ विक्रीयाद्यैवागतः ;
किं न जानामि ? प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजो
मित्रवर्मदुहितरं मञ्जुवादिनीं विलिपसुरभ्येतीति, तेनो-
त्सवोत्तरा पुरौ” इति ।

‘अथ कर्णे जीर्णं^८ मन्त्रवम्, “धूर्तो मित्रवर्मा दुहितरि
सम्यक्प्रतिपत्त्या^९ मातरं विश्वास्य, तन्मुखेन प्रतग्राकृत्य
बालं जिघांसति । तत् प्रतिगम्य, कुशलमस्य मद्वात्तां

^१ अपलोमत्वचः—लोमभिः त्वचा च रहितौकृतस्य ।

^२ क्लोम—मस्तिष्कम्, ‘तिलकं क्लोम मस्तिष्कम्’ इत्यमरः ; अपोह्य—
अपनीय ।

^३ निष्कुलाकृत्य—निर्गतं कुलम् अनन्तरावयवानां समूहो यस्मादिति
बहुव्रीहौ ‘निष्कुलान्निष्कोषणे’ इति डाच्, यथा निष्कुलाकरोति दाडिमम् ।

^४ ऊर्वस्थिग्रीवादौनि—ऊरुहयम्, अस्थीनि, ग्रीवाम्, अन्यानि च
अङ्गानि ; विकृत्य विच्छिद्य ।

^५ शूलाकृत्य—शूले कृत्वा, शूलेन पक्त्वा इत्यर्थे ‘शूलात् पाके’ इति डाच्-
प्रत्ययः ।

^६ अतिक्रान्तवान् ।

^७ दृतीः (दृ + क्तिन्, ‘दृणातेर्द्रस्वथ’ इति ऋस्वत्वम्) ‘कृदभिहितो
भावी द्रव्यवत् प्रकाशते’—चर्मपुटानि, चर्मनिर्मितोदकादिपात्राणि ;
‘दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये’ इति मेदिनी ।

^८ वृद्धम् ।

^९ उचिताचरणेन ।

च देव्यै रहो निवेद्य, पुनः, 'कुमारः शार्दूलभक्षितः' इति प्रकाशमाक्रोशनं कार्यम् । स दुर्मतिरन्तःप्रीतो बहिर्दुःखं दर्शयन् देवीमनुनेष्यति । पुनस्तया त्वन्मुखेन स वाच्यः, 'यदपेक्षया त्वन्मतमत्यक्रमिषम्, सोऽपि बालः पापेन मे परलोकमगात् । अद्य तु त्वदादेशकारिण्ये-वाहम्' इति ।

“स तथोक्तः प्रीतिं प्रतिपद्याभिपत्स्यति^१ । पुनरनेन वत्सनाभनाम्ना महाविषेण संनीय^२ तोये, तत्र मालां मज्जयित्वा, तया स वक्षसि मुखे च हन्तव्यः, 'स एवायमसिप्रहारः पापीयसस्तव भवतु, यद्यस्मि पतिव्रता' इति । पुनरनेनागदेन संगमितेऽम्भसि तां मालां मज्जयित्वा स्वदुहिते देया । मृते तु तस्मिंस्तस्रां च निर्विकारायां सतग्राम्, सतीतिग्रवेनां प्रकृतयो^३ऽनुवर्त्तिष्यन्ते ।

“पुनः प्रचण्डवर्मणे संदेश्यम्, 'अनायकमिदं राज्यम्, अनेनैव सह बालिकेयं स्वीकर्तव्या' इति । तावदावां कापालिकवेषच्छून्त्री देव्यैव दीयमानभिक्षौ पुरो बहिरुपशमशानं वत्स्यावः । पुनरार्थप्रायान् पौरवृद्धानाप्तांश्च मन्त्रिवृद्धानेकान्ते ब्रवीतु देवी, 'स्वप्नेऽद्य मे देव्या विन्ध्यवासिन्या कृतः प्रसादः ।—“अद्य चतुर्थेऽहनि प्रचण्डवर्मा

^१ अङ्गीकरिष्यति ।

^२ संमिश्र ।

^३ प्रजाः ।

मरिष्यति ; पञ्चमेऽहनि रेवातटवर्त्तिनि मङ्गवने^१, परीक्ष्य
वैजन्यम्^२, जनेषु निर्गतेषु, कपाटमुद्घाट्य त्वत्सुतेन सह
कोऽपि द्विजकुमारो निर्यास्यति । स राज्यमिदमनुपाल्य
बालं ते प्रतिष्ठापयिष्यति । स खलु बालो मया व्याघ्री-
रूपया तिरस्कृत्य^३ स्थापितः, सा चेयं वत्सा मञ्जुवादिनी
तस्य द्विजातिदारकस्य दारत्वेनैव^४ कल्पिता ” इति ।
तदेतदतिरहस्यं युष्मास्वेव गुप्तं तिष्ठतु, यावदेतदुप-
पत्स्यते ’ इति ।”

‘ स सांप्रतमतिप्रीतः प्रयातः, अर्थश्चायं यथाचिन्तित-
मनुष्ठितोऽभूत् ।

‘ अथ महा व्रतिवेषेणमां च पुत्रं च भिक्षायै प्रविष्टौ
दृष्ट्वा, प्रस्रुतस्तनी प्रत्युत्थाय, हर्षाकुलमब्रवीत्, “ भगवन् !
अयमञ्जलिः ; अनाथोऽयं जनोऽनुगृह्यताम् । अस्ति
ममैकः स्वप्नः, स किं सत्यो न वा ” इति । मयोक्तम्,
“ फलमस्याद्यैव द्रव्यसि ” इति । “ यद्येवम्, बहु भागधेय-
मस्या वो दास्याः । स खल्वस्याः सानाथ्यशंसी^५ स्वप्नः ”
इति महर्शनरागबद्धसाध्वसां मञ्जुवादिनीं प्रणम्य,
भूयोऽपि सा हर्षगर्भमब्रूत, “ तच्चेन्मिथ्या, सोऽयं युष्मदीयो
बालकपाली श्वो मया निरोद्धव्यः ” इति ।

^१ विन्ध्यवासिनीभवने ।

^२ विजनस्य भावः ।

^३ लोकलोचनत आच्छिद्य ।

^४ वणिकपुत्रस्यैव स्त्रीत्वेन ।

^५ सनाथस्य भावः ‘सानाथ्यम्’, इयं सनाथा नाशरणा इति साधु ‘शंसते’

‘मयापि सस्मितं मञ्जुवादिनीरागलीनदृष्टि-लीढधैर्येण
“एवमस्तु” इति लब्धभैक्ष्येण, नालीजङ्घमाकार्य, निर्गम्य
ततश्च, स चानुगच्छन् शनैरपृच्छत, “क्वासावल्पायुः
प्रथितः प्रचण्डवर्मा ?” इति । सोऽब्रूत, “राज्यमिदं
ममेत्यपास्तशङ्को राजास्थानमण्डप^१ एव तिष्ठतुपास्यमानः
कुशीलवैः^२” इति । “यद्येवमुद्याने तिष्ठ” इति तं
जरन्तमादिश्य, तत्प्राकारैकपार्श्वे कचिच्छून्यमठिकायां
मात्राः^३ समवतार्य, तद्रक्षणनियुक्तराजपुत्रः कृतकुशी-
लववेषलीलः, प्रचण्डवर्माणेत्यान्वरञ्जयम् ।

“अनुरञ्जितातपे तु समये, आदायादायासन्न-
वर्त्तिनां क्षुरिकाः^४, ताभिरुपाहितवर्मा^५ चित्रदुष्कराणि
करणानि श्येनपातोत्क्रोशपातादीनि^६ दर्शयन्, विंशति-
चापा^७न्तरालावस्थितस्य प्रचण्डवर्मणश्क्षुरिकयैकया प्रत्युरसं
प्रहृत्य, “जीव्याद्वर्षसहस्रं वसन्तभानुः” इत्यभिगर्जन्,
महावमुत्कर्तुमुद्यतासेः कस्यापि चारभटस्य पौवरांस-
बाहुशिखरमाक्रम्य, आकुलं च लोकमुच्चक्षुर्वन्,

^१ सभामण्डपे ।

^२ गायकैः ।

^३ परिच्छेदादीन् ।

^४ शस्त्राणि ।

^५ उपाहितवर्मा—संयुक्तदेहः ।

^६ ‘परिक्रम्यान्तरिक्षेण संप्राप्योच्चैरदृश्यताम् ।

आकस्मिकाभिपातेन श्येनपात इतीरितः ॥’ उत्क्रोशपातः—कुररपातः ।

^७ प्रसारित-बाहुद्वयप्रमाणम् ‘चापः’ इत्युच्यते ।

द्विपुरुषोच्छ्रितं प्राकारमतप्रलङ्घयम् । अवप्लुतत्र चोपवने
 “मदनुपातिनामेष पन्था दृश्यते” इति ब्रुवाण एव लङ्घित-
 प्राकार-वप्र-खातवलयः, तस्रां शून्यमठिकायां तूर्णमेव
 प्रविश्य, प्रतिमुक्तपूर्ववेषः, सह कुमारेण श्मशानोद्देश-
 मभ्यगाम् ।

‘प्रागेव तस्मिन् दुर्गागृहे प्रतिमाधिष्ठान एव मया
 कृतं भग्नपार्श्व-स्थैर्यस्थूल-प्रस्तरस्थगितबाह्यद्वारं विलम् ।
 अथ गलति मध्यरात्रे, वर्षवरोपनीत-महार्हरत्नभूषण-
 पट्टनिवसनौ तद्विलमावां प्रविश्य तूष्णीमतिष्ठाव । देवी
 तु पूर्वोद्वारेव यथाहंमग्निसंस्कारं मालवाय दत्त्वा प्रचण्ड-
 वर्मणे, चण्डवर्मणे च तांमवस्थामश्मकेन्द्रोपधिकृतामेव
 संदिश्य, उत्तरेद्युः प्रत्यृषसेत्रव पूर्वसंकेतित-पौरामात्र-
 सामन्तवृद्धैः सहाभ्येत्य, भगवतीमर्चयित्वा, सर्वजनप्रतप्रक्षं
 परोक्षित-कुक्षिवैजन्यं तद्भवनं विधाय, दत्तदृष्टिः सह
 जनेन स्थित्वा, पटीयांसं^१ पटहशब्द^२मकारयत् ।

‘अणुतररन्ध्रप्रविष्टेन तेन नादेनाहं दत्तसंज्ञः,
 शिरसैवोत्क्षिप्य सप्रतिमं लोहपादपीठं मांसलपुरुष-
 प्रयत्नदुश्चलम्, उभयकरविष्टतमेकपार्श्वमेकतो निवेश्य
 निरगमम्, निरगमयं च कुमारम् । अथ यथा-
 पूर्वमर्चयित्वा दुर्गाम्, उद्घाटितकपाटः प्रतप्रक्षीभूय,

प्रतययहृष्टदृष्टि, स्पष्टरोमाञ्चमुद्यताञ्जलि, रुद्विस्मयं च
प्रणिपतन्तीः प्रकृतीरभ्यधाम्, “इत्थं देवी विन्ध्यवासिनी
मन्मुखेन युष्मानाञ्चापयति, ‘स एष राजसूनुरापन्नो मया
सक्तपया शार्दूलरूपेण तिरस्कृतः^१ अद्य वो दत्तः,
तमेनमद्यप्रभृति मत्पुत्रतया परिगृह्णन्तु भवन्तः ।’ मां च
मन्यध्वमस्य रक्षितारम्” इति ।

‘श्रुत्वैतत्, “अहो ! भाग्यवान् भोजवंशः, यस्य
त्वमार्यादत्तो नाथः” इत्यप्रियन्त प्रकृतयः । सा तु
वाचामगोचरां हर्षावस्थामस्पृशन् मे श्वश्रूः, तदहरेव च
यथावदग्राहयन् मञ्जुवादिनौ-पाणिपल्लवम् ।’

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते विश्रुतचरितं
नाम अष्टम उच्छ्वासः ।

उपमितिभवप्रपञ्चा कथा

नन्दिवर्द्धनस्य यौवनप्राप्तिर्मित्रलाभश्च ¹

इतश्च निःशेषितं मया कलाग्रहणम्², ततो गणितं प्रशस्तदिनम्, आनीतोऽहं कलाशालायास्तातेनात्म-समीपम् । पूजितः कलाचार्यः, दत्तानि महादानानि, कारितो महोत्सवः । अभिनन्दितोऽहं तातेनाम्बाभिः शेषलोकैश्च³, वितीर्णो मे पृथगावासकः⁴; यथासुख-मास्तामेष इति कृत्वा तातेन नियुक्तः परिजनः, समुपहृतानि मे भोगोपभोगोपकरणानि, स्थितोऽहं सुरकुमारवत्सलमानः⁵ ।

¹ तृतीय-प्रस्तावे, ३४१-४३ पृष्ठानि । (Peterson's edition.)

² चतुःषष्ट्यात्मिका शिल्पादिसम्बन्धिनी 'कला' ; तस्याः 'ग्रहणम्' उपदेश इति यावत् ।

³ अवशिष्टैर्देववासिभिः ।

⁴ स्वतन्त्रो वासगृहः, प्रकीर्णो वा ।

⁵ नलमानः—यथासुखं विहरन्नित्यर्थः ; शानच् ।

नन्दिवर्द्धनस्य यौवनप्राप्तिर्मित्रलाभश्च १८१

ततस्त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृतसर इव सागरस्य,
सकललोकनयनानन्दजननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहु-
रागविकारभङ्गुरः^१ सुरचापकलाप इव जलधरसमयस्य,
मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादपस्य,
अभिव्यज्यमानराग^२-रमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य,
विविधलास्यविलास^३-योग्यः कलाप इव शिखण्डिनो
प्रादुर्भूतो मेऽयौवनारम्भः ।

सम्पन्नमतिरमणीयं शरीरम्, विस्तीर्णीभूतं
वचःस्थलम्, परिपूरितमूरुदण्डद्वयम्, अगमत्तनुतां मध्यदेशः,
प्राप्तः प्रथिमानं^४ नितम्बभागः, प्रतापवदारूढा रोमराजिः^५,
वैशद्यमवाप्ते लोचने, प्रलम्बतामुपागतं भुजयुगलम्,—
यौवनसहायिनैवाधिष्ठितोऽहं मकरध्वजेन ।

इतश्च स्वभवनात्तिसन्ध्यं^६ व्रजामि स्नाहं राजकुले
गुरुणां पादवन्दकः, ततोऽन्यदागतः प्रभाते कृतं तातस्य-

^१ रागः—एकत्र वर्णविन्यासः, अपरत्र प्रीत्यादिः ।

^२ रागः—एकत्र लौहित्यम्, परत्र तु अनुरागः, तदभिव्यञ्जकं मुख-
लौहित्यादिकं वा ।

^३ लास्यविलासिति—एकत्र, लास्यं कलापिनो रमणीयत्वम् ; अपरत्र,
प्रीतिसूचकं गीतवादिवयुतं रमणीसुलभं ललितं नृत्यम् ।

^४ पृथोर्भावः प्रथिमा तम्, इमनिच् ; विशलत्वमित्यर्थः ।

^५ वयःसन्धिसूचकरोमावल्याः प्रकाशो जातः, कोषदण्डमयस्य तेजसः
स्फुरणमपि संवृत्तम् ।

^६ विसन्ध्यम्—पूर्वाह्ने, मध्याह्ने, अपराह्ने च ; सप्तम्यर्थे द्वितीयाप्रयोगः ।
तृतीयायाम् अन्तिमायां सन्ध्यायामिति तु न, प्रकरणात्तथावगतेः ।

स्वादौनाच्च पादपतनम्, अभिनन्दितस्तैराशोर्वादेन,
स्थितस्तत्समीपे कियन्तमपि क्षणम् । समागतः स्वभवने,
निविष्टो विष्टरे, यावदकाण्ड एवोत्सितो राजकुले बहलः
कलकलः ; ततः किमेतदित्यलक्षित-तन्निमित्ततया जातो
मे सम्भ्रमः । प्रस्थितस्तदभिमुखम्, यावत्तूर्णमागच्छन्ना-
लोकितो मया धवलाभिधानः सबलो बलाधिकृतः^१ ;
प्राप्तो मदन्तिकम्, प्रणतोऽहमनेन, आह च—

‘कुमार ! देवः समादिशति, “यदुत्तेतो निगंतमात्रस्य
ते प्रविष्टो मत्समीपे दूतः, निवेदितं च तेन यथा
कुशावर्त्तपुरात् कनकचूडराजसूनुः कनकशेखरो नाम
राजकुमारो जनकापमानाभिमानात् भवत्समीपमागतो
गव्यूतिमात्रवर्त्तिनि^२ मलयनन्दने कानने तिष्ठति ;
एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम् ” इति । ततोऽहं स्वगृहागततया
प्रत्यासन्नबन्धुतया महापुरुषतया च प्रत्युद्गमनमर्हति
कनकशेखरः कुमार इति आस्थानस्थायिभ्यो^३ राजवृन्देभ्यः
प्रख्याप्य, एष समुच्चलितः स्वयं तदभिमुखम् ; कुमारेणापि
शीघ्रमागन्तव्यमित्यहं प्रहितो युष्मदाह्वानाय, तत्तूर्णं
प्रस्थातुमर्हति कुमारः ।’

^१ ‘बलम्’ सैन्यादिकम्, तस्य तत्त्वावधायकः ।

^२ गव्यूतिः—क्रोशद्वयपरिमितः पन्थाः, तन्मात्रदूरवर्त्तिनि कानने इति
सम्बन्धः ; ‘गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुग’मित्यमरः । ‘अध्वपरिमाणे च’ इति वार्त्तिक-
बलादवादेशः ।

^३ आस्थानम्—सभा ; आस्थीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् ।

नन्दिवर्द्धनस्य यौवनप्राप्तिर्मित्रलाभश्च १८३

ततो 'यदाज्ञापयति तातः' इति ब्रुवाणश्चलितोऽहं सपरिकरः, मिलितस्तातबले^१, पृष्टो मया धवलः, 'कथमेष कनकशेखरोऽस्माकं बन्धुः ?' इति । धवलेनाभिहितम्, 'यतो नन्दायाः कनकचूडः सहोदरो भवति, तेन ते मातुलसूनुरेष भ्राता' इति । प्राप्तास्तत्समीपम् ; कृतं कनकशेखरेण तातस्य पादपतनम्, समालिङ्गितस्तातेन मया च । कृतोचिता प्रतिपत्तिः^२, प्रवेशितो नगरे महानन्दविमर्देन^३ ।

अभिहितश्च तातेनाम्बया च कनकशेखरः, यथा— 'कुमार ! सुन्दरमनुष्ठितम्, यदात्मीयवदनकमलदर्शनेन जनितोऽस्माकं मनोरथानामप्यगम्यो महाञ्चित्तानन्दः ; तदेतदपि कुमारस्य पैलुकमेव राज्यम्, तस्मान्नात्र कुमारेण तिष्ठता विकल्पो^४ विधेयः' इति ।

अभिनन्दितं ताताम्बावचनं कनकशेखरेण ; समर्पितस्तातेन मदीयभवनाभ्यर्णवर्त्ती^५ कनकशेखरस्य

^१ पितृसैन्यसंहतौ सङ्गतः ।

^२ प्रतिपत्तिः—बहुमानः, शिष्टाचारसमर्थितं गौरवप्रदर्शनमिति यावत् ; उचिता प्रतिपत्तिः कृतेति सम्बन्धः ।

^३ महत्तं आनन्दसूचककोलाहलेन ।

^४ सङ्कोचकृतं द्वैधम्—अत्र स्वभवने इव यथासुखं तिष्ठतु कुमार इति भावः ।

^५ ममावासस्य अविदूरस्थितः ; अभिपूर्वकात् अर्दतेः निष्ठा क्तः, 'अमेष्टा-विदूयै' इति इङ्गभावः ।

महाप्रासादः । स्थितस्तत्रासौ ; जातोऽस्य मया सह
स्नेहभावः, समुत्पन्नो विश्वम्भः ।

अन्यदा रहसि पृष्टोऽसौ मया, 'यदुत मयाकर्णितं
किल जनकापमानाभिमानात् भवतामिहागमनमभूत्,
तत् कौटुशो जनकेन भवतोऽपमानो विहित इति श्रोतु-
मिच्छामि ।'

काव्यमीमांसा

कविचर्या राजचर्या च ¹

गृहीतविद्योपविद्यः काव्यक्रियायै प्रयतेत । नाम-
 कविचर्या राजचर्या च काव्यविद्याः ; कलास्तु मन्त्र-संस्कार-
 सुजनोपजीव्य-कविसन्निधिः, देशवार्त्ता, विदग्धवादः ²,
 लोकयात्रा, विद्वद्गोष्ठ्यश्च काव्यमातरः पुरातनकवि-
 निबन्धाश्च । किञ्च—

स्वास्थ्यं प्रतिभाभ्यासो भक्तिर्विद्वत्कथा बहुश्रुतता ।
 स्मृतिदार्ढ्यमनिर्व्वेदश्च ³ मातरोऽष्टौ कवित्वस्य ⁴ ॥

¹ राजशेखरकृत-काव्यमीमांसायां दशमोऽध्यायः ।

² विकाण्डोत्पलिन्यादि-नामभावप्रतिपादकः शास्त्रविशेषः नामपारायणम्, शाकटायनादिकृतं धातूनामर्थरूपभेदप्रभृतिप्रदर्शकं शास्त्रं धातुपारायणम् ; नाम्नां धातूनां वा पारमथ्यते प्राप्यतेऽनेनेति ल्युट्, 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' इत्युभयव शत्वम् ।

³ वैदिकानां गायत्रानुष्टुभप्रभृतीनां लौकिकानामिन्द्रवज्रा-वसन्ततिलका-दीनां लक्ष्यलक्षणविधायकं शास्त्रम् ।

⁴ प्रवीणै रसज्ञैश्च विचारः ।

⁵ अनिर्व्वेदः—अविरक्तता ; यशआद्यनधिगमेऽपि अनुद्वेगः ।

⁶ काव्यसम्पदः कारणम् ; तथाचाचार्यदण्डी—

'नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतश्च बहु निर्मलम् ।

अमन्द्याभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥' इति ।

अपि च, नितं शुचिः सग्रात् । त्रिधा च शौचम्
—वाक्शौचम्, मनःशौचम्, कायशौचञ्च ; प्रथमे शास्त्र-
जन्मनी, तार्तीयिकं^१ तु सनखच्छेदौ पादौ, सताम्बूलं
सुखम्, सविलेपनमात्रं वपुः, महार्हमनुत्वनं^२ च वासः,
सकुसुमं शिर इति । शुचि शीलनं हि सरस्वत्याः
संवननम्^३ आमनन्ति । स यत्स्वभावः कविस्तदनुरूपं
काव्यम् ;

स्मितपूर्वमभिभाषणम्, सर्व्वत्रोक्ति-
गर्भम्^४ अभिधानम्, सर्व्वतो रहस्रान्वेषणम्, परकाव्य-
दूषणवैमुख्यमनभिहितस्य, अभिहितस्य तु यथार्थमभि-
धानम् ।

तस्य भवनं^५ सुसंमृष्टम्, ऋतुषट्कोचितविविध-
स्थानम्, अनेकतरुमूलकल्पितापाश्रय^६वृक्षवाटिकम्,
सक्रीडापर्व्वतकम्, सदोर्ध्विकापुष्करिणीकम्, ससरित्-

^१ तृतीयशब्दात् स्वार्थिकञ्-प्रत्ययः, तृतीयमित्यर्थः ।

^२ अनुत्वनम्—‘उत्वनम्’ आङ्गस्वरमयम् (gaudy), तद्व्यतिरिक्तम्
अनाङ्गस्वरमिति भावः ।

^३ सेवां साधनमिति वा ।

^४ व्यङ्ग्यमयम् (suggestive) सम्भाषणम् ।

^५ आदर्शकविभवनं वर्णयति । ऋतुषट्कोक्त्यादि सदोलाप्रेक्षमित्यन्तं
बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नम्, अतः पदजातं भवनस्य विशेषणम् ।

^६ अपाश्रयः—वितानभूतः सन्निवेशः ।

समुद्रावर्तकम्, सकुल्याप्रवाहम्^१, सबर्हिणहरिणहारीतम्^२,
ससारसचक्रवाक-हंसम्, सचकोर-कौञ्च-कुरर-शुक-
सारिकम्, घर्मल्लान्तिचौरम्^३, सभूमि-धारागृहयन्त्र-
लतामण्डपकम्, सदोलाप्रेङ्गं^४ च सग्रात् ।

काव्याभिनिवेशखिन्नस्य मनसस्तद्विनिर्वेदच्छेदाय
आज्ञामूकपरिजनं^५ विजनं वा तस्य स्थानम् । अपभ्रंश^६-
भाषणप्रवणः परिचारकवर्गः, स-मागध-भाषाभिनिवेशिन्यः
परिचारिकाः, प्राकृत-संस्कृतभाषाविद आन्तःपुरिकाः,
मित्राणि चास्य सर्वभाषाविन्दि भवेयुः । सदःसंस्कार-
विशुद्धयर्थं सर्वभाषाकुशलः, शीघ्रवाक्, चार्वक्षरः,
इङ्गिताकारवेदी^७, नानालिपिज्ञः, कविः, लाक्षणिकश्च^८
लेखकः सग्रात् । तदसन्निधावतिरात्रादिषु^९ पूर्वोक्ताना-

^१ 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरिदि'ति कोषः ।

^२ बर्हिणा मयूराः, हरिणा मृगाः, हारीताः पक्षिविशेषाः ।

^३ घर्मल्लान्तिचौरम्—तापापनोदकमित्यर्थः

^४ दोलायन्त्रयुक्तम् ; (Provided with a swing).

^५ आदेशभावेण तूष्णीम्भावापन्नाः परिजना यवेति ।

^६ शौरसैनी-महाराष्ट्रीत्यादिभाषाप्रपञ्चः प्राकृतम्, पैशाच्यादिकमपभ्रंशः ।
संस्कृतः, प्राकृतम्, अपभ्रंश इति विधैव भाषाविभागः सुधीभिराग्रीयते ।

^७ 'इङ्गितं हृदयो भावो बहिराकार आकृतिः' इति कोषः । लेखकगुणा
अत्रोदाङ्गियन्ते ; 'कविः' क्रान्तदर्शी ज्ञानवानिति वा ।

^८ कन्दोमेदानामार्यादीनामिन्द्रवज्रादीनाञ्च काव्यभेदानां सर्गबन्धादीनां
रूपकादीनाञ्च लक्षणनिपुणः ।

^९ अतिशयितासु रजनीषु रचितानां निबन्धानां विषये एकेनापि पूर्वोक्त-
गुणेन उपेतो लेखकः स्यादिति समूहनीयोऽर्थः ।

मन्यतमः । स्वभवने हि भाषानियमं यथा प्रभुर्विदधाति
तथा भवति ।

श्रूयते हि मगधेषु शिशुनागो नाम राजा ; तेन
दुरुच्चारानष्टौ वर्णानपास्य स्वान्तःपुर एव प्रवर्तितो
नियमः, टकारादयश्चत्वारो मूर्धन्यास्तृतीयवर्जमूष्माणस्त्रयः
क्षकारश्चेति । श्रूयते च सूरसेनेषु कुविन्दो नाम राजा ;
तेन परुषसंयोगाक्षरवर्जमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण^१ ।
श्रूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा ; तेन प्राकृत-
भाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

तस्य सम्पुटिका^२ सफलकखटिका^३, समुद्रकः,
सलेखनीयक-मषीभाजनानि ताडिपत्राणि भूर्जत्वचो
वा, सलोहकण्टकानि तालदलानि, सुसम्मृष्टा भित्तयः^४
सततसन्निहिताः सुगः । ‘तद्धि काव्यविद्यायाः परिकरः’
इति आचार्याः ; ‘प्रतिभैव परिकरः’ इति यायावरीयः^५ ।

कविः प्रथममात्मानमेव कल्पयेत् ।—‘क्वित्यान्मे
संस्कारः, क्व भाषाविषये शक्तोऽस्मि, किंरुचिलोकः,
परिवृद्धो वा कीदृशि गोष्ठ्यां विनीतः, क्वास्य वा चेतः
संसजत इति बुद्ध्या भाषाविशेषमाश्रयेत्’ इति आचार्याः ।

^१ समानं पूर्वेणेति—प्रवर्तितो नियम इति शेषः ।

^२ सम्पुटिका—Box. ^३ सफलकखटिका—A board with chalk.

^४ सुसंस्कृतानि कुड्यानि, सुमार्जितानि भाजनानि वा ; (Well-swept walls or well-rubbed plates—Dalal).

^५ यायावरकुलोत्पन्नः कविराजोपाधिको गन्यकृत् राजशेखरकविः ।

‘एकदेश-कवेरियं नियमतन्त्रणा, स्वतन्त्रस्य पुनरेक-
भाषावत् सर्वा अपि भाषाः सुरः’ इति यायावरीयः ।
देशविशेषवशेन च भाषाश्रयणं दृश्यते ; तदुक्तम्—

‘गौडाद्याः संस्कृतस्थाः परिचित-

रुचयः प्राकृते लाटदेश्याः,

सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टकभादानकाश्च ।

आवन्ताः पारियात्राः सह दशपुरजैर्भूतभाषां भजन्ते
यो मध्येमध्यदेशं^१ निवसति स कविः सर्वभाषानिषस्वः ॥

जानीयाल्लोकसाम्प्रत्यं कविः कुत्र ममेति च ।

असम्मतं परिहरेन्मतेऽभिनिविशेत् च ॥

जनापवादमात्रेण न जुगुप्सेत् चात्मनि ।

जानीयात् स्वयमात्मानं यतो लोको निरङ्कुशः ॥

गीतसूक्ति^२रतिक्रान्ते स्तोता देशान्तरस्थिते ।

प्रत्यक्षे तु कवी लोकः सावज्ञः सुमहत्पि ॥^३

प्रत्यक्षकविकाव्यं च रूपं च कुलयोषितः ।

गृहवैद्यस्य विद्या च कस्मैचिद् यदि रोचते ॥

^१ मध्येमध्यदेशम्—‘पारि मध्ये षष्ठ्या वा’ इत्यव्ययीभावः समासः ।

^२ गीतसूक्तिः—‘गीताः’ आहृताः ‘सूक्तयः’ सुभाषितानि येन, सः ।

^३ अतः सखेदम् आह कविर्भवभूतिः—

‘ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्तु ते किमपि तान् प्रति नैष यत्रः ।

उत्पद्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥’

इदं महाहासकरं विचेष्टितं
परोक्तिपाटञ्चरतारतोऽपि यत् ।
सदुक्तिरत्नाकरतां गतान् कवीन्
कवित्वमात्रेण समेन निन्दति ॥

वचः स्वादु सतां लेह्यं लेशस्वादपि कौतुकात् ।
बाल-स्त्री-हीनजातीनां काव्यं याति सुखान्मुखम् ॥
कार्यावसरसज्जानां परिव्राजां महीभुजाम् ।
काव्यं सद्यः कवीनां च भ्रमतरङ्गा दिशो दश ॥
पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य सुतशिष्यपदातयः ।
अविविच्यैव काव्यानि सुवन्ति च पठन्ति च ॥'

किञ्च 'नार्द्धकृतं पठेदसमाप्तिस्तस्य फलम्' इति
कविरहस्यम् । न नवीनमेकाकिनः पुरतः ; स हि स्वीयं
ब्रुवाणः कतरेण साक्षिणा जीयेत । न च स्वकृतिं बहु
मन्येत ; पक्षपातो हि गुणदोषौ विपर्यासयति । न च
दृष्येत्, दर्पलवोऽपि सर्व्वसंस्कारानुच्छिनत्ति । परैश्च परीक्ष-
येत् ; यदुदासीनः पश्यति न तदनुष्ठातेति प्रायोवादः ।
कविमानिनं तु छन्दोऽनुवर्त्तनेन रञ्जयेत् ; कविमन्यस्य
हि पुरतः सूक्तमरण्यरुदितं सग्राद्विप्लवेत च । तदाह—

‘इदं हि वैदग्ध्यरहस्यमुत्तमं’
पठेन्न सूक्तिं कविमानिनः पुरः ।
न केवलं तां न विभावयत्यसौ
स्वकाव्यबन्धेन विनाशयत्यपि ॥

सिद्धं च प्रबन्धमनेकादर्शगतं कुर्यात्^१ ; यदित्यं
कथयन्ति—

‘निक्षेपो विक्रयो दानं देशत्यागोऽल्पजीविता ।

तुटिको वङ्गिरम्भश्च प्रबन्धोच्छेदहेतवः ॥

दारिद्र्यं व्यसनासक्तिरवज्ञा मन्दभाग्यता ।

दुष्टे द्विष्टे च विश्वासः पञ्च काव्यमहापदः ॥’

पुनः समापयिष्यामि, पुनः संस्करिष्यामि, सुहृद्भिः सह
विवेचयिष्यामीति कर्तुराकुलता राष्ट्रोपप्लवश्च प्रबन्ध-
विनाशकारणानि ।

‘अहर्निशाविभागेन य इत्थं कवते कृती ।

एकावलीव तत्काव्यं सतां कण्ठेषु लम्बते ॥

यथा यथाभियोगश्च संस्कारश्च भवेत् कवेः ।

तथा तथा निबन्धानां तारतम्येन रम्यता ॥

मुक्तके कवयोऽनन्ताः सङ्घाते कवयः शतम् ।

महाप्रबन्धे तु कविरेको द्वौ दुर्लभाश्चयः ॥’

अत्राह स्म—

‘बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥

रीतिं विचिन्त्य, विगणय्य गुणान्, विगाह्य

शब्दार्थसार्थमनुसृत्य च सूक्तिमुद्राः ।

^१ बहुषु ‘आदर्शेषु’ लिखितग्रन्थेषु न्यस्तम् ; एकादर्शगते ग्रन्थस्य नाशी
भवेदिति शङ्का ।

कार्यो निबन्धविषये विदुषा प्रयत्नः
 के पीतयन्त्ररहिता जलधौ प्लवन्ते ॥
 लीढाभिधोपनिषदां सविधे बुधाना-
 मभ्यस्यतः प्रतिदिनं बहुदृश्वनोऽपि ।
 किञ्चित् कदाचन कथञ्चन सूक्तिपाका-
 द्वाक्त्वमुन्मिषति कस्यचिदेव पुंसः ॥
 इत्यनन्यमनोवृत्तेर्निःशेषेऽस्य क्रियाक्रमे ।
 एकपत्नीव्रतं धत्ते कवेर्देवी सरस्वतो ॥
 सिद्धिः सूक्तिषु सा तस्य जायते जगदुत्तरा ।
 मूलच्छायां न जानाति यस्याः सोऽपि गिरां गुरुः ॥

राजा कविः कविसमाजं विदधीत ; राजनि कवी
 सर्वो लोकः कविः सग्रात् । स काव्यपरोक्षायै सभां
 कारयेत् । सा षोडशभिः स्तम्भैश्चतुर्भिर्द्वारैरष्टभिर्मत्त-
 वारणीभिरुपेता सग्रात् ; तदनुलग्नं राज्ञः केलिगृहम् ।
 मध्येसमं चतुःस्तम्भान्तरा हस्तमात्रोत्सेधा समणिभूमिका
 वेदिका, तस्यां राजासनम् ; तस्य चोत्तरतः संस्कृताः
 कवयो निविशेरन् । बहुभाषाकवित्वे यो यत्राधिकं
 प्रवीणः स तेन व्यपदिश्यते, यस्त्वेकत्र प्रवीणः स सङ्गम्य
 तत्र तत्रोपविशेत् । ततः परं वेदविद्याविदः प्रामाणिकाः
 पौराणिकाः स्मार्त्ता भिषजो मौहूर्त्तिका अन्येऽपि
 तथाविधाः । पूर्वेण प्राकृताः कवयः, ततः परं
 नट-नर्तक-गायन-वादक-वाग्जीवन-कुशीलव-तालावचरा

अन्येऽपि तथाविधाः । पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवयः, ततः परं चित्रलेप्यकृतो माणिक्यबन्धका वैकटिकाः स्वर्णकार-वर्द्धकि-लोहकारा अन्येऽपि तथाविधाः । दक्षिणतो भूतभाषाकवयः, ततः परं भुजङ्ग-गणिकाः^१ प्लवक-शौभिक-जम्भक-मल्लाः शस्त्रोपजीविनोऽन्येऽपि तथाविधाः ।

तत्र यथासुखमासीनः काव्यगोष्ठीं प्रवर्त्तयेत्, भावयेत्, परीक्षेत च । वासुदेव-सातवाहन-शूद्रक-साहसाङ्गादीन् सकलान् सभापतीन् दानमानाभ्यामनुकुर्यात् । तुष्ट-पुष्टाश्वास्य सभ्या भवेयुः, स्थाने च पारितोषिकं लभेरन् ; लोकोत्तरस्य काव्यस्य च यथार्हा पूजा कवेर्वा । अन्तरान्तरा च काव्यगोष्ठीं शास्त्रवादाननुजानीयात् ; मध्वपि नानवदंशं स्वदते । काव्यशास्त्रविरतौ विज्ञानिष्वभिरमेत । देशान्तरागतानां च विदुषामन्यद्वारा सङ्गं कारयेदौचित्यात्, यावत्स्थिति पूजां च । वृत्तिकामांश्चोप-जपेत् संगृह्णीयाच्च ; पुरुषरत्नानामेक एव राजोदन्वान् भाजनम् । राजचरितं च राजोपजीविनोऽप्यनु-कुर्युः ; राज्ञ एव ह्यसावुपकारो यद्राजोपजीविनां संस्कारः ।

महानगरेषु च काव्यशास्त्रपरीक्षार्थं ब्रह्मसभाः

^१ भुजङ्गाः—कामुकाः ।

कारयेत् ; तत्र परीक्षोत्तीर्णानां ब्रह्मरथयानं पटवन्धश्च ।
श्रूयते चोज्जयिन्यां काव्यकार-परीक्षा—

‘इह कालिदास-मेण्ठावत्रामर-रूप-सूर-भारवयः ।
हरिचन्द्र-चन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम् ॥’^१

श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकार-परीक्षा—

‘अत्रोपवर्ष-वर्षा^२विह पाणिनि-पिङ्गलाविह व्याङ्गि ।
वररुचि-पतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः ॥’

इत्थं सभापतिर्भूत्वा यः काव्यानि परीक्षते ।

यशस्तस्य जगद्वापि स सुखी तत्र तत्र च ॥

^१ भर्तृमेण्ठो हयगोववध-महाकाव्यकर्ता, रामायणाश्रितं नाटकमपि
किञ्चित् तेन कृतं स्यात् ; आर्यसूरनामा सौगतः कविरव स्मृतः सूरौ भवेत् ;
हरिचन्द्रो बाणभट्टपूर्वकालीनः प्रसिद्धः कश्चित् गद्यकाव्यकर्ता ।

^२ वर्षोपवर्षप्रभृतीनां चरितानि बृहत्कथाश्रिते कथासरित्सागरे कथा-
पीठलम्बके निबद्धानि तत एव द्रष्टव्यानि ।